

خوالی زندگی

آتم کھاٹی

پروفیسر نارائن داس

رتنمل ملکھاٹی

پدم پوشن

نئونیا رو

نرالي زندگي

(آتم ڪهاڻي)

پروفيسر نارائڻداس رتنمل ملڪاڻي

(پدم بوشڻ)

نئون نياپو اڪيڊمي

سچل ڳوٺ، ڪراچي سنڌ

نرالي زندگي
پروفيسر نارائنداس رتنمل ملڪاڻي
انگ: هڪ هزار

پهريون ڇاپو: سيپٽمبر 1973

ٻيو ڇاپو: مارچ 2017

پاران: نئون نياپو اڪيڊمي،

A-12 سچل ڳوٺ گلشن اقبال ٽائون ڪراچي

Cell # 0346-2103811

مُلھه: 300 روپيا

نارائڻ داس ملڪاڻي هڪ آدرشي انسان .

(1890_1974)

سنڌ جو نامور اديب، استاد، تعليمي ماهر، سياستدان، عظيم محب وطن ۽ مهاتما گانڌيءَ جو ويجهو ساٿي نارائڻ داس ملڪاڻي هن مٽيءَ جي مهڪ جهڙو انسان هو. جنهن بابت ”عظيم“ لفظ به شايد سندس بهجڻي شخصيت جو پورو تعارف ڪرائڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهي. هن 84 سالن جي طويل ڄمار ماڻي، جنهن ۾ سٺ سالن جي لڳ ڀڳ سياست، جيل، جدوجهد، ۽ آزاديءَ جي ويڙهه ۾ گهاريا، ان ۾ هو ايترو نه مڱن ۽ مست رهيو جو نه کيس پنهنجو فڪر رهيو ۽ نه گهر ٻار جو نه زماني، دوستن، شڪن ۽ دنيا جي دستور وارن مزمن ماڻن جو. سدائين سفر، جدوجهد، تحرڪ ۽ جستجو جي جنهن ۾ گهاري بندڙ دادا نارائڻ داس هونئن رواجي انسان، استاد ۽ پروفيسر هو پر مهاتما گانڌيءَ جي ”رتيءَ جي رهاڻ“ کيس اهڙو رچائي ريتو ڪري ڇڏيو جو سڄي حياتي سندس روح ۽ ذهن مان اها ”لالائي“ نه لٽي. شايد گانڌي اڪيلو انسان ساز ”پارس“ هو جنهن سڀ کان وڌيڪ عام رواجي ۽ معمولي انسان پنهنجي محبت، ڪردار ۽ گفتار سان صالح، غير معمولي ۽ ”سون“ بڻائي ڇڏيا. اها عظيم هستي جيڪا مٽيءَ جي ٺپوڻن کي پنهنجي شخصيت، ڪردار، جدوجهد ۽ قربانيءَ سان ”قلعي“ ڪندي هئي. ائين هن لکين انسانن کي نڪور ۽ نئون انسان بڻائي ڇڏيو. سادگي، سچائي، قرباني، بهادري ۽ بي باڪيءَ سان پرپور نوان انسان. جن ۾ آزاديءَ جي تڙپ، ان لاءِ قربانيءَ جو مادو ۽ ان جي قيمت ادا ڪرڻ جو جذبو هڪ ئي وقت پيدا ڪري ڇڏيو هو. ائين هن آتم ڪهاڻيءَ جي ليکڪ يعني نارائڻ داس رتن مل مالڪاڻي جو به ان پوڙهي دانا، درويش ۽ ”جت“ سان سندس اهڙو جيءُ اڙجي ويو جو کيس بيا سڀ پيارا ۽ دل وارا وسري ويا.

”نرالي زندگي“ ۾ پنهنجي حياتيءَ جي سموري جمع پونجي، عيب ثواب، حادثا ۽ حاصلات نهايت بهادريءَ سان لڪندڙ ملڪاڻي صاحب جا وڏڙا ارڙهين صديءَ ۾ ملتان ضلعي ۽ بهاولپور رياست کان لڏي اچي ڪلهوڙن جي تڏهوڪي دارالحڪومت خداآباد ۾ ويٺا هئا ۽ پوءِ اچي حيدرآباد جا رڻ وسايائون وڌيڪ سندس لفظن ۾ ته ”آءٌ حيدرآباد جي هڪ ڪامل ڪٽنب ۾ ڄائو هوس. سنڌ ۾ عامل هڪ جاتيءَ جو نالو نه آهي، پر ڌنڌي يعني عمل ڪرڻ واري سرڪاري نوڪر جو انهي ڪري عاملن کي پهرين ”منشي“ پوءِ ”ديوان“ چوندا هئا.“

نارائڻ داس جو والد رتنمل جيڪو اٺن ٻارن جي عيال جو ڌڻي هو اهو ڪرت جي لحاظ کان پهرين استاد هو ۽ پوءِ وڪالت جو امتحان پاس وڃي سڄاول شهر ۾ وڪالت ڪرڻ لڳو هو. هو خيالن جي لحاظ کان برهمو سماج جو پيروڪار هو، جيڪا ان زماني جي سماج ۾ سڀ روشن خيال تحريڪ هئي. نارائڻ داس هر آچر تي پنهنجي پيءُ سان گڏ برهمو سماج مندر ۾ ويندو هو. جنهن جو اثر اوس ان جي ذهن ۽ شخصيت تي پوڻو هو ۽ پيو. ائين مهاتما گانڌيءَ کي به ننڍپڻ ۾ سندس ماءُ هڪ اهڙي مندر ۾ وڻي ويندي هئي جنهن ۾ ڪو به بت رکيل نه هوندو هو. جنهن کيس اهڙي روحانيت سان رنگي ڇڏيو. جنهن ۾ سڀني مذهبن ڏانهن رواداريءَ ۽ سهڻپ جو لاڙو اُڀريو ۽ اجرو ٿي نروار ٿيو. ته برهمو سماج هندستان ۽ سنڌ مٿان ان ڳڻيا اثر ڇڏيا. ان تحريڪ جو باني راج رام موهن راءِ (1774-1833) هو جنهن کي راجا جو خطاب ته آخري مغل بادشاهه بهادر شاهه ظفر کان مليو هو. جڏهن هو سندس وڪالت ڪرڻ ۽ انگريز سرڪار وٽ ڪيس رکڻ لاءِ لنڊن ويو هو. بهادر شاهه ته وقت جي هٿان مات ڪائي هورنگون قيد ٿي ويو ۽ کيس يار جي ڳليءَ ۾ به گز زمين به نه ملي ۽ وڃي برما جي بي نام گهٽيءَ ۾ دفن ٿيو. پر راجا رام موهن راءِ هند جو اهو چمڪندڙ ستارو هو. جنهن لاءِ

تمام وڏي تاريخدان ۽ عظيم انسان ڊاڪٽر تارا چند لکيو آهي ته ”هندستان جي ڌرتي اولهه جي تهذيب مان سيراب ٿيڻ کان پوءِ جيڪو نئون ٻوٽو نڪري نروار ٿيو هو. ان جو پهريون ميوو رام موهن راءِ هو“ ته موهن راءِ جي شخصيت، خيالن ۽ عمل ان دور جي سموري هندستان کي متاثر ڪيو هو. جنهن ۾ سنڌ به شامل هئي. سنڌ برهمو سماج جي تحريڪ ۽ اثر سبب ڊڪيٽرن ٿي شخصيتن ۽ ادارن کي جنم ڏنو. جنهن ۾ ڏيارام گرومل شهاڻي، تاراچند شوقيرام ساڌو هيرانند، ساڌو نولراءِ ۽ رتن مل شامل هو. ان تحريڪ سنڌ ۾ نون خيالن کي اڳتي آندو مذهبي ڪٽرپڻي کي پنڄو ڏنو ۽ سماج جي گڏيل ڀلي ۽ چڱائيءَ لاءِ ڪوششون ورتيون. ٻيو ته ڇڏيو پر هند جي مسلمانن کي نئين زندگي ڏيندڙ سرسيد احمد خان به موهن راءِ کان متاثر هو. جيڪو تعليم ۽ سجاڳيءَ وارو ڪم موهن راءِ هندن لاءِ ڪيو هو ساڳيو ڪم سرسيد احمد خان (1817-1898) مسلمانن لاءِ سرانجام ڏنو هو.

نارائڻ داس جي پيءُ رتن مل جي خواهش هئي ته هو وڪيل بڻجي. پر هن پيءُ جي اميدن جي برعڪس پنهنجي دل جي آواز کي ورائي ڏني ۽ استادي جهڙي پيغمبري پيشي سان وابسته ٿيو. هن کي پهرين نوڪري استاد طور N.J.V هاءِ اسڪول ۾ ملي هئي. ان کان پوءِ کيس 22 سالن جي ڦوهه جوانيءَ ۾ يعني 1912ع ڌاري مظفرپور بهار رياست جي ڪاليج ۾ اقتصاديات جي پروفيسر جي نوڪري ملي، جتي اڳ ئي هڪ سنڌي پروفيسر ۽ مشهور ڪانگريسي اڳواڻ آچاريه ڪرپاڻي موجود هو. جنهن جي سنگت ۽ گانڌيءَ سان ميل جول هن جي حياتيءَ کي يڪسر بدلائي ڇڏيو. اهو فيبروري 1916 جو سال جڏهن چئن ڏينهن لاءِ وٽس گانڌي اچي مهمان ٿيو هو هو گانڌي سان ڪيل ڪچهرين جا وڻندڙ ۽ دلپذير انداز ۾ احوال اوريندي آخر ۾ لکي ٿو ته ”چئن ڏينهن اندر بنهه هري مري وياسين پر هاڻي

سمجھان ٿو ته هن چار ئي ڏينهن مون کي پئي جاچيو ۽ تپاسيو ۽ کلندي تهڪ ڏيندي منهنجي دل کي پنهنجي دل ڏي چڪي قابو ڪيو. ائين گانڌيءَ جي صحبت ۾ ديش ڀڳت بڻجي 1920ع ۾ نوڪريءَ کان استعيفيٰ ڏنائين ۽ ڪانگريس جو ڪل وقتي ڪارڪن بڻجي ويو ۽ ڪانگريس پاران برپا ڪيل مختلف ادارن ۾ نوڪريون ڪندو رهيو. پر سندس مڪمل وابستگي، ڪانگريس، سياست ۽ جدوجهد سان رهي ۽ ڪانگريس پاران هلايل هر جدوجهد ۾ صفِ اول جو ساٿي رهيو ۽ ان جي پاران ڏنل هر قومي ڪم کي اکين تي رکي توڙ تائين رسائڻ جي ڪوشش ڪيائين. ۽ ان نيڪ عمل جي پوراءِ ۾، گهر، ٻار کان ويندي پنهنجي ذاتي خواهشن تائين هر شيءِ جي قربان ڏنائين. ان سفر ۾ هو ٽي ڀيرا جيل ياترا پڻ ڪري آيو هو جنهن جو سربستو احوال سندس هن شاندار آتم ڪٿا ۾ موجود آهي. مختلف جيلن ۾ گهاريل ترم- ياترا جو سمورو عرصو ستن سالن جي لڳ ڀڳ وڃي بيهي ٿو. ان ۾ هڪ تاريخي ڳالهه اها به آهي ته 1941ع ۾ جڏهن حيدرآباد سينٽرل جيل اندر سورھ بادشاهه کي ڦاسي ڏني ويئي هئي. انهي وقت ساڳي جيل ۾ نارائڻ داس ملڪاڻي به هندستان خالي ڪريو واري تحريڪ ۾ حصو وٺڻ سبب موجود هو.

نارائڻ داس ملڪاڻي پاڻ اڀيندڙ قومي ڪارڪن ۽ آدرشي انسان سان گڏ سنڌي ٻوليءَ جو برک اديب، مترجم ۽ مضمون نگار به هو. هن کي سنڌي، انگريزي، گجراتي، هندي، سنسڪرت ۽ ٻالي ٻوليءَ تي مڪمل عبور حاصل هو. انهيءَ ڪري ٻوڏين جو مقدس ڪتاب ”ڌماپٽ“ کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرڻ جو اعزاز به کيس حاصل آهي. اهڙي ريت مهاتما گانڌيءَ جي آتم ڪهاڻيءَ کي گجراتيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرڻ ۽ جواهر لال نهروءَ جي آتم ڪهاڻيءَ کي انگريزيءَ مان، سنڌي ويس ڏيڻ وارو ڪم به هن ڪيو آهي. اهي سمورو ڪتاب ڇپيل آهن پر اسان جي اکين کان اوجھل آهن.

هن پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ نرالي زندگي جيڪا حقيقي معنيٰ ۾ منفرد، بي بيهاءِ سون- ورتي آهي، 1972 ۾ يعني 82 سالن جي ڄمار ۾ لکي پوري ڪئي جيڪا سيپٽمبر 1973ع ۾ بمبئي ۾ هندستان ٽائيمس پاران ڇپجي نروار ٿي ۽ پاڻ 1974 ۾ وڃي سرگ واسي ٿيا. ائين سندس آتم ڪهاڻي هن جي حياتيءَ جو مڪمل ۽ مستند احوال سمجهڻ گهرجي، جنهن ۾ هن انتهائي بهادريءَ سان پنهنجي حياتيءَ جا سڄا سان سان اوريا آهن. هن جي ٻولي رواني واري دلچسپ ۽ روح ۾ لهي ويندڙ آهي. هڪ اهڙي پرلطف، رنگارنگ ۽ سچائيءَ سان ٽپتار حياتيءَ جي ڪٿا آهي جنهن کي ڀري وري پڙهڻ ۽ معنيٰ جا موتي ميٽڙ لاءِ دل چوي ٿي. ”نرالي زندگي“ آتم ڪٿا جي سنڌي ٻوليءَ ۾ اهميت بابت هند ۽ سنڌ جي انتهائي معتبر اديب نقاد ۽ شاعر ليچمڻ ڪومل لکي ٿو ته:

”نرالي زندگيءَ جي شروعاتي بابن ۾ ٿر علائقي جي غريب ماروٽڙن جي غربت، مفلسي ۽ ڏڪار وارين حالتن ۾ عوام جي دربدريءَ جو دل ڏاريندڙ داستان آهي ۽ پوين بابن ۾ ورهاڱي جي درد ۽ پنهنجن وطنين کان وڇوڙي جو ڏکونيندڙ احوال آهي.“

آتم ڪٿا ۾ ملڪاڻي صاحب تمام رس چس واري خالص ڳوٺاڻي ٻولي استعمال ڪئي آهي. ست ست پرلئ، لرزش ۽ رواني آهي. اڄ اها ٻولي لڳ، ڀڳ ناپيد ٿي چڪي آهي. پر ملڪاڻي صاحب جي آتم ڪٿا ”نرالي زندگي“ پڙهندي احساس ٿئي ٿو ته اسان جي سنڌي ٻولي ڪيتري نه وسيع، مالامال ۽ اکرن جواڪت پندار آهي.

اسان جي اڄوڪي خواهه ايندڙ نسل لاءِ ”نرالي زندگي“ هڪ املهه خزانو آهي.“

ملڪاڻي صاحب سموري حياتي مهاتما گانڌيءَ جو ويجهو ۽ ڀروسي جوڳو ساٿي رهيو هو ڪيترن ئي گشتن ۽ سياسي سفرن ۾ گانڌيءَ

سان شامل رهيو اهي يادگيريون ڏاڍيون ڪارائتيون ۽ تاريخي آهن. جيڪي يادون هن پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ نهايت سادگي ۾ روح جي سچائيءَ سان سامهون آنديون آهن. کيس سئو کان مٿي گانڌيءَ خط لکيا آهن. جن مان ڪيترائي ٽڪرا هن پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جو حصو بڻايا آهن. جنهن سبب سندس ڪٿا وڌيڪ وزنائتي ٿي پيئي آهي.

نارائڻ داس ملڪاڻي 46-1945 ڌاري ٻه سال سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر به رهيو ۽ ڪانگريس جي سنڌ توڙي هند جي اهم اڳواڻن ۾ به پڻ سندس شمار ٿيندو هو. هو ورهاڱي وقت 57 سالن جو ڀرپور مڙس ۽ جهاندیده انسان هو. جنهن جي اکين گهڻو ڪجهه پسيو هو. انهي ڪري ان دور جا تاريخي احوال، مسئلا، ڪانگريس جي جدوجهد، مسلم ليگ جو اڀرڻ، سنڌ اندر هندو-مسلم فساد ۽ نفاق جو بچ ڇڏجڻ ۽ ان جي نتيجي ۾ ورهاڱو ٿيڻ، ۽ ڪراچيءَ ۾ سنڌي سکن تي حملو جنهن سبب سنڌي هندن ۾ ڀڄڻ ٿي هئي، ملڪاڻي صاحب انهن جو اکين ڏٺو شاهد آهي. انهيءَ ڪري ”نرالي زندگي“ کي هڪ تاريخي دستاويز جي اهميت حاصل آهي.

نارائڻ داس ملڪاڻي تاريخ جي ان غير معمولي دور جو اهو نامور ڪردار هو جنهن 1947 ۾ سائين جي ايم سيد سان گڏجي سموري سنڌ جو دورو ڪيو هو ۽ سنڌي هندن کي سمجهايو هو ته هو سنڌ کي نه ڇڏين ۽ هتي رهي پون. وري اهو ساڳيو ملڪاڻي وڌندڙ وڳوڙن سبب مهاتما گانڌيءَ جي حڪم تي 1948ع ڌاري ڊپٽي هاءِ ڪمشنر بڻجي ڪراچي، سنڌ پاڪستان آيو ۽ هندن کي هتان ڪڍڻ ۾ پوري مدد ۽ سهڪار مهيا ڪيو هئائين. نه رڳو ايترو پر انهن سنڌي هندن کي راجستان، گجرات، مهاراشتر ۽ بمبئي ۾ آجها اڏي ڏيڻ توڙي روزگار سان لڳائڻ ۽ مڪمل طرح پاڻ ڀرو ڪرڻ ۾ به هن اڻ ٿڪ محنت ڪئي هئي ۽ هند جي سرڪار ٿي مٿس

پروسو ڪندي اهو ڪم سونپيو هو جنهن کي هن همت ڀري ۽ مخلص
شخص توڙ تائين رسايو هو.

نارائڻ داس ملڪاڻيءَ جي شخصيت جو جيڪڏهن چيڊيا تجزيو
ڪجي ته سمجهه ۾ ايندو ته هو ٽن شين ۾ پوري دلچسپي وٺندو هو. اُهي
آهن، علم ادب، سياست ۽ سماجي ڪم. تنهن سان هن پوري حياتي نڀايو ۽
ڇا خوب نڀايو. هن علم ادب سان لئون لڳائڻ جي ثبوت طور ويهن کان
وڌيڪ ڪتاب لکيا، ترجمو ڪيا ۽ چيائي ورهايا، سياست ۾ بهرو وٺڻ سبب
هو سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبر شپ سان گڏ 1952 کان 1962 تائين ڏهن
سالن لاءِ راجيه سڀا جو ميمبر رهيو. مختلف ڪميٽين ۾ پنهنجو سگهارو
ڪردار ادا ڪيائين. مختلف ملڪن جا دورا ڪيائين ۽ اهي تجربا ۽ راي
ناهي جوڙي پوري رس چس سان آتم ڪٿا جو حصو بڻايائين، سماجي خير
جي ڪمن جي فهرست شايد سياست ۽ ادب ٻنهي کان وڌي آهي. پر
سختصر طور تي اهو ٻڌائي سگهجي ٿو ته هن سنڌ ۾ ٿر جي ڌڪار وقت
پيرين پنڌ يا اٺن جي چڙهي ٿر جي ماڻهن جي مدد ڪئي، ساهتي پرڳڻي ۾
آيل سيلاب سبب انهن جي پوري طرح ساهتي ڪئي ۽ گانڌي توڙي
ڪانگريس کان مالي مدد وٺي ماڻهن تائين رسايائين. پيڙهيل طبقي جي
هندن يعني شودرن لاءِ گانڌيءَ سان گڏجي سڄي هند جا دورا ڪري مذهبي
ست پيد خلاف شعور ڦهلايائين ۽ ان لاءِ گانڌيءَ ۽ برلا جي حڪم تي دهليءَ
۾ تمام وڏي ڪالوني ٺهرايائين جيڪا اڄ به موجود آهي. وڏي ڳالهه ته ڌرتي
ٽڪاڻن سنڌي هندن کي هند جي سرزمين تي پير ڊگهيري آرام سان سمهڻ
۽ زندهه رهڻ ۾ مهلائڻو ڪردار ادا ڪيائين. انهن سڀني خدمتن ۽ جدوجهد
جي اعتراف طور سندس عزت افزائي ڪندي هند سرڪار کيس تمام وڏو
سول اعزاز پرم بوشڻ يه ڏنو هو جيڪو هيل تائين پنڊهن سنڌي اديبن،
دانشورن ۽ قومي ڪارڪنن کي ملي چڪو آهي ”اهو اعزاز کيس وفات کان

هڪ سال اڳ يعني 1973 ۾ مليو هو. اهو سياويڪ ٿيندو ته سندس علمي ڪم تي به ٿوري سرسري نظر وجهندا هلون. شايد پهريون هيٺيون ڪوتيشن ڌيڻ دلچسپيءَ کان خالي نه هوندو. 34-1933ع ڌاري هڪ سنڌي ودوان، جو منيد ۾ سنڌ کان ٻاهر هو اقتصادي عالم هوندو هو ۽ آخر ۾ سياسي اڳواڻ ٿيو. سواچانڪ سنڌي ساهت جي آڪاس ۾ نئون ستارو ٿي اڀريو ”اهي لفظ منگهارام ملڪاڻيءَ جا آهن، جيڪي هن ”سنڌي نثر جي تاريخ“ ۾ لکيا آهن. اهو ڪتاب سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جا عاشق اکين سان چمندا آهن. منگهاڻي پنهنجي ڪلاسڪ ڪتاب ۾ 1853ع کان 1947 تائين سنڌي نثر جي ارتقا ۽ اقبال جو نهايت ڳوڙهو ڀرپور ۽ دلپذير تنقيدي مطالعو ڪيو آهي. سندس خوبصورت نثر پڙهي خوشيءَ گاڏر تعجب ٿئي ٿو ته سنڌي ٻولي اهڙي سهڻي، سببتي ۽ روح ۾ لهي ويندڙ انداز ۾ به لکي سگهجي ٿي.

منگهارام ملڪاڻي، اين آر ملڪاڻي جي نثر تي بحث ڪندي پوري دلجمعي سان لکي ٿو ته ”ملڪاڻي صاحب جي ڪهڙيءَ به ڳنڍيل موضوع تي لکڻيءَ ۾ ٽپ ٽپ تهڪ نه ته مرڪ آهي ئي آهي. جنهن مان سندس خوش مزاج شخصيت پئي ٻڪي، سندس ننڍن ننڍن جملن واري لکڻيءَ جو نوع اهڙو آهي جڻ پڙهندڙ سان دويدو ٿي خانگي رهائيون ويٺو ڪري.“

نارائڻ داس ملڪاڻي جي مضمونن جو مجموعو اناڊانه 1940ع ۾ پڌرو ٿيو هو. جنهن ۾ سندس اڳوڻي مضمونن جي ڳڻتي ۾ چهر ڳوٺاڻي کي پڻ شامل ڪيو ويو هو. ان ڪتاب جو مهاڳ سنڌي ٻوليءَ جي ٻوليءَ جي نامياري اديب پروفيسر لال سنگھ اجواڻي لکيو آهي جنهن ۾ هو سندس مضمونن تي تبصرو ڪندي لکي ٿو ته ”پروفيسر ملڪاڻيءَ جون اکيون سدائين سونهن کي ڳولين پيون ۽ ڇپ سدائين مرڪ سان پُر آهن. پر اها مرڪ بنهه لڙڪ جي ويجهو آهي. کلي کلي روئي ڏجي، جي ٿورو غور ڪجي

۽ ٻاهرين مذاق جي پردي هيٺيان لئو پائجي. هونئن به جيون ۾ توڙي ساهتيه ۾ مرڪ ۽ لڙڪ پاڻ ۾ ڳنڍيل آهن.“

پروفيسر لال سنگھ اجواڻي پنهنجي غير معمولي ادبي پورهئي يعني انگريزيءَ ٻوليءَ ۾ سنڌي ادب تاريخ لکڻ سبب هميشه احترام سان ياد ڪيو ويندو. ان ڪتاب جو سنڌي ترجمو نامور نقاد ۽ ڪهاڻيڪار هيروشيوكائي ڪيو آهي. اهو ڪتاب ڏاهپ ڀري ڳوڙهي تجزيئي، تنقيد ۽ نئين انداز بيان سبب هيل تائين لکيل سڀني ادبي تاريخن تي پاري آهي. پراڻي افسوس جو بيحد مختصر آهي. شايد اهو به ان ڪتاب جي خوبي ۽ حسن به هجي. انهي ڪتاب ۾ پروفيسر اجواڻي، ملڪاڻي جي مضمونن تي سگهاري راءِ ڏيندي لکي ٿو ته ”اين آر ملڪاڻيءَ کي مذاقي ليکڪ لکڻ جو انوکو ڏاڻو آهي ۽ هو سنڌ ۽ گجرات جي ڳوڻاڻي جيتوڻي ۽ علائقن کي چڱي پرڄاڻندو هو. هن جي اوائلي ڪتابن ۾ سڀني کان اُتر آهي ”ڳوڻاڻي چهر“ اهو ڪتاب انارڌانه ۾ شامل ڪيل آهي. سنڌي ٻالڪن لاءِ ”گجراتي گريو“ ڏڪشمير جو سير“ ”هروچ ۽ بندوق“ جهڙا ليکڪ، اکيون چرخ ڪري ڇڏين، اهڙا ليک هئا.“

اهڙي طرح سنڌي مضمون نگاري واري صنف ۾ به نارائڻ داس ملڪاڻيءَ جي جوڳي جاءِ مڃيل آهي. هو به سنڌي مضمونن جي اوائلي لکڻين ۾ پرماتند ميوارام جو گل ڦل، لعل چندامر ڏني مل جو ”ڦلن من“ ليکڪراج عزيز جو ”ادبي آئينو“ ۽ ملڪاڻيءَ جي مضمونن جا ڪتاب ئي سنڌي مضمون نگاري ۾ ڪلاسڪ جيتري اهميت ماڻي چڪا آهن.

نارائڻ داس ملڪاڻي جنهن پنهنجي اُتر ڪٿا. ماءُ ٻوليءَ ۽ منفرد انداز سان لکي سچ ته اسان جي سوانحي ادب ۾ شانائتو واڌارو ڪيو آهي. هن جي لکڻي ۾ .... انداز بيحد نرالو آهي. اهو سندس نوڙت ڀريو .... آهي جو 60 سالن جي متحرڪ، جاکوڙي ۽ هر پل ڪارائتو گذارڻ کانپوءِ به اسان

ڪي 250 صفحن جي آتم ڪهاڻي ڏني اٿس. سندس واقعن، ڳالهين، تجربن ۽ مشاهدن جي چونڊ به غضب جي آهي، جنهن جو انداز وڪٽا پڙهڻ سان ئي لڳائي سگهجي ٿو. پاڻ پنهنجي هڪ مضمون ۾ پيغمبران اڳڪٿي ڪندي اسان جتن يعني سنڌي مسلمانن بابت لکيو اٿس ”ڳوٺاڻي چهر“ پڙهڻ سان ڏسبو ته اهي ”جت“ به اسان جهڙا ماڻهو آهن. اسان وانگر ئي سور ٿوٽي ۽ جوش اچي ٿو..... وقت جو چڪر ڦري آيو آهي. سالها پائيمال رهيا آهن. پر هاڻي اٿڻ جا سعيآ ٿا ڪن. جي کين هٿ ڏيئي تاريندا هلون ته ٻئي ٿري پونداسون، نه ته اسان کي ٻوڙي به ترندا.“

انهن معجزِي جهڙي اڳڪٿي جي ساڀيا ٿيڻ سبب اسان ان جي وياج سميت ڪيتري قيمت ادا ڪئي آهي؟ ۽ اڃان الائي ڪيترو تاريخ جو ڏند پرينداسون؟ پوڳيو به ٻنهي آهي، اڪيون به ٻنهي جون پٺل آهن، وڃايو به ٻنهي آهي. ڇا اها ويڙهه به ڄام فيروز ۽ دولهه درياهه خان جي جنگ وانگر هئي. جنهن ۾ ٽين ڌراچي سنڌ جي وارث بڻي هئي.

اها ڳالهه مون جهڙن ادب جي چاهيندڙن لاءِ عيد جي خوشيءَ جهڙي آهي. جو هن اٽلپ خزاني کي اڌ صديءَ بعد سنڌ ۾ ڇپجڻ ۽ اسان جي هٿن ۾ اچڻ جو سعادت ڀريو موقعو مليو آهي. دادا نارائڻ داس ملڪاڻيءَ کي پنهنجي جنم ڀوميءَ تي آتم ڪٿا ڇپجڻ جي ڪيتري نه روحاني آسپس ملي هوندي. کوڙ سارن ٻولين جي عالم ۽ دانشور کي پنهنجي ڪٿا سنڌي ٻوليءَ ۾ لکڻ جي فيصلي تائين رسائي ۾ ڏکيائي ته ٿي هوندي انهي ڪري سنڌي ٻوليءَ بابت پنهنجن خدشن ۽ انومانن جو تجزيو ڪندي نيٺ آخر ۾ هميشه جيان پنهنجي دل جي ٻڌي اٿس، ۽ ورهاڱي ۽ جلاوطني جي ڪوڙاڻ کي پنهنجي اکين جي ماڻڪين لڪائي، هن ماڪيءَ جهڙي منڙي انسان، پنهنجن لفظن ۾ محبتن جا مڻ اوتي لکيو آهي ته ”سمجهيم ته سنڌي سماج لاءِ مون تي اهو فرض آهي ته مان سنڌي ٻوليءَ ۾ لکان ۽ ٻوليءَ کي وڌايان.

ڪن کي ڊپ آهي ته عربي سنڌي پڙهڻ وارا ٿورا آهن. اهو سنڌي ڀائرن پاڻ
ڄاڻن. منهنجو پهريون ۽ ٻيون قرض سنڌي ٻوليءَ ڏي آهي. ويهجي يا ٻڌي
تنهن لاءِ اسين جوابدار آهيون ايترو چوندس ته جيوني لکڻ ۾ مون کي
خوشي ٿي ۽ سنڌيءَ ۾ لکڻ ڪري ڄڻ سڀاويڪ ٿي پيئي.“

ڊاڪٽر حميد سبزوئي

14 فيبروري 2017

پنهنجي پارلن

سال ڏيڍ کان مون صحت جي خيال کان هندستان جو ڏي روڪڻ بند ڪري ڇڏيو آهي. تنهن ڪري فرصت ملي ۽ ڪم جي پيڙ گهٽ ٿي. ٻيو ته سمجهه ته وڏي عمر ۾ (۽ مان 70 سالن کان پوءِ عمر وڏي سمجهان ٿو) منش ڪهڙو ۽ ڪيترو به ڪم ڪري پر ڪنهن به عهدي جي جوابداري نه کڻي ته چڱو. ٻڌڻن کي ننڍڻن جي سر مٿان نه پر سندن ساٿي ۽ صلاحڪار يا سندن رهبر ٿيڻ گهرجي. پر ڪم کانسواءِ ماڻهوءَ جو جيون اڃايو آهي ۽ مون لاءِ شيوا جو ڪم ڇڻ سڀاويڪ ٿي پيو آهي. ڪن دوستن صلاح ڏني ته چو نه پنهنجي جيون ويهي لکين؟ پهرئين اها صلاح ڪين ليکيم پر پوءِ سمجهيم ته انهيءَ کي وزن آهي.

ڀارت ۾ ويهين صدي گانڌي يگ جي سمجهي ويندي نه رڳو ڀارت جو اتهاس پر شايد دنيا جو اتهاس به ائين ڪري سمجهي: چو جو دنيا جي ويچار ۽ عمل ڌارا کي گانڌيجيءَ کان هڪ ڌڪو ۽ ڌڪو به مليو آهي. دنيا کي نئين ويچار ۽ عمل جي ضرورت هئي ۽ گانڌيجيءَ اها ويچار ڌارا اُٿڻ ڪئي. مان گانڌي يگ ۾ رهيس ۽ گانڌي ويچار ۽ عمل ۾ وڪوڙجي ويس. منهنجي زندگي انهيءَ کانسواءِ سمجهي نه سگهجي ۽ اهو ويچار ۽ عمل منهنجي جيون جي ڪنجيءَ مثل آهي. چيم ته منهنجي جيولي انهيءَ يگ کي سمجهڻ ۾ ڪارگر ٿيندي انهيءَ يگ جو مان هڪ نوجوان هوس: ۽ پوءِ سپاهيءَ مان سنڌڙيءَ جو ڪپتان به ٿيس. منهنجي جيون ڪٿا کي هڪ قسم جو مهتو آهي ۽ ڪوشش ڪري انهيءَ يگ جي اتهاس کي مون پنهنجي جيون جي اتهاس سان ڳنڍيو آهي.

ٻيو ته مون ڪڏهن به پاڻ ۾ جهاتي ڪا نه پاتي هئي. ته آءٌ ڇا هوس ۽
 ڇا ٿي پيس ۽ ڇو؟ اهڙي جهاتي پائي پاڻ سمجهڻ منش جو فرض آهي. اڳي
 ڪجهه ڪجهه پاڻ سمجهڻ جي ڪندو هوس. پر سلسليوار سڄي وڌڙي
 حياتي تي نظر نه ورائي هيم. هاڻي سمجهي سگهان ٿو ته ڪهڙين لهرن ۾
 پئي لڙهيس. مان سياست اندر البت هوس ۽ آزاديءَ جي هلچل ۾ نيڪ بهرو
 ورتم ته پر سياستدان نه هوس ۽ نڪي ستاواڊي ٿي ستا جي پٺيان پيس.
 قسمت سان سنڌ يا هند ۾ ستا هٿ ڪرڻ جو وجهه به نه مليو. شايد انهيءَ
 ڪري وڏي ڌولائي کان بچي ويس ۽ ٻين ڪيترن سياستدانن جهڙي دشا نه
 ٿيم. انهيءَ لاءِ شڪر گذار آهيان. مان سچ پچ سماجڪ شيوڪ هوس ۽ اهو
 به سڀ کان پئتي پيل ۽ ڪريل طبقي جو. مان چاهيان ٿو ته هندستان مان
 پنگيپٽو نابود ٿيڻ گهرجي. نه رڳو ايترو پر اهو ڏندو ۽ اها ذات نابود ٿئي. پر
 آءٌ سڪڙو ۽ رواجي شيوڪ نه آهيان. نئين سماج بنائڻ جو خواهان آهيان.
 جنهن ۾ ذات پات جو پيد نه رهي. دل ۾ ته اها به خواهش اٿم ته دنيا ۾ اهي
 پيد. جات جا، مذهب جا، ناڻي جا، رنگ جا، ۽ اهڙيون ٻيون ديواريون جي
 انسان کي انسان کان ڌار ڪن ٿيون، تن تي پون ۽ ڪي پتر مان هٿان جو اهي
 پتيون پُري پون. ايڏي طاقت مون ۾ نه آهي. پر اهڙي آس ضرور اٿم. مان هن
 يگ جو پاڻ کي هڪ شيوڪ ليکيان ٿو جو نئون سماج بنائڻ چاهي ٿو.

مان ڀانيان ٿو ته مون جيون جو اتهاس کولي لکيو آهي. نه وڌاءُ نه گهٽاءُ
 ڪيو اٿم. جيڪي اندر من ۾ اٿم سو ئي لکيو اٿم. انهيءَ ڪٿا جو ڪو نه
 ڪو اثر ڪڏهن نه ڪڏهن شايد ڪنهن تي پوي مون وٽ ڪا به ڍايري يا
 اڳيان ڪاغذ ڪونه آهن. جيڪي ياد آيم سو کڻي کولي لکيم. ان ڪري
 ڀلون چڪون ته هونديون ئي، جي اُميد ته پائڪ نظر انداز ڪندا. منهنجا
 راي تنهنجا راي نه به هجن. منهنجون مڃتاون تنهنجون پل نه هجن. پر

منهنجون آهن. انهن جي ساڪ ۽ گلا مون تي آهي. پر اهي هڪ سچي دل جون آهن. تن جي ساڪ اُميد ته توهين به پريندا.

هڪ دوست اوچتو پڇيم ته اها جيوڻي ڪهڙي لپيءَ ۾ لکندين؟ اوچتي سوال جو ترت جواب ڏيئي نه سگهيس. آءُ ناگري لپي پڙهي ڄاڻان پر لکي نه ڄاڻان، اُميد اٿم ته هيءَ جيوڻي ڪنهن وقت ديوناگريءَ ۾ ڇپي ويندي پئي ڪنهن پڇيم ته انگريزيءَ ۾ ڇو نه ٿو لکين؟ پر اهڙو خيال هڪ کن به من ۾ ڪونه آيم. سمجهيم ته سنڌي سماج لاءِ مون تي اهو فرض آهي ته مان سنڌي ٻوليءَ ۾ لکان ۽ ٻوليءَ کي وڌايان. ڪن کي ڊپ آهي ته عربي سنڌي پڙهڻ وارا ٿورا آهن. اهو سنڌي پائر پاڻ ڄاڻن. منهنجو پهريون ۽ پويون فرض سنڌي ٻوليءَ ڏي آهي پوءِ ٻجي يا ٻڏي تنهن لاءِ اسين جوابدار آهيون. ايترو چوندس ته جيوڻي لکڻ ۾ مون کي خوشي ٿي ۽ سنڌيءَ ۾ لکڻ ڪري ڄڻ سپاويڪ ٿي پيئي.

ڪتاب لکڻ ۾ هڪ پراڻي دوست چڱي مدد ڪئي. شري هري درياني ”دلگير“ پاڻ به ساهتيه ڪار آهي ۽ سندس صلاح مون کي ڏاڍي پسند آئي. هڪ هڪ فصل ڏيان ڏيئي پڙهيائين ۽ ڪيتريون درستيون ڪيائين. پڙهندڙن کي پڙهڻ ۾ مزو اچي ته سمجهن ته قلم به آهن ۽ نه رڳو منهنجو. مان سندس بلڪل شڪر گذار آهيان.

نارائنداس رتنمل ملڪاڻي

گاندڙيڌام (ڪڇ)

72_3_22

بالڪيٽو

منهنجو جنم آگسٽ 1890ع ۾ حيدرآباد سنڌ جي شهر ۾ ٿيو. منهنجي پتا ديوان رتنمل گدومل کي مڙيو ٿي آڻ ٻار ٿيا، جن ۾ مان وڏو هوس. اسان جو گهر دونهي گهٽيءَ ۾ هو ۽ پاڙي وارن سان رليا مليا وينا هواسين. گهر ڪڇي گنب جي مٽيءَ جو هو پر ڇت اونچي ۽ ڀتيون اهڙيون مٿيون جو مٿن جيڪر ڪٽ وڃائي سمهي پئجي. گهر ۾ فقط هڪ صفحو ٻاهر رنڌڻو ۽ پرينءَ ڪنڊ ۾ ڪچو ۽ ڪچلن وارو ڪاڪوس. سڀئي ڀاتي سوڙها سڪورا ٿي هڪ ٻئي سان صفحي ۾ گڏجي سڏجي سمهندا هواسين. هڪ هالن جي هندوري ۽ ٻن چئن ڪاٺ جي وڏين صندوقن کانسواءِ ٻيو ڪو سامان ڪونه هو. اسان جي گهر ۾ ٻائي ٻانڀڻ کي گهرڻ کان منع هئي. منهنجو پتا ڪڇ پڙهيل ۽ پاڻ کي سڌريل سمجهندو هو. شراڻ ڪارائڻ هڪ ڀير ۽ ٻانڀڻ کي ڪارائڻ بيڪار ۽ بيڪارين کي ڪارائڻ سمجهندو هو. انهيءَ ڪري ننڍي هوندي اسان ٻارن تي ڪوبه ڌرمي اثر ڪونه پيو.

تن ڏينهن ۾ اسڪول بلڪل ٿورا هوندا هئا. پر اسان جي ڀر ۾ هڪ ”مشن“ اسڪول هو ۽ پتا اتي ماستري ڪندو هو. آسپن سندس ٻار به مشن اسڪول ۾ پڙهيا هئا. هڪڙو گورو ماستر گارڊنر، هيڊ ماستر ۽ ماستر ريڊمنڊ شايد سٽئيجر هو. عيسائي ڌرم جي وڏن ڏينهن تي اسڪول کي سينگاريو ويندو هو. حشمتراءِ بسنترام ماسترياد اتر جهنگو منهنجي پتا سان رستو هو. ٻئي سڌريل سنڌي ۾ هڪڙو برهمو ۽ ٻيو عيسائي خيالن جو. ڪڏهن ڪڏهن ماستر حشمتراءِ جي گهر سندس ماڙي ڏسڻ ويندا هواسين. تي چار ننڍڙيون ڪوٺيون، هڪ ٻئي پٺيان، پر عيسائي مورتن، رنگين پٿرن ۽ چٽسالي ڪيل ڀتين سان جهنگهيل، چٽ پردرشيءَ ۾ هواسين. جنسي موهت تي ويندا

هواسين، پر ڏيندو تول ذرو به نه هو. سڪڻين هٿين ويندا ۽ موتي ايندا هواسين. مورتن لاءِ شوق مون ۾ شايد تڏهن کان وٺي پيدا ٿيو.

ڏاڏاڻي طرف چڻ مون کي مائٽ ٿي ڪونه هوا. فقط هڪ ٻئي ۽ هڪ چاچي. ٻئيءَ وٽ ويندو هوس ته هڪ ڀرين جو پيٽو ڪڍي ڪارائيندي هئي. پر جلد ئي پاڻ ۽ سندس ٻه ٻار سلھ جا بک ٿيا ۽ گذاري ويا. تن ڏينهن ۾ سلھ مردن ۽ اڪثري زالن کي نهوري نيندي هئي، جو ماڻهو انڌارين بند ڪوئين ۾ رهندا هوا. چاچي اسان سان گڏ رهندي هئي پر اسان ٻارن ۾ ڪو خاص موھ ڪونه هوس. پتاچي ۽ پاييءَ جي پاڻ ۾ ڪا نه پوندي هئي. چاچيءَ جي ڪٽ ڦٽ ۽ رودن ڪري منهنجو پتا آبائي گهٽي ۽ پاڙو ڇڏي وڃي ساهري پهر ۾ مساواڙي جڳهه ۾ ويٺو. انهيءَ پاڙي کي ريلارام جي ڪارخاني وارو پاڙو چوندا هوا ۽ اتي ڪريلاڻي ڪٽنب شهر کان ٻاهر نڪري وري پاڻ ۾ گڏجي وينا. جڳهه ڪڇ پڪي - ڪڇي پر واڻڪي هئي ۽ ٻاهر کليل ميدان هوا. هر هڪ گهر ۾ ڇت جي هڪ ڪنڊ ۾ بادگير هوندا هوا ۽ جنمان اونھاري ۾ ٿڌي ۽ ڇڻيل هوا گهو گهو ڪري هيٺ گهري پوندي هئي ۽ چڻ گرائري پائي مٺي ننڊ ۾ سمھاري ڇڏيندي هئي. سون هزارين منگهن جو پريان نظارو ڏاڍو وڻندو هو ۽ گهر اندر هيرون وسرڻ جون نه آهن.

پاڙي ۾ ڪئين ٻار هوا. ٻار ٻارن جو ڪاڇ سو هيتري ۾ کير ڪنڊ ٿي وياسين. خوب رانديون ڪندا هواسين. خاص ڪري گولين جي راند. منهنجي آلتِي تڪي تڪي هوندي هئي ۽ چڱو چٽيندو هوس. پر راند مٽيءَ ۾ ۽ ڪسين جي وچ ۾ هٿ ميرا، آڱريون ٿڌ ۾ ٺوٺ ۽ گهٽيءَ ۾ بانس. ٻي راند هئي اتي ڏڪر - ٿورو خرچ ۽ ڊوڙ ڊڪ گهڻي. اتي ڪڏهن جهٽبي هئي ته ڪڏهن نڪ ڪاپار ۾ پانءِ ته ڪرڪيٽ جي سڪ لاهيندي هئي. ٽئين راند هئي سياري جي، لغر، لغريون ڪانگرا اُڏاڻڻ. ڏور کي مانجهيو لڳائي پينچ لڙاڻن، لغر ڪاتا ته جهٽڻ لاءِ ڊوڙ ۽ ڏون ڌڪا تاپا ۽ جهيڙا. چوٿين راند

هتي ربر جو بال کٽين، ڊوٽي ڪنهن نه ڪنهن کي ڦهڪائي هڻڻ ۽ کيس ؟
 ”پبي“ ڪرڻ. سڀ سسٽيون ۽ گهٽين ۾ ڪرڻ جهڙيون. اڄ ڪالھ اهي
 رانديون ڪونهن. پر انڌي منڊي ڪرڪيٽ يا فٽ بال ڪرڻ يا ته گهر ۾
 ويهي ريڊيو جو رينگت ٻڌڻ.

منهنجي پتا تڏهن ننڍي يعني مڪاني وڪالت پاس ڪئي ۽ ماستري ڇڏي
 ڪراچي ضلع جي سڄاول ڳوٺ ۾ مختيارڪار جي ڪورٽ ۾ وڪالت
 ڪئي. ٻارڙن کي اوڏانهن ڪاهي ويو. تن ڏينهن ۾ ڳوٺاڻا اسڪول به ڄڻ
 ڍورن واسطي هڪ قسم جا يڪ هوندا هئا. ٻار ڪلاس ۾ قيد ۽ ٿورڙين
 حرڪتن تي لڪڻ، مڪون ۽ تن سان گڏ چهرين ٿلهيون گاريون، تربيت
 سان گڏوگڏ اجهو ائين ضابطو به سڀاريندا هئا. تنهن وقت ڇا سکيس سو
 ياد نه اٿم. ايسپ جون آکاڻيون ۽ وڌيڪي الفليلي مان آکاڻيون. مون کي ياد
 آهي ته جڏهن حيدرآباد واري گهر ۾ موٽندا هو ائين ته هڪ ڪاڪو
 ايسر داس رات جو ايندو هو ۽ عجيب غريب آکاڻيون ٻڌائيندو هو جن ۾
 شهزادا ۽ پريون، جن ۽ راکاس، سوداگر فقير، اُڏندڙ ڪٽوليون ۽ تازي گمورا
 هوندا هئا. آسماني ۽ خوابي دنيا هئي. پر سندس ٻولي به اهڙي ئي هئي ڄڻ
 واه يا چشمو پيو وهي، نثر پر شاعري نثر هو ۽ پرولين پهاڪن سان ٽمٽار.
 وچ ۾ ديسي دارونءَ جو چشڪو چانديءَ جي ڪٽوڙيءَ ۾ وٺي وات اکيون
 ٻچڪائي، وري آکاڻي ڪندو هو. پوءِ اڄ نه پوري ٿي ته سڀاڻي يا پهرينءَ.
 آکاڻيءَ ۾ آکاڻي اهڙي سهڻي سڌي ۽ اهڙيون رومالي آکاڻيون وري نه ٻڌم يا
 ٻڌندس. ٽيپ رڪارڊ ڪرڻ جهڙيون هيون، پر تڏهن رڪارڊ ڪتي !

اسڪول ۾ شاگرد

مان اٽڪل ڏهين ورهين جو هوس ته ماما جو موت وڃي ڪندي ٿيو. تن ڏينهن ۾ آڻ پڙهيل گندين دايڻ جي هٿان گهڻا موت ٿيندا هئا ۽ وڃي هڪ ٻئي پٺيان قطار بند ٿيندا هئا. ٿورڙن سالن بعد منهنجو هڪ ڀاءُ وڏي ماما جي هڪ ڀيڻ ۽ هڪ ڀيڻ ۾ هليا ويا. اهي بيماريون هاڻ گهڻيون آهن جو اسين هوادار گهرن ۾ صفائي سان رهون ٿا ۽ وڃي سيڪاريل نرسون ڪرائين ٿيون. ماءُ ۽ گهر ڏيائيءَ بنا اسين ٻار ڇڏڻا ٿي پياسين. شهر ۽ ڳوٺ وچ ۾ پيا پڪندا هواسين ۽ اسان جو پڙهڻ به رليل ٿيو.

ٻارن کي ماءُ جي سهيڙ سنڀالڻ ۽ پيار ڪڍڻ ڪنهن سان آڻو ڪريون ۽ ڪير اسان جي تاتنا پالنا ڪري؟ آخر ڪجهه ڇو ڇا سان ۽ ڪجهه ٻارن تي قياس ڪرڻ سان منهنجي پتا ٻي شادي ٻن ٽن سالن ۾ ڪئي. پر اسان جي ماسيءَ سان. در حقيقت اسين نانائڻي گهر رهندا هواسين ۽ اها ماسي اسان کي ڪناري به سنڀاليندي هئي. ياد اٿم ته رات جو اسان کي گڏ وهاري رامايڻ [سنڌي ۾] پڙهي ٻڌائيندي هئي. جڏهن شادي ٿي تڏهن اسان کي ڏرو به فرق نظر نه آيو. بلڪ جلد ئي اسان جي پتا اسان جي نانائڻن جو گهر خريد ڪيو. ڪي ڪمائيءَ جي بچت مان ڪي گسائين گهڻي واري جڳهه وڪڻڻ مان. ڪي وري ٿورو ڏاج ملڻ مان. جڏهن ڪن سالن بعد مون شادي ڪئي تڏهن منهنجي ساهرڻ کي به پنهنجي جڳهه وڪڻڻي پيئي. جڏهن مون پنهنجي ٻي نياڻيءَ جي شادي ٿي ڪئي تڏهن ڏري گهٽ مون به پنهنجي جڳهه تي وڪي. ڏاج ڏيڻ جي مرض ڪري ڪئين اسان جا ڪٽنب بي گهر ٿي درٻار ٿيا هوندا. پر اڄ به اهو مرض تيهان زور پوندو ٿو وڃي. هاڻي

پنهنجي جڳهه ۾ رهڻ ڪري ۽ ماءُ جي سنڀال ڪري آخر وڃي تائينڪا
تيا سين ۽ پڙهياسين.

اڳتي ڇا پڙهيس، ڪنهن پاڙهيو ۽ ڪهڙي اسڪول ۾ سو من مان ميسارجي
ويو اٿم. ڄڻ تير تڪي جو مس هو. پر چوٿين انگريزي معنيٰ اڄ ڪالهه جي
انين درجي کان وٺي ٿورو گهڻو ياد اٿم. ديوان پريڊاس جي نو ودياليه اسڪول
۾ پڙهيس. ديوان صاحب مشهور برهمو هو ۽ سماجڪ توڙي تعليم جو
سڌارڪ هو. منهنجو پتا ڪجهه ٿورو هو ته برهمو هو ۽ وقتي مون کي برهمو
مندر ۾ آرتوار ڏينهن پراڻا لاءِ وٺي ويندو هو. تن ڏينهن ۾ سڌارڪ ۽ پڙهيل
ڳڙهيل برهمو هوندا هئا. اسان جو اسڪول صبح جو پهرين ڪلڻي ميدان ۾
بيٺي پراڻا ڪندو هو. هفتي ۾ ٻه ٽي ڀيرا هڪ اڇي ڏاڙهيءَ وارو برهمو
سادو رابنس اسان کي پڇڻ سڀڪاريندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ودوان ۽ سادو
پرڻ اسڪول ۾ ٻارن جي سکيا لاءِ گهرائيندا هئا. ياد اٿم ته هڪ ڀيري
پروفيسر ٽي. ايل واسواڻيءَ کي نيند ڏنائون. هو تڏهن ڪنهن ڪلڪتي جي
ڪاليج ۾ پاڙهيندو هو ۽ آخر سادو واسواڻي جي نالي سان هند سنڌ ۾
ناليرو ٿيو. سندس آواز سنهو ٻولي مٺي. چهرو سادو ۽ جهڙو هو. ٻارن تي چڱو
ڌرمي اثر ٿيندو هو.

اسان جا ماستر گهڻو ڪري مئٽرڪ پاس ۽ ان تريندو هوندا هئا. مٿين درجن
۾ يعني ڇهين ۽ ستين درجي ۾ فيل يا پاس گرجوڻيٽ، وڏي عمر جا ۽
ڏاڙهين وارا هئا. اسين شاگرد سندن عزت ڪندا هواسين ۽ کائن ڊچندا به
هواسين. اسان سان رلندا ملندا ڪونه هئا. سانجهي جو ڪرڪيٽ راند ۾
ڪڏهن ڪڏهن اسان سان راند ڪندا هئا ۽ چرچو گهڻو به ڪندا هئا. مون
تي ڪنهن به ماستر جو ڪو خاص اثر ڪونه ٿيو ۽ جڏهن ڪاليج ۾ ويس
ته سڀ وسري ڳسري ويا. ڪن جا نالا ياد آهن سوئي گهڻو ٿيو پڙهڻ ۾ آءُ
پورو پنو هوندو هوس. ڪڏهن ناپاس ڪونه ٿيس، پر انگريزيءَ ۾ چڱيو

هوس، جو گهر ۾ منهنجو پتا انگريزي منهن ۾ نوسي وجهندو هو. پر تڏهن مون کي ڪوڙي لڳندي هئي ۽ پاڙهندڙ کان ڪو ڪائيندو هوس. پر هڪ ڀرينه ڏڌ هوس. سو هو انگي حساب. ننڍي هوندي کان وٺي انهيءَ تي ڪو ڌيان ڪو نه ڏنم. نڪي ڪي ڪچي پاڙپڪي ڪئي ويئي. ٻين ڪمن ۾ پاس ۾ حسابن ۾ ناپاس! جڏهن ستين درجي ۾ آيس تڏهن سڀني اٺن ڪمن ۾. حسابن سوڌو مئٽرڪ امتحان پاس ڪرڻو هو. اسڪول جي پرنٽري امتحان ۾ ناپاس ٿيس ۽ ٻڀ هوم ته پڪي امتحان ۾ وهڻ جي موڪل نه ملندي ديوان پريڊاس تڏهن ڳل. جهنڊڙي پاڻي ڪلي چيم ته ”نارو هاڻي تون يعني سال امتحان ڏج“ پر وري به ديا آيس ۽ مان پڪي امتحان لاءِ ڪراچي ۾ ويس ۽ پاس ٿي ويس! مئٽرڪ ۾ انگي حسابن سان گڏ آلجمرا ۽ جاميٽري به هوا ۽ آءٌ پوين ٻن جي زور تي پاس ٿيس. پوءِ ڪاليج جي انٽر امتحان ۾ ترگناميٽري سان گڏ فزڪس هئي ۽ آءٌ پوئين ڪمر جي زور تي پاس ٿيس. هن عمر ۾ به جڏهين انگ منهنجي سامهون ايندا آهن. تڏهين پانءِ ته انگ اکين اڳيان پيا ٿڻ، پر سچ پچ ته مغز پيو چڪر ڪائيندو آهي.

اسڪولي اوسٽا ۾ آءٌ چڱي چال جو شاگرد لکيو ويندو هوس. پڙهڻ ۾ موچارو پر چال ۾ چڱو. سائنٽيڪو فرمانبردار ۽ سٺي سياڻو جو. ڪڏهين ڪنهن ماستر سان چيٽ نه پيس. هيٽرن سالن ۾ رڳو هڪ ماستر هڪ ڀيري هڪ رول تريءَ تي هنيو، جي گهر جو ڪم نه ڪري آيو آهين.

ننڍي هوندي پيءُ جو ادب ته هوندو هو. پر تنهن کان وڌو ڏر غيبي عالم جو هو. گهر ۾ رسان قبر هوندي هئي ته ويجهو نه ويندا هواسين. رات جو ته مجال نه ٿيندي هئي اتان لنگهون. لئيءَ ڪنڊ جو ڪو گهاڙو جهنگ هوندو هو ته به پيا ڊڄندا هواسين ته فلاڻي منڍي ها سي کي جن ورتو آهي ۽ فلاڻي لالڻ مائي جن ٻولائيندي ۽ ڪڍندي آهي. ڪئين آڪائيون سس پس ۾ ٻڌندا هواسين ۽ اندر ۾ پيا ڪنهندا هواسين. پر سچ پچ نڪو پوت ڏنوسين، نڪو ڪنهن

ڪي پوت ورتو پر رات ٿيندي هئي ته اوندهه ۾ پيا ڏکندا هواسين. وڏيرا
ٿياسين ته ڇا جي قبر ۽ ڇا جا جن، حيدرآباد کان ٻاهر ڄڻ جن ٿيندائي ڪو
نه هوا. اسين پاڻ جنڙا ٿي پياسين.

جوانيءَ جي لهرن ۾

مون مئٽرڪ جو امتحان ڊسمبر 1905 ۾ پاس ڪيو ۽ تڏهن 10 ورهين جو هوس هڪ درجو منهنجي پتا ابهرائي ڪري چڪي ٿاڻي ٿيايو. قد جو ننڍو - بت ۾ ضعيف ۽ ڏسڻ ۾ بالوڀولو هوس، سو ڪاليج جا چوڪرا مين کي "نارو ڪڪو" ڪري سڃاڻندا هئا. ڪجهه پيار مان ۽ ڪجهه قياس ڪرڻ ڪري ۾ ڪاليج ۾ گهرڻ سان چڻ منهنجي ڪايا پلٽجي ويئي. روز سانجهن جورانديون ڪرڻ ويندو هوس. ٻيا به ڪيترا شوق وڃون ايندا هئا ۽ چڻ اسان جي ٽولي بطجي پيئي. لان ٽينس جو ڪوڏيو هوس، ۾ هڪ ٻن راندين کان پوءِ ٻين جو وارو ايندو هو ته مان امالڪ پينگهه ڏي ڊڙندو هوس. اڪيلو ٻيا هئا. ڪڏهن مان ويهي رهندو هوس ۽ ٻيو ڪو ڏاڍو جوان "ڪڪي" کي وٺي اڏائيندو هو. پينگهه لڏڻ جا وارا هوندا هئا ۽ آءُ پوءِ پئزلر بارس تي تپا ٿينگهه ڏيئي ڪثرت ڪندو هوس. پوءِ وري سنگل بار تي به بت موڙيندو ۽ ورائيندو هوس. ڪو ٽينس جي واري تي گتو ته "ڪڪو" تيار پينگهه خالي ته به تيار تان جو هٿن جون تريون چم جهڙيون ٿي ويون. راندين ڪرڻ جي عادت پئجي ويئي ۽ نه رڳو بت جوان ٿيو ۽ صحت چڱي. ٻن سانجهون وڏي نه پونديون هيون، نڪي ڪي حرڪتن ۽ شوقن وٺڻ لاءِ واندڪائي هئي. جڏهن چئن پنجن مهينن کان پوءِ موڪل ۾ پيءُ وٽ سڃاڻڻ ۾ ويس ته مون کي ڏسي حيرت ۾ پئجي ويو. بدن ۾ سگهه - جهري ۾ لالائي ۽ هلت چلت ۾ ڦڙتي ڏسي پڇيائين ته ڇا ڪاڌو ڇا پيئو ٿاڻي؟ ڪهڙو جواب ڏيان. رانديون ڪرڻ شوق سان ڪاٺڻ، موچاري صحت ۽ من جي آزادي..... جواني جي پهرين لهر موچاري هئي.

اسان جي پاڙي ۾ گهر گهر ۾ ڪوپير مرد هوندو ئي هو. اچي ڏاڙهيءَ وارو هٿ ۾ لٺ - مٿي تي پٽڪو. اسين چوڪرا ڪيس "ڪاڪا" چوندا هواسين ۽ پيرين پيئي گڏبا هواسين. صبح سانجهيءَ پاڙي جي ڪنهن اوطاق ۾ گڏبا

هوا. اوطاق جي وچ ۾ ”چلم“ رکي هوندي هئي. صبح شام چلم جو تانڊو
 ٽوپي اوطاق جو ڪاڪو تيار ڪندو هو ۽ پوءِ پاڙي جا ڪاڪا اچي مڙندا
 هوا ۽ وارو ڪندا هوا. گهر ۾ سگريٽ يا چروٽ ڪونه پيئندو هو. پاڙي جي
 پنڇڻاٽ جي ڪا ڳالهه ٻولھ پاڻ ۾ ڪندا هوا ۽ پوءِ چرچو گھڻو به ٿيندو هو.
 ڪٽنب، پاڙي پنڇڻاٽ کي نيت ۽ مرجاتا ۾ هلائيندا هوا ۽ وڌيڪ رڪيا
 ڪندا هوا. ڪا به بدل سدل ڪين نه آڻيندي هئي. چاهي ڪاڏي ڪپڙي يا
 رسم جي.

آءُ جڏهن ڪاليج ۾ ويس ته چاچي اوطاق ۽ ڪيڏانهن ويا ڪاڪا! هاسٽل
 ۾ ٿار ٿار ڪوئين ۾ رهندا هواسين. پر ڪاڏي وغيره لاءِ ”ڪلبون“ ٺاهيوسين.
 پاڻ ۾ ڇھ ڄڻا آرتوار تي خاص طعام۔ پوريون۔ پڪوڙا۔ ڪيرٽي۔ ماڪٽي
 ڊال ۽ ڪا لڏيڻ مٺائي کائيندا هواسين. ڪڏهن ته دوستن کي ڪاڻي جي
 دعوت ڏيندا هواسين يا ڪوپروفيسر يا نيتا گھرائيندا هواسين. ماهوار هڪ
 وڏو اٺت هوم جنهن ۾ سڀ هاسٽل وارا شامل ٿيندا هوا ۽ ڪاڻي سان گڏوگڏ
 گانو به پڙهيو هو. هيءُ ڪلب اسان لاءِ جيون جو هڪ نئون نمونو هو ۽ جيون
 کي نئون رنگ مليو. تان جو وڏن جون به ڪلبون ٺهيون ۽ پڻ زالن لاءِ ڌاري
 گڏيل. سماج جي رهت رهڻي ڪاڪن ۽ اوطاقن جي پنڌن کان ڇڏي پيئي.
 جوانيءَ ۾ من ويچار ڪرڻ ۽ سوچڻ لڳندو آهي ۽ دل ۾ اٿل پٿل ۽ اڏما اُڀرندا
 آهن. پيار به اٿندو آهي، پر ڪنهن لاءِ سا پيٽ ڪا نه پوندي آهي، من کان
 بت ڏاڍو ٿيندو آهي ۽ حواس زور سان جاڳندا آهن ۽ سرڪشي ڪندا آهن.
 آءُ به سجاڳ ٿيس ۽ پهرين بت ۾ بت به سگهارو ٿيو ۽ اندريون به تازيون
 هيون. جن کي سنجھ ۾ رکڻ ڏکيو هو. اسڪول ۾ ٻوجهه ڪا نه هئي ته مون
 کي ڪهڙو بت آهي ۽ ڪيئن ان کي ٺاهجي ۽ سهڻو ڪجي. تڏهن مان
 اسڪول ۾ ٿئي به ڪو نه ڏيئي ويندو هوس. ڪاليج ۾ ٻوجهه پيئي ته
 گھنڊيدار وار اٿم ۽ مون کي ٺهن ٿا. سمجهيم ته بت جي چمڙي ڪٽڪائي

اٽم ۽ چهرو به ڪُچ وٺندڙ اٽم. شڪل ڏسي ٻين وانگر ياري دوستي ڪيم. تن ڏينهن ۾ ڪاليج ۾ اٽڪل ٽي سؤ چوڪرا ۽ تن ۾ فقط ٻه چوڪريون هيون. هڪ ڪرستان ۽ ٻي پارسي. ڪلاس شروع ٿئي ۽ اڳئين بينچ تي اسان کي پنيرو ڪري وهنديون هيون. اک ڪٽي يا اک ٽپڙي ڪري ساڻن اک وچرائڻ سٺي چوڪري لاءِ ٺيڪ نه هو. سو چوڪرا، چوڪرن کي پيار ڪندا هئا؛ هڪ موتي جهڙيائيءَ سان رستو هوم هو پوءِ وڃي مسلمان ٿيو ۽ سندس نالو هو ڊاڪٽر نور محمد ۽ قطع تعلقات جي زماني ۾ هجرت ڪري افغانستان هليو ويو ۽ شايد اتي جلد گذاري ويو.

مون کي سنڌ هئي ته مون کي هڪ بت آهي جو ڏسڻو وائسٽو آهي ۽ جنهن کي ڪجهه ٺاهي ٺوهي سگهجي ٿو پوءِ پنهنجا فوتا ڪڍائڻ لڳس. اڪيلو يا ٻين سان گڏ ڪاليج ۾ پڙهڻ کانپوءِ اڪيچار فوٽن جا آلبر ٺاهيم. پر ڪاليج ۾ سمجهيم ته بت اٽم ۽ وٺندڙ آهي. جنهنجا فوتا ڪڍائڻ گهرجن.

پر ڪي يار پوءِ پڪا دوست به ٿي ويا ۽ نه رڳو شڪل ڪري پر سپاءُ ڪري وڃار ڪري هڪ ٻئي سان ٺهڪي اچڻ ڪري سندن متن مائتن سان رلي ملي ڄڻ گهر جو ڀاتي ٿي ويس ۽ اڄ تائين آهيان. اسڪول جي يارائي پاڙي ۾ گڏ رهڻ ڪري پر ڪاليج جي يارائي هر مزاج هئڻ ڪري پوءِ به وڏي هوندي دوستي ٿي سگهي ٿي. پر ورلي ۽ چاليهن ورهين کان اڳ اهڙا ٻئي دوست ڪيم جن مان به ته گذاري ويا. جن مان پرنسيپال ٿڌائي هڪ هو ۽ ڀائي پرتاپ ٻيو هو. باقي رهيو ڪاڪو اتمچند جو عمر پر قومي شيوڪ ٿي رهيو ۽ هاڻي بستري داخل ۽ جڏو ٿي پيو آهي. اهي دوست ڪاليج ۾ ڪيم. ڊس جو راجنيتڪ جيون بينگال جي ورهاڱي کان پوءِ شروع ٿيو ۽ منهنجي راجنيتڪ جيون جو پردو به تڏهين شروع ٿيو. آءٌ ڏي جي سنڌ ڪاليج ڪراچي جي انٽر يعني ڪلاس ۾ هوس. ورهاڱي بعد. سنڌ ۾ تينن ٻين پريگن ۾. سونڊي جو پرچار زور سان هليو. هڪ ئي دڪان ڪراچي ۾ هو.

مل جا هلڪا، رنگبرنگي ۽ مهانگا ڪپڙا ملندا هئا. اسڪول ۾ آءُ ڳاڙهي هالن جي سوسيءَ جون سٿون پائيندو هوس. ڪاليج ۾ به اهي پائڻ لڳس ۽ مون کي ڳاڙهي سوسيءَ وارو ”ڪڪو“ ڪري ڄاڻندا هئا. هاڻي ڳاڙهيون، پيليون ۽ سوسيون خميسون به پائڻ لڳس. يعني ته سرڪس جي مسخري جي ڊريس هئي. گهر ۾ منهنجي ماءُ ڪپڙا کڻي ڪاوڙ ۾ اڇلائيندي هئي. ڇي هي ڪچو ڪچرو چوٺي آيو آهين! منهنجي ميز تي ونڪي ماترم جي اکرن سان سنگمرمر جي پيپر ويٺ رهي هوندي هئي. تنهنڪري 1920 ۾ ٽلهي جڻ ٿاٺ جي کاڌي پائڻ مون لاءِ اوکي نه هئي. در حقيقت سڄي عمر ۾ عجيب غريب لباس جو شوق ورتم. ڇا جي مليل، ڇا جو پٽيو ڇا جو ريشم، جو رواجي شوقين ڪاليجي پٽ پائيندا هئا. ٻيو ته مون انگريزي ڪپڙا ڪوٽ، پتلون، ٽاءِ، ڪالر پهرڻ تڏهن کان وٺي ڇڏي ڏنا ۽ ڪنهن به مون کي ڪڏهن به انگريزي چمڙا پوش ۾ ڪونه ڏٺو هوندو. بنگال جي ورهاڱي ڪري اها ٻاهرين تبديلي ٿي، پر هڪ اندر جي به ٿي ۽ انقلاب جي ننڍڙي لهر دل ۾ گهري ويئي.

هڪ ڏينهن ڪاليج جي ٽيئيتر هال ۾ شاگردن جي ميٽر ۾ پرنسيپال ڊاڪٽر جئڪسن چٽر ۾ چئي ڏنو ته ”يو انڊينس آر لائرس“. هن چيو ۽ مٿو مٽو. شايد ڪنهن شاگرد ڪوڙ چيو هو پر سيني هنڌ واسين کي ڪوڙو ڪوٺڻ سو هي ڪير؟ اسان ۾ هڪ سؤ مان جي لهر اُٿل کاڌي ۽ ڪاليج ۾ هڙتال ٿيو. هيءُ نئين ۽ دل اٿاريندڙ ڳالهه هئي دلين اُٿاريندڙ اسانجو ليڊر تڏهن ”جيوت“ هو جو بمبئيءَ جي ولسن ڪاليج ۾ ڊاڪٽر مڪيڪن کي پتائي آيو هو ۽ جو هاڻي ”آچار به ڪرپالائي“ ڪري ڄاتو ويو. بس ڊاڪٽر جئڪسن به ڪرپالائي کي ڪاليج مان ڪڍي ڇڏيو. سوڪم سولو نه هو ڇو جو ڪرپالائي شاگردن جو جتي دار هو ۽ ڪي ڍنگ شاگرد، مثلاً جوهر مل منسڪاڻي (سوامي گووند آنند) ۽ لالو ڏڪر (لالچند جڳتياڻي) ٻيا به هئا.

انهن ۾ آءَ به هوس. سو يعني ترم ڪريلاڻي سنڌ ڪاليج ڇڏي پوني جي فرگوسن ڪاليج ۾ هليو ويو ۽ آءُ به ساڻي وٺي بڙوڏا ڪاليج ۾ ويس. پر هڪ ڳالهه سان ڪافي وياسين يعني هڪ والنتيئر جو لباس - خاڪي خميص، خاڪي شرت ۽ خاڪي بوٽر هٿت - اها اسانجي قومي سپاهيءَ جو ڊريس بڻجي پئي. ڪريلاڻي تڏهن کان وٺي هڪ ڏنڊو ڪٽڻ لڳو، بت لڇڪڻو آواز ڪٽڪيدار بحث مزيدار ۽ ڏنڊو وٺائڻ وارو، مون هن جا ڪئين ويس ۽ ڏيک ڏنا آهن، پر هي چهچتو ڇڻ وسرير ٿي نه ٿو.

پر هن سياسي ناٽڪ جو پيو به پردو آهي. جڏهن 1908 ۾ آءُ انٽر پاس ڪري فرگوسن ڪاليج، پونا ڏي ٿي ويس، تڏهين ڊسمبر 1907 ۾ سورت شهر ۾ مشهور ڪانگريس ٿيڻي هئي. منهنجو پتا وقت موجب سياسي ويچارن جو هئو ۽ رکي رکي ڪانگريس اجلاس ۾ ڇهل پهل واسطي ويندو هو. سو وات ويندي مان به ساڻس گڏ ويس ۽ سورت ڪانگريس جو رنگ ڏٺو. ڪڇ ڪين سمجهيم، رڳو جهيڙو ۽ گوڙڏنڊ ۽ ”تلڪ مهراج جي جيءَ“ ۽ ”ٻڌم، جڏهن پوني ويس ته ڪڇ وڌيڪ ٻڌم ۽ سمجهيم. تڏهين تلڪ، وٽ آريندو گهوش مهمان هو. اسان مان ڪي سداشو پيٽ ۾ تلڪ ۽ آريندو ڪي ٻڌڻ ويندا هئا. آريندو جي، ”وندي ماترم“ [روزاني] اخبار پڙهندو هوس ۽ گيتا تي ليک ڪڍي هڪ فائيل ٺاهيم ۽ سانڍيم جيسين پنا سڙي چور ٿي ويا. ٿورن ڏينهن کان پوءِ تلڪ تي بمبئيءَ ۾ ڪيس هليو ۽ ڪيس ست سال قيد جي سزا ملي، ته مان ست ڏينهن ڪٽ ڇڏي پٽ تي سمهيس. هن کان پوءِ سياسي ليڪچر ۽ ساهتيه ٻڌندو پڙهندو رهيس. سياست ۾ پوني جي وايو منڊل ۾، پهريون ثابت قدم رڪيم. ڪمري ۾ هڪ ئي مورت تنگيل هئي. ٻي آئي واري خديرام بوس، دهشت انگيز بينگالي جوان جي، مورت جنهن مظفر ۾ ٻن منڊمن مٿان گاڏيءَ ۾ بيم اڇلائي ماري وڌو.

آء پڙهڻ ۾ پورو پنو سال به سال پاس ٿيندو هوس ۽ سيڪنڊ ڪلاس مارڪون به اوتريون مس ڪندو هوس. نه هوشيار شاگرد هوس، نڪتي محنتي، انگريزي چڱيري ايندي هئم. جو پتا جو پاڙهيل هوس. سائنس به وڻندي هيم ۽ تواريخ به پر حسابن جو ٿبو پلو. رات جو ڪڏهن ڪين پڙهيم. نه پڙهندس ۽ نه پڙهندو آهيان. محنتي به ڪونه هوس پر روز وقت تي گهرج موجب پڙهندو هوس.

منهنجي سنڌ ڪاليج جي پرنسپال فريل پورو سرٽيفڪيٽ ڏنم ته ”مسٽر اين. آر ملڪاڻي رواجيءَ کان مٿيو شاگرد آهي.“ لئبريريءَ ۾ خير ڪو ويندو هوس ۽ امتحان وارا ڪتاب پڙهيم ته گهڻو ڪيم. پر گهمڻ ڦرڻ جون خوب موجون ورتم. انٽر ۾ ترڻ سڪيس ۽ روز سانجهيءَ جو گهر مان لڪي وڃي سراڪو پائي ڦليليءَ ۾ ٽپيون هڻندو هوس. تن ڏينهن ۾ چوندا هئا ته لوفرن ٿي ڦليليءَ ۾ ترندا ۽ ٻڌندا آهن. هڪ ڀيري پنجن چئن جي ٽولي ٺاهي، والنتيئرن جو ويس پهري پيوين پنڌ ڪراچيءَ کان حيدرآباد ويس. پر 22 ميلن کانپوءِ پيري اسٽيشن تان، لاهور ميل ۾ چڙهي پيس؛ جو پيرن ۾ ڦوڪڻا نڪري پيم پوني ۾ 165 روپين جي Humber سائيڪل ورتم ۽ خوب چڪر ڏنم. روز صبح جو ٽولي ٺاهي ڪاليج پٺيان ٽڪرن ۾ هڪ مندر ڏانهن ڊوڙي هر هر مهاديو پڪاري ڏنڊوت ڪري ڊوڙي موٽندا هواسين. وري نيڙ ڪري والنتيئر جو ويس ڪري ڏنڊو کڻي ٻه ڪلاڪ اڪيلو ٽڪرن جي چڪر تي نڪرندو هوس. پڇاڙيءَ جو بي. اي موٽي سنڌ ڪاليج مان پاس ڪيم. اتي وري هر هڪ آرتوار تي وڪٽوريا گاڏيءَ ۾ ويهي ڪلفٽن (سمنڊ) ۾ ترڻ ويندا هواسين ۽ منجهند جو موٽندا هواسين. مطلب ته قسمن قسمن جون رانديون ۽ شيل هڻڻ يا چڪر هڻڻ جا ڪاليج ۾ مزا ماڻيم. عادت پئجي ويئي ۽ وڏي هوندي انهيءَ مور جو وياج کاڌم ۽ بلڪل تندرست رهيس.

نوجوانيءَ جا امنگ

آءَ حيدرآباد جي هڪ عامل ڪٽنب ۾ ڄائو هوس. سنڌ ۾ عامل هڪ ڄاتيءَ جونالو نه آهي، پر ڌنڌي يعني عمل ڪرڻ واري سرڪاري نوڪر جو. انهي ڪري عاملن کي پهرين ”منشي“ پوءِ ”ديوان“ هوندا هئا. اسين سنڌ جا هندو گهڻي قدر پنجاب جي ملتان ضلعي ۽ بهاولپور رياست مان 18 صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ آياسين. جات جا گهڻو ڪري وڻش ۽ پيتا جات جا لهاڻا هواسين. پاڻ ۾ جل پائي، کاڌي پيتي جا ڪي به ٻڌن ڪونه هئا. رسم ۽ رواج، ويس ۽ خوراڪ، شادي جنم ۽ موت جا ڪريا ڪرم ساڳيا هئا. ڪن سالن کانپوءِ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي خداآباد ڳوٺ مان اٿاري اسان کي حيدرآباد ۾ آڻي وهاريو ۽ پناهه لاءِ قلع جي ڀرسان ٽڪر تي آڻي وسايو. تن جو سڄو ٽڪر، ڏکڻ کان اتر ڏي، والاري وياسين، ڪن سالن بعد شايد ميرن جي راڄ ۾ اسان مان ڪي ڪٽنب ميرن جا منشي ۽ ديوان بڻجي پيا. پگهار ٿورو پر رعب خوب، مسلمانن جو ويس، کانو رواج، ادب ۽ آڌب نٿل ڪرڻ لڳاسين. وڏا چولا ۽ ويڪريون مسلمانن جون شلوارون، ڊگهيون ڌاڙهيون، فرشي سلام فارسيءَ ۾ علم ۽ پڙها. ياڪر اهي سڀ مسلمانن کان سڪياسين. جن مسلمانن جي نوڪري نه ڪئي سي ٿيا پائيند ۽ کين فلاڻو ”پائي“ ڪري سڏيو ويندو هو. سندن رهڻي ڪرڻي گهڻي ڀاڱي هندڪي ۽ ڌوٽي انگريز ۽ هندڪورهيءَ ڌنڌو وڻج واپار. پر نه سنسڪرت ڄاڻندا هئا ۽ نه فارسي. واڻڪو ڌنڌو ريزڪي ۽ ننڍو ڪندا هئا. اڳئين سماج جي نظر ۾ هئا هڪ، پر ڌنڌي ۽ عمل ۽ علم ڪري ٿي پيا به.

آءُ عاملڪي وچولي درجي جو ٻار هوس ۽ سرڪاري نوڪري منهنجو ڄمڻ کان وٺي ”سوڌرم“ هو. سپاويڪ طرح منهنجي پتا سمجهو ته سرڪاري نوڪري ڪرڻ منهنجو حق آهي. پر من ۾ تيز خواهش هيس ته انگريزي راڄ ۾ ”ديوان“ مان متجي ”صاحب“ ٿيان. تن ڏينهن ۾ هر ڪنهن عامل مائٽ

جي اها ئي من مراد هوندي هئي ته چوڪين منهنجو پت ولايت وڃي. آءٌ، سي ايس پاس ڪري ڪلٽر صاحب بڻجي. پر جلد ئي نراس ٿيو. نه منجهس پئسي جي طاقت هئي ۽ نه مون ۾ قابليت جو ڪافي ٿيڻ هو. پر جڏهن بي اي سيڪنڊ ڪلاس ۾ پاس ڪيم ته فيصلو ڪرڻو پيو ته هاڻي ڇا نوڪري ڪجي يا ڏندو؟ پتا چوي ته ڏندو ڪر ۽ وڪالت جو ڇو جو پاڻ به وڪيل هو. آءٌ ڇوان ته پروفيسر ٿيندس، نه ته به سرڪاري اسڪول ۾ ماستر. آخر منهنجي هلي ۽ ڪجهه هن جي به بمبئيءَ ويس ۽ ايم. اي پڙهيس پر وڪالت (ايل . ايل بي) جا ٽرمس به رکيم. پر چوي ته هڪڙي سال ۾ نون مهينن اندر ايم. اي پاس ڪر. سو پاس ته ڪري ويس پر 43 سيڪڙو مارڪون مليا. سڪينڊ ڪلاس لاءِ 45 سيڪڙو گهربيون هيون، سو پروفيسر ٿيڻ جو آسرو ڇڻ لاهڻ ۽ 1911 ۾ ايل ايل بي جو پهريون امتحان پاس ڪيم ۽ 1912 ۾ ٻئي امتحان جا ٽرمس رکيم.

ڪراچيءَ ۾ ماستري

پر منهنجي دل ۾ هاڻي ماستريءَ لاءِ خواهش هئي سو ماستريءَ لاءِ پنجاهه رپين جو درماه سرڪاري وظيفو هت ڪيم انهيءَ شرط تي ته پڪا ٽي سال نوڪري ڪندس، نه ته نون مهينن جا 450 رپيا موٽائي ڏيندس. پوءِ وڃي ڪراچيءَ جي اين جي هاءِ اسڪول ۾ اٺ کن مهينا ماستري ڪيم ۽ ايل ايل بي جو پويون امتحان 1914ع مئي ۾ پاس ڪيم. پر خوش نه هوس ۽ پروفيسريءَ لاءِ درخواستون ڪندو رهيس. آخر مئي مهيني ۾ ساڳئي وقت ٻه تارون آيم: هڪ ته وڪالت ۾ پاس، ٻي ته مظفر پور (بهار) جي بي بي ڪاليج ۾ ڏيڍ سؤ تي ارٿ شاسٽر (ايڪانامڪس) جو پروفيسر. هڪدم 450 رپيا عيوضو ڀري، ماستري ڇڏي مظفر پور هليو ويس ۽ جون 1914ع ۾ نوڪريءَ تي وڃي چڙهيس.

مطلب ته پهريون ڀيرو پتا جي مرضيءَ خلاف، ڪنهن نموني پنهنجي دل جي مراد پوري ڪيم ۽ پنهنجي دل جي لاڙي موجب جيون جو ڪم ڪنيم. اڄ به مائٽ ٻار جي ڪمائيءَ جي نظر کان ٻار جو ڌنڌو ٿا چوندين، نه ٻار جي لياقت ۽ لاڙي موجب. مان بمبئي ۾ 1910ع کان 1913ع سڄا سارا ٽي سال رهيس پر امتحان کان سواءِ ٻيو ڪجهه به پرايم ۽ پنهنجي شخصيت جو وڪاس ڪيم.

الاجي ڪتابن پڙهڻ جو شوق مون ۾ ڪيئن جاڳيو ۽ اهو شوق اڄ به اٿم. جنهن ڏينهن ڪو ڪتاب نه پڙهان سو اجايو سمجهان. تڏهن آءٌ ڪتاب پڙهندو هوس ئي انگريزي ساهتيه تي، خاص ڪري شاعريءَ جا، پوءِ سنڌي به پڙهيم. شاهه جي رسالي مون تي ڏاڍو اثر ڪيو ۽ ڪئين بيت ياد ڪيم ۽ اڃا به ڪي سُر ياد اٿم. انگريزي شعرن جي هڪ ٽڪ يا بيت به ياد نه اٿم. پر شاهه جي بيتن سان جڻ من ڀريو پيو اٿم. ساميءَ جا سلوڪ به پڙهيم ۽ وليمز پر منا جهڙا ڳڙ جا ڳنڍا. رڳو منان جنهن مان جلد ڍو ٿيو پوي

شاهه ۾ ڪنڊ، ڳٽر آچار ڪٽائڻ سان گڏ ڪلڻ ۽ روئڻ به آهي. ڪبير جا ڪيترا سلوڪ پڙهيم ۽ ياد ڪيم پر هيٺئر وسري ويا اٿم. باقي انگريزي ڪتاب وٺندو ويس. تاريخ جا پر خاص هندستان جي سڀيتا جا. تن ۾ مئڪس ملر ڏاڍو وٺندو هوم. ٿورو ٻڌ ڌرم جو اڀياس ڪيم. گهران جيڪي ماهوار ايندو هوم تنهن مان پننج رهيا ڌار ڪڍي رکندو هوس ۽ ملڻ سان ٻيو ڪجهه نه پر پهرين وڃي نوان ڪتاب وٺندو هوس. رامچندر نالي ڪتاب فروش ڪالبا ديوي روڊ تي مون کي سڃاڻي ويو هو ۽ تڏهن ڪيتريون سسٽيون لائبريرين نڪتيون هيون. تن ڏينهن کان وٺي ملڪاڻي ۽ ڪتابن جي ”تيري ميري“ جوڙي بڻي. مون وٽ هميشه ڪتابن جي لائبرري هوندي هئي ۽ اڃ به آهي. هڪ لائبرري ڊاڪٽر چوئٿرام جي برهم آچاريه آشرم کي دان ۾ ڏنم: ٻي لائبرري لڌارام ماسٽر جي قومي اسڪول کي ڏنم: ٽين سرونٽس آف پيپلس سوسائٽي کي تازو ڏنم. اڃا به ڪتاب اٿم سي به ڪنهن کي ڏيندس. هڪ ڪتاب نه پڙهندو هوس نه وٺندو هوس. جڏهن بي اي ۾ هوس تڏهن ”وات اي ڀنگ مئن آت ٿو“ (What a Youngman ought to know) ۽ ٻيا ڪي اهڙا ڪتاب پڙهيم. پر وڏيرو ٿيس ته چونڊ ڪتاب ۽ گهري ويچار وارا ڪتاب پڙهڻ لڳس.

ڪتابن سان گڏ سٺين ۽ ڌرمي مورتن جو به شوق اٿم. ”زمي ورما“ جون مورتون تڏهن مشهور هيون ۽ گهر جون ڀتيون انهن مورتن سان جڙڻ ٿقي ڇڏيم. پر جلد ئي بنگالي قلم جون مورتون به گڏ ڪيم. ڪي ته ماڊرن رويو مخزن تان ڪڍي ڪڍيم: ڪن جا ته سستا ۽ سٺا آلبرم ورتم، ڪي ته سرڪاري کاتي ڇپائي پر سٺ ڪيون، جئن ”اجنتا غفائن“ جي چترن جو آلبرم. مطلب ته ڳوليندو رهيس. رڪي رڪي ولايتي ڪلاسيڪل مورتن جو به شوق ٿيم ۽ هڪ دڪان تان اُچيون ۽ پوسٽ ڪارڊ جي ماپ جون وٺي آيس. جڏهن وڏو ٿيس تڏهن ڀاءُ کي چيم ته ڪي سٺا آلبرم لنڊن مان مون

کي آڻي ڏي ۽ جڏهن مان پاڻ 1938ع ۾ ولات جي سَر تي ويس ته سَنن کارڊن جا ڍڳ وٺي آيس. مون وٽ هڪ پيتي مورتَن سان ڀريل هوندي هئي ۽ هفتيوار پنج ڇهه ڪڍي خاص فريمن ۾ بدلائي وجهندو هوئس ۽ اڄ به ائين ڪندو آهيان پر هاڻي پيتي ڪانهي ۽ هڪ ننڍو ڍڳ اٽم ڪو ڪٽي چوندو هوم ته ”هيءَ مورت وڻيم تي“ ته چوندو هوس ته ”اها تنهنجي تي“. سو سڀ سنيون مورتون ڪيترن دوستن جي گهرن ۾ هليون ويئون. جڏهن مان پوءِ 1933ع کان وٺي دهليءَ ۾ رهڻ لڳس تڏهن ڪا پرد رشنِي ٿيندي هئي يا ڪو مورتَن جو آلبم نڪرندو هو ته ”هندستان ٽائيمس“ اخبار وارا سمالوچنا لکڻ لاءِ مون کي چوندا هئا. اڄ به ساڳيو شوق اٽم پر اڳي وانگر هن پٺيان ڊوڙندو ۽ آجهرندو نه آهيان.

هڪ ڀيري هڪ روپي وارو ننڍو ڪتاب (اسپيچس آف سوامي رام تيرت) هٿ چڙهي ويو. پوءِ ته گيتون ڏيئي پڙهي پورو ڪيم. سڪا ڀري ته ٻيو به ننڍڙو ڪتاب (سليڪٽ اسپيچس آف سوامي ويڪانند) هٿ ڪيم ۽ ساڳيءَ طرح پيئي ويس. پر ڏءِ نه ٿيم. رام ڪرشن مشن وارا ڪيترا پنهنجا ڪتاب ڇپڻ لڳا ۽ سوامي ويڪانند جا ڇهن ڀاڱن ۾ ڪتاب ڇپيا. هڪدم گهرايم ۽ پندرهن رپيا گهوريو. سڀ ستون ۽ سڀ فقرا ۽ فصل سٺا پيا لڳن. ڳاڙهي ساڻي پينسل هٿ ۾ ۽ ذري گهٽ سڀ ستون مارڪ ڪندو ويس. ڪتاب نه هو پر جڻ رنگارنگي ڇاپو هو. تڏهن ڇا مارڪ ڪجي سو عقل ڪو نه هو. پر مارڪ ڪرڻ سکيس ۽ هاڻي ڪو به ڪتاب پينسل پاسي ۾ رکڻ کان سواءِ نه پڙهندو آهيان. چاهي پنهنجو يا پرائو يا لئبرريءَ جو پر ڏاڍي فنيستائيءَ سان ۽ ڪتاب نهايت فضيلت سان سنڀال سان سانڍيندو آهيان. اڏارو ڏيڻ کان ڪيڀائيندو آهيان جو اڪثري پڙهندڙ ڪتاب کي ڪڍي پاڻ ٻيو ڪجهه ڪرائيندا آهن ۽ پٺن کي موڙي سوڙي موناڻيندا آهن.

ڪڏهن ديوناگري اکر سڪيس سو ياد نه اٿم. پر ٻوني جي فرگوسن
 ڪاليج ۾ جڏهن ارڙهن ورهين جو هوس تڏهن مرهتي دوست ڪلڪرنيءَ
 تلسيداس جو ٻن رپين جو ٿلهو رامايڻ. ٽيڪا سميت وٺي ڏنو ۽ پاڙهيو.
 تڏهن هنديءَ جو شونق جاڳيو پر بمبئي ۾ لائي ڪيئن سنسڪرت سکڻ تي
 دل ٿيم. شايد ويڪانند جي اثر هيٺ. حيدرآباد ۾ اسان جي گهر ڀرسان
 ديوان گدو مل سنسڪرت پائشالا هئي. غريب ۽ ٿورو پڙهيل براهمن کي
 پنڊت وٺڻو پاڙهيندو هو. ڏاڍو ودوان پر پڙهڻ وارا ڪي ٿين. جڏهن مان
 لنگهي ويس ته خوش ٿيو ۽ هڪ عامل جوان ۽ ايم اي پڙهيل وديارٿي مليو
 اٿم. پنڊارڪر وياڪرڻ جو ڀاڱو پهريون پاڙهيائين پر پراڻي نموني ۽ ڏکئي
 نموني. سنسڪرت جي پاڙ مون ۾ وڌائين. باقي جڏهن پڙهڻ مون تي
 ڇڏيائين. تان جو گيتا پڙهيم. گيتا جو نوآڌيءَ ڪنڻ ڪيم ڏهاڪو اپنشد
 به پڙهيم ۽ ڪئين منتر ڪنڻ ڪيم. ورهين کان روز هڪ گيتا جوآڌيءَ ۽
 اپنشد جا منتر اچاريندو آهيان، گيتا جا آڌاءَ ٺيڪ اچار ۾ ۽ منتر جيڪي
 اچار مون کي اچن.

جيون جي سفر تي

مون ڊسمبر 1910ع ۾ ايم. اي پاس ڪيو جڏهن آءٌ ويهن ورهين جو هوس ۽ اڃا وڌيڪ پڙهڻو هوم پر تڏهن کان وٺي شاديءَ لاءِ مائٽيون اچڻ لڳيون. تن ڏينهن ۾ چوڪرن جي شاديءَ لاءِ اها عمر نيڪ سمجهبي هئي. ڏاج ته گهربو ئي هو ۽ ايم. اي پڙهيل لاءِ چار هزار گهربا ۽ ملندا هوا پر منهنجو پتا پاڻ کي سڌريل سمجهندو هو تنهن ڪري ڏاج کان سواءِ چوڪريءَ جي سونهن جو به ڳولائو هو. تن ڏينهن ۾ چوڪريون سڀ گهڻو ڪري اڻ پڙهيل يا الڳ ڳوٺ ۾ رهنديون هيون. ڪهڙي گهر خاندان جي هئي سا ڪو وڏو ڪوڄ ڪندو هو. ٻڌايائين ته هڪ چوڪري سهڻي آهي ۽ چار هزار به ملندا ته ڪري ”هاڻو“ ڪيائين. مون کان ڪير ٿو پڇي، سو مون ڪري ماڻ مڻ ۾ مائٽي مڃي. مطلب ته ڏکي تي شادي ٿي. منهنجي ڏينهن ۾ پردو به چالو هو، سو شاديءَ کان پوءِ زال جي سونهن ۽ شڪل ڏسندو هوس ته به رات جو ۽ ڏينهن جو ليٽا پائي. جڏهن مظفرپور ۾ پروفيسر ٿيس تڏهن جلد ئي زال ۽ هڪ ٻار کي اوڏانهن وٺي ويس. هن لاءِ ڄڻ هڪ نئين دنيا کلي پيئي. پرديس ۾ سو به هيترو پري ۽ ڪيتري نه اُٻاڻڪائي. پر سس، سهري ۽ نرانن کان پري، کاڌي پيئي جي آزادي ۽ گهمڻ ڦرڻ جو مزو. سٺ ۽ چادر لاهي ساڙهي پائڻ لڳي، مٿيا لاهي پيئيءَ ۾ ۽ نڪ جي نٿ وڌائي سا به لڪائي وڌائين پيئيءَ ۾، ڄڻ ته سرير ۾ نئون ساهه ٻيو ۽ سرير ڦنڊي پيس. وات ڳالهائڻ ۽ چرچا ڪرڻ ۽ کلڻ لڳو. اهڙين اڻ پڙهيل زالن ۾ پردو لٽائڻ ۽ آزاد رهڻي جو سواد ورتو ۽ ٻين کي به وٺايو.

مان جڏهن پهريون ڀيرو بهار ڏي ويس ته وات تي هيتري ساوڪ ڏسي وائڙو ٿي ويس، بهار جو پرانت سچ پچ سائو سبز ۽ ”بهار“ سمجهيم. سنڌ خشڪ ملڪ ۾ ايتري ساوڪ ڪا نه ڏٺم. ڪڏهن برسات به چڱيري پوندي هئي ته ڪڏهن وري مينهن ڦڙي لاءِ سنڌ ۾ واجهائبو هو. سا سڪ پوري ٿي.

شيءِ شڪل ڏاڍي سستي. چئڻ آني سير گوشت، مڇي وغيره، مند ۾ گهر اندر انهن جا انبار لڳا پيا هوندا هئا. سنڌ ۾ فقط ڪور-قار يا تي قارون سڪي ڪاٽبيون هيون. هتي ويلي ويلي تي هڪ ٻه سجا انب ماليوگه، قريون چئڻ پنجين آني ڊزن. زيتون کي ڪير پچندو به ڪونه هو. مطلب ته سني ۽ سستي کاڌي جا ڍٽو ڪياسين، جن لاءِ هاڻي اجايو واجهايون پيا. جڳهه به ننڍو ۽ هڪ ٻماڙ بنگلو ڇهن ڪوٺڻن ۽ باغ سميت، ۾ مساوڙ فقط ويهه رپيا! هڪ نوڪر پنهنجي نالي رکيم جو توڙ تائين مون وٽ رهيو پر پگهار رڳو ڇهه رپيا، جو سال به سال وڌائي مون 9 رپيا ڪيو جو ٻيو ڪو بهاري ڪونه ڏيندو هو. جڳهه ڪاليج جي ۾ ۾. چوگرد ايڏا پٽ جو اسين سڀ ڊوڙن پائيندا هواسين. پاسي کان پنيون ۽ باغ جن مان مڪائي جا سنگ چني آڱ تي سيڪي پيا ڪائيندا هواسين مطلب ته جيون نئون، وائڪو ۽ آزاد ٿي پيو. بت جي بيهڪ ٿي بي ٿي پيئي.

شاگرد هر قسم ڌرم ۽ جاتي جا هئا، ڪيترا ته بنگالي به هئا جي جاتي ڄم کان بهاري هئا، پر بهارين کان پاڻ کي الڳ ۽ اوچو سمجهندا هئا. تڏهن بهار ۾ اٽڪل ڏهه پنڌرهن سيڪڙو بنگالي هئا ۽ بهارين ۽ بنگالين جي پاڻ ۾ چڪتاڻ هوندي هئي. نوڪرين، ڏندن ۾ بنگالي جهجها هئا، باقي بهاري گهڻو ڪري بهراڙي ۾ ڪيتي ڪندا هئا. انهيءَ ڪري پروفيسر به اڪثري بنگالي هئا پر بهار ۾ جاوا ۽ نپنا. فقط ٻه پروفيسر بهاري. جن مان هڪ بابو اوڌ سنگهه جنهن جي رهت رهڻي، لباس ۽ ادب آداب مسلمانن هئا ۽ گهر ۾ نماز پڙهندو هو. ٻه پروفيسر سنڌي هئا، هڪ پروفيسر جي بي ڪريالائي ۽ ٻيو آءِ. اسان ٻنهي کان اڳ به ٻه ٻيا سنڌي ڪاليج ۾ آيا هئا، پروفيسر جي. ٽي منسڪاڻي ۽ پروفيسر ايڇ. سي چيلاڻي. ٻئي اسان کان وڌيڪ هوشيار هئا ۽ چڱو نالو ڪڍيائون پر جلدي ڪاليج ڇڏي ويا. انهي ڪري ڪريالائي کي هڪ سنڌي جي ناتي ۽ مون کي به سنڌي جي ناتي رکيائون. جيتوڻيڪ

ٻئي ٿرد ڪلاس ايم. اي هواسين. ڪاليج جو هڪ سيڪريٽري ”جوگيندر بابو“ هو جنهن سان ڪرپالائي جو خوشگوار تعلقات هو ۽ جنهن جي چؤ چاؤ تي مون کي به رکيو ويو. اسين ٻئي سنڌي، سو بهارين ليکي بنگالين کان بهتر. باقي رهيو هڪ جوائنٽو گورو پرنسپال ”ڪوپر“ جنهن لاءِ سڀ ساڳيا. پريو اسين ٻئي سنڌي اکين ۾ تياسين. اسين به ڪن سالن اندر بهار ڇڏي پر پنهنجن نالن نه رڳو ڪاليج ۾ پر بهار ۾ وڃائي نڪتاسين.

ڪاليج ۾ به اڏاڻي سؤ چوڪرا هوا پر هڪ به چوڪري نه هئي. ڪرپالائي صاحب تواريخ ۽ آءِ آرٽ شاستر. سو به مٿين ٻن بي. اي جي ڪلاسن کي پاڙهيندو هوس. ڪم بلڪل ٿورو يعني هفتي ۾ چوڏهن يا پندرهن ڪلاڪ ۽ جنوري کان اپريل تائين 6 يا 7 ڪلاڪ. پر منهنجو لاڙو ديهاٽ ڏانهن ۽ ڳوٺاڻي آرٽ شاستر تي. ڳوٺاڻي سينٽرل بئنڪ جو ڊئريڪٽر ٿيس. آرٽ شاستر تي هڪ ڪتاب به لکي تيار ڪيم پر وچان ئي ٻئي وڏي قومي ڪم ۾ اٽڪي ويس ۽ اهڙي نيتا جي ور چڙهيس جو ڪتاب لکڻ ئي وسري ويو. پرياد اٿم ته سڄي محنت تڏهن ڪيم ۽ خوب ڪتاب پڙهيم ۽ نوٽ لکيم. جڏهن کان وٺي پروفيسر جون عادتون پيم ۽ پروفيسر جو سپاءِ ٿيم. جواج تائين آهي.

ٻي به هڪ سٺي ڳالهه سڪيس، مگر ڪرپالائيءَ کان. هو ڪاليج ۾ 1913 يعني مون کان هڪ سال اڳ آيو هو ۽ مون کان ٽي سال اڳي، يعني 1917 ۾ گانڌي جيءَ سان گڏ ڪم ڪرڻ لاءِ ڪاليج ڇڏي ويو. سو اٽڪل ٽي سال گڏ رهياسين ۽ جيئن ته اسين ساڳئي شهر ۽ پاڙي ۾ رهندا هواسين تيئن بهار ۾ به وڌيڪ گهراڻيءَ سان ساٿي ٿي رهياسين. ڪاٺ پيٽڻ، گهمڻ ۽ رلڻ ۾ گڏ. هو تري به ڄاڻي پر ٻڏي به ڄاڻي. چوندو هو ته ”ٻڏيءَ جا پيٽا ٿيا.“ ڪي سال اڳ مون کيس ٽوڪيل ڦليليءَ جي لهرن ۾ ڪلهو ڏيئي تاريو. ڳائي به ڄاڻي پر نه زبان سان پر دل سان ۽ جڏهن شاهه جي سارنگ سر مان

آلاپيندو هو ته ”نيٺ ٽمنڊا پس وس ته ورن سپرين....“ تڏهن سچ پچ سندس نيٺ ڇڻ ٽمنڊا هوا. وٺ ڇڙهي ۽ ڪڏ ٽپي به ڄاڻندو هو ۽ لهندو هو ۽ آءُ سندس پٺيان ڇهتي ۽ چنٻڙي پوندو هوس ته مون تي ڪلندو هو. پر شاگرد ڏسندو هو ته ساڻن مستي ڪندو هو کين ٺوڪرون به هڻندو هو. خوب چرچا ۽ ٽڪي جيڏا تهڪ ڏياريندو هو. منجهس ڪا اهڙي مٺيا آهي جو جوان چوڪرا ۽ آخر چوڪريون به سندس پٺيان پيئون ڦرنديون هيون. بهار جي ڪاليج ۾ به ائين ٿيو. جڏهن ڏس ته چار پنج چوڪرا وٽس ويٺا ٿي هوندا هوا. ڇڻ سندس گهر جا ڀاتي هوا، جي پوءِ سندس چيلا ٿيا.

ڪئين پيرا مون کي وندرائيندڙ ڳالهيون ٻڌائيندو هو ته ڪئين سنڌ ۾ فلاڻي هيڊ ماسٽر يا پرنسپال کي پتائيم ۽ ڪن چوڪرن کي گهر مان پڇايم. اهڙين حرڪتن ۾ ماهر هو ۽ وڌيڪ اهڙين حرڪتن کي بند ڪرڻ ۾ هن عمر ۾ به هن وقت ساڳيو ڏندو ڪري ته هي دل باز ته خوب ناماچار ڪڍي منهنجو پيو نمونو هوندو هو. آءُ راندين جو ڏاڍو شوقين ۽ روز راندين جي ميدان تي به ڪلاڪ گهڙي پوندو هوس. تينس اڳ کان ڄاڻندو هوس. هاڻي وري هاڪي به ڪرڻ لڳس. راند پوري پني پر وٽ ٿورو آڪٽر گهڻي. جيسين هڪ به هاڪيءَ جو ڌڪ نه کان ته ڀانءِ ته پيت نه ڀربو هو. هڪ ڏينهن ٺڪ هاڪي بال ساڄي اک تي ۽ ڀانيم ته اک ڪيڏانهن اڏامي ويئي. ڪيترا ڏينهن سڄي پيئي هئي پر نيٺ ڪلي ۽ ڏنم ته سوگهي سالم آهي. فوٽ بال به خوب ڪندو هوس پر رڳو پنهنجو پگهر ڪيندو هوس. جلد ئي ڪاليج جي راندين جي چارج ۾ ٿيس. پوءِ ته راندين سانگي ڪاليج جي تيم وٺي ٻين شهرن ۾ مئچن لاءِ ويندو هوس. انهيءَ ڪري شاگرد ڪيلاڙي جلد ساڻي ٿي پيا ۽ گڏ کائيندا ڪلندا هواسين. جڏهن هولي ايندي هئي ته وٽن تي ڇڙهي پهرئين ڏينهن ڳپن ۾ ۽ ٻئي ڏينهن گلال ۾ هڪ ٻئي کي رڱي ڇڏيندا هواسين. سانجهيءَ جو اڃا ڪپڙا پائي ڪنهن شاگرد دوست وٽ

ڪانو ڪائڻ ۽ راڳ ٻڌڻ ويندا هواسين. هاڻي اسين سندن دوست ۽ هو ليڊر بڻيا آهن.

راجنيتي ۽ جي بُني تي

ڪاليج جي لائبرري ننڍي هئي پر منهنجي ڪتابن سان گهڻي پريت هئي ۽ خوب پڙهندو هوس. سو گوري نوجوان پرنسيپال پستڪاليه ۽ وائچناليه جي چارج ڪري مون کي ڏني. مان نوان ڪتاب ۽ نيون اخبارون گهرائڻ لڳس. هڪ شاگرد به انهيءَ ڪم ۾ مون سان شامل هو ۽ ساڳيءَ راءِ جو هو. سال گذرندي آءُ سماج واد تي، مارڪس ۽ ٻين ڪميونسٽ ليکڪن جي ڪتابن جي يادداشت ٺاهي موڪليندو هوس. اها يادداشت گورو سيڪريٽري مسٽر ڪينيڊي، جنهن جي زال ۽ ڌيءَ کي ٻم گولو هئي ”خدِيرام“ پل ۾ ماريو هئو سو نظر مان ڪڍندو هو ۽ ڳاڙهي يا سائي پينسل سان ڪاٽي ڇڏيندو هو. ڪا اهڙي اخبار هوندي هئي ته اها به ڪاٽي ڇڏيندو هو. گوري پرنسيپال تڏهن کان وٺي مون کي اک ۾ رکيو ۽ لائبرري تان هڏائي مون کي راندين جي چارج ڏني ۽ هوڏانهن اهڙا ڪتاب ۽ اخبارون مان خانگي طرح خريد ڪري پڙهندو هوس. ٻن ٽن سالن کان پوءِ يعني 1915ع ۾ اندر بنگال جا دهشتڪاري سرڪي بهار ۾ اجهي لاءِ آيا ۽ پهرين ڀاڱيلپور ۾ ۽ پوءِ مظفر پور پنهنجا اڏا ٺاهيائون. شاگردن ۾ سُس پس هلندي هئي ته ڪي چتا بنگالي جوان ڪاليج ۾ شاگرد ٿي آيا آهن.

هڪڙو ڪارسرو سهڻو جوان منهنجي بي. اي جي ڪلاس ۾ به هو. هڪ ڏينهن اوچتو پرنسيپال جي آفيس ۾ ڪيس سڏ ٿيو. اندر پوليس جو ڪمائي به ويٺو هو ۽ پوليس ڪاليج کي گهيري ويئي هئي. بند گاڏيءَ ۾

کيس وٺي ويا. ڪن مهينن کان پوءِ پڙهيم ته کيس ڦاسيءَ جي سزا ڏني ويئي. مان ڪاليج جي احاطي ڀرسان هڪ ننڍڙي بنگلي ۾ رهندو هوس. هڪ ڏينهن هڪ شاگرد ”رام بنود سنها“ هڪ بنگالي جوان کي صبح جو مون وٽ وٺي آيو چئي هي هڪ دهشتڪار آهي ۽ هن کي توهين مدد ڪريو. ڪڏهن ڪا پئسي جي طلب ڪري ته ڏجوس ۽ جلد ئي توهان کي موٽائي ڏيندو. جڏهن ڪڏهن ايندو هو ته مان کيس نيٽ ڪرائي کلي کيس ٺاٽو ڪڍي ڏيندو هوس. منهنجي استريءَ کي ڪا پوڄهه ڪا نه هئي ته ڪير تو نيٽ ڪري ۽ چوٽو پئسا وٺي! هڪ جوان جي مظفرپور مان بدلي ٿيڻي هئي ته سندس جاءِ تي ٻئي جي سڃاڻپ ڪرائي ويندو هو. هڪ ڀيري هڪ جوان مون کان ايڏائي سوڙهيا وٺي ويو پر وري نه موٽيو ۽ نه ٺاٽو موٽايائين، گرفتار ٿي ويو. ٻئي هڪ ڀيري مون وٽ اهو ساڳيو ”رام بنود“ هڪ بنگالين جي ٽولي وٺي آيو هن ۾ هڪ وڏيرو جوان بيمار هو. چي هن کي پاڻ وٽ رهايو. مون انڪار ڪيو ڇو جو مان جن هڪ جهنگل ۾ رهندو هوس، جتي ڪير تو اچي ۽ ڪير تو وڃي سا خبر ٻئي کي هڪدم پئجي سگهي. اڳ ڪڏهن به مون وٽ ڪا ٽولي ڪا نه آئي هئي ۽ ٽوليءَ کي وٺي اچڻ يا ٻاهر نڪرڻ خطرناڪ سمجهيو هو. سڀ مٿڙا جوان هوندا هئا جي نالا بدلائيندا ۽ پنهنجن شڪليون ڦيرائيندا هئا. جن خواب ۾ ايندا هئا ۽ خواب وانگر غائب ٿي ويندا هئا پر اهڙو خواب ته وسرڻ جو نه هو ڇو جو جوانن ۾ جن بجلي جو ڌڙڪو هو.

هڪ ڏينهن رئيس شاگرد ”شامنندن“ نياپو موڪلي پنهنجي بنگلي تي گهرائي، ڳجهه ڳوهه ۾ اطلاع ڏنر ته اڄ رات جو تنهنجي گهر جي تلاشي ٿيندي سو خبردار ٿج! گهر موٽڻ سان اهڙا ڪاغذ پٽ ۽ دائريون سڀ جلائي ڇڏيم. تلاشيون ڪونه ٿيون. ڪن ڏينهن کان پوءِ 1918ع ۾ پهرين مهاڀاري لڙائيءَ جي پوري ٿيڻ جي جشن ملهائڻ ڪري شهر جي هڪ ڪلب ۾

رانديون ڪيون ويون. اهو سڄو بندويست مون کي ڪرڻو هو. ڪلب جي ميدان تي هڪ سڃاڻو پوليس آفيسر ڪن ۾ چيم ته تلاشي ٿيڻي هئي پر ڪمشنر روڪي. چئي هي رانديگر ۽ راندين جو ڪپتان جوان اهڙا خطرناڪ ڪم ڪين ڪندو هوندو.

نيٺ سال 1917ع ۾ مهينو شايد فيبروريءَ جو آيو. هڪ ڏينهن صبح جو پروفيسر (هاڻي آڇاريه) ڪرپالائي مون وٽ لنگهي آيو. چي ”تار آئي اٿم پاتنا کان ته مسٽر گانڌي رات جي گاڏيءَ ۾ ايندو ۽ چمارن ويندو. وات ايندي مون وٽ ڪي ڏينهن رهندو. مون کي هاسٽل ۾ فقط هڪ ننڍڙي ڪوئي آهي. مهمان منهنجو پر رهندو تو وٽ.“ مون ته هڪدم قبوليو. اڃا 27 ورهين جو نوجوان هوس. ڪجهه من ۾ مستي هيم پر ڪجهه ملڪي حب به هيم. انهن ڏينهن ۾ شهر ۾ پليگ پوڻ ڪري هڪ بنگالي پروفيسر گهوش منهنجي بنگلي ۾ هينان رهندو هو. پر سانجهن جو جڏهن هن ٻڌو ته ڪير ٿو اچي ته تپڻ سوئي، بنا موڪلائڻ ۽ چوڪلائڻ جي، نڪري ٻاهر ٿيو. مون به تيئي ڪوئيون خالي ڪري فرشن مٿان اڇيون چادرون وڇائي ڇڏيون.

آڏي رات جو اٽڪل هڪ بجي ڪرپالائي سڀ هاسٽل جا چوڪرا ساڻ وٺي، آرتي ۽ ستڪار جو سامان کڻي اسٽيشن روانو ٿيو. گاڏي پهتي پر مهمان اڳي ڪنهن ڪونه ڏٺو هو. پوءِ چيائون ته ٿرڊ ڪلاس گاڏي مان جيڪو گجراتي وٽيل پگ سان لهي سو ٿيو مهمان ۽ جنهنجي ڳلي ۾ سامان جي ڳوٺري سو ٿيو گانڌي. پوءِ کيس ”پلڪي“ بند گاڏيءَ ۾ چاڙهي، گهوڙا چوڙي اڌ رات جو نعرا هڻندا آئي منهنجي گهر لائون. سو جڻ ته هڪ جهوپڙي ۾ گهريو. جهوپڙو ته لڏيو پر پئي ڏينهن اسان جو ڪاليج ڇا پر سڄو شهر لوڏي ۾ اچي ويو. صبح ٿيڻ سان ڪاليج جي پرنسپيال مون کي گهرايو ۽ گهور ڪري پڇيو. مون کڻي هڪ معصوم جو جواب ڏنو ته هيءُ مهمان ڪرپالائي جو آهي ۽ ڪرپالائي دوست جي چوڻ تي مون رڳو کيس

پنهنجي گهر ۾ رهائو آهي! پر سڄو ڏينهن مون کي ۽ ڪرپالائي کي سڌوسڌ ۽ گهر-ڪاليج پوليس پهري هيٺ تان جو چوٿين ڏينهن هڪ گيا پر ساد وڪيل پنهنجي گهر گانڌي جيءَ کي ڪاهي ويو.

پر پهرئين ئي ڏينهن سمجهيم ته هي هڪ عجيب ۽ نرالو مهمان. پاڻ سان فقط هڪ وڏي بغل جهولي کڻي آيو. صبح جو جهوليءَ مان پهرئين هڪ ننڍڙو الونيم جو گلاس ڪڍيائين ۽ ڏنڊ ڪٽي، نرم برش ٺاهي، وات صفا ڪرڻ لڳو. ٽڪون سڀ سنڀالي گلاس ۾، پر جي ٿينگ يا گگ ڪري ته ننڍڙي توال تي. پوءِ ٻاهر وڃي گلاس اوتي ٽڪون مٽيءَ سان ڍڪيائين ۽ گلاس مليائين ۽ ڏاڙهي لاهڻ جو سامان ڪڍيائين. هڪ ائين آني واري دٻليءَ ۾ صابن ۽ مٿان آرسيءَ جي ٽڪريءَ کاڌي مهل هڪ دٻو کوليائين جنهن ۾ پينل بوهي چٽا هوا، پوءِ روٽيءَ بدران ڪيلا ۽ مڪڻ بدران بوهي مڱن جو مڪڻ لائي کاڌائين. ڪاٺ جو ملوڪ ۽ ڪاٺي اٿڻ کان پوءِ ميوي جي ڪلن جا ڍڳ ڇڏي اُٿندو هو.

جلد ئي منهنجا ٻه ٻار هيٺ لٿا ته کين هنج ۾ وهاري ساڻن چرچا ڪرڻ لڳو ۽ پڌن ڏندن سان وات ڦاڙي ته هڪ ڏيڻ لڳو. ٿيلهي ۾ ڪوبه ڪتاب ڪو نه هوس. فقط هڪ ”ٽائيمس آف انڊيا“ جي دُنيءَ ڊائريڪٽري ۽ ٿورا ڪاغذ. رات جو مچرن جي ڪري هڪ چادر ڍڪي سمهندو هو. امالڪ نند ۽ صبح جو چئنين بڄي هڪدم سجاڳ ۽ پراڻا لاءِ تيار. مان روز صبح جو شارٽ ۽ گنجي پائي پرواري پنيءَ ۾ ڊوٽڙ ويندو هوس ته هڪ ٻه پيرو پيرين پنڌ مونسان هليو ۽ پنهنجي ڏکڻ آفريڪا جي جيون مان ٽوٽڪا ٻڌائيندو هليو ۽ پوءِ ٻئي گڏجي ته هڪ ڏيندا ويندا هواسين. مطلب ته چئن ڏينهن اندر بنهه هري مري وياسين پر هاڻي سمجهان ٿو ته هن چارئي ڏينهن مون کي پئي چاچيو ۽ تپاسيو ۽ ڪلندي ته هڪ ڏيندي منهنجي دل کي پنهنجي دل ڏي ڇڪي قابو ڪيو.

سرڪاري ڪاليج

اسان جو ڪاليج پهرين خانگي هئو پر 1917ع ۾ ڦري سرڪاري ٿيو ۽ ڪاليج جو نالو Bhumibar Brahman مان ڦري Greer Bhumibar Brahman ڪاليج ٿيو. سرڪار تڏهن سڄو ٻار پاڙهيندڙ پروفيسرن جو ڪنيو پر ٻن ڄڻن کي نه ڪنيائين. هڪڙو هو مسٽر بوس جو ڪنهن وقت شايد دهشتڪاري سان مليل هو پر پوءِ کين ڇڏي نڪتو. گهڻيئي گوري پرنسيپال جون خوشامندون ڪيائين ۽ گيسيون ڪيائين پر شڪ اندر ڪڍيو ويو. ٻيو هو پروفيسر ڪرپلاڻي هي به اهڙي شڪ جو شڪار ٿيو. اهو شڪ بي بنياد نه هو. جڏهن کان گانڌي جي سان گڏجي ڇمپارن ويو تڏهن مون کي ٻه هزار رپيا ڪڍي ڏيئي ويو ڇي دهشتڪار تو وٽ، پيا ايندا تن کي ورهائي ڏيئي ڇڏج. مون به ائين ئي ڪيو. مان ڀانيان تو ته عين وقت تي گانڌيجي آيو. نه ته ڪرپالاڻي کي جلد سرڪار گرفتار ڪري ها ڇو جو سندس ناتو دهشتڪارن سان شايد گهاٽو هو.

”گهڻيا سي چڙهيا، ائين اٿيئي“

جڏهن گانڌيجي منهنجي جڳهه ڇڏي وڃي گيا پر ساد بابو وٽ رهيو ته سارو ڏينهن ڇمپارن مان نيٺ پوکڻ وارا ڪسان پنهنجا اهنج سور ٻڌائڻ لاءِ سندس حالي احوالي ٿيندا هئا ۽ گانڌيجي سندن احوال نوٽ ڪندو ويندو هو. تان جو دفتر ڀرجي ويا پر سانجهيءَ جو ضرور گهمڻ نڪرندو هو ته آءُ به روز پيرين اگهاڙو ساڻس گڏجڻ ۽ گهمڻ ويندو هوس. ڇمپارن جو ستياگرهه جڏهن ختم ٿيو تڏهن ڳوٺن ۾ وري جوڙجڪي ڪم شروع ڪيائين. سو ڪيترا دفعا ڇمپارن ۾ چڪر هنيائين ۽ مظفر پور ۾ لهي ريل گاڏي مٽائيندو هو. مان به ضرور ساڻس استيشن تي گڏجڻ ويندو هوس. هن سان گڏجڻ ۾ ڪر جادو هو جو چقمق وانگر چڪيندو هئو. تان جو سنه 1920ع ۾ به آيو ۽

سڄي ملڪ ۾ اسهڪار جي هلچل هلائڻ لاءِ ۽ ناگپور ڪانگريس جو اسهڪار پرستاو 1920ع ڊسمبر ۾ عام ماڻهن ۾ ڦهلائڻ لاءِ نيٺ بهار ۾ گهڙيو. مظفر پور ۾ هڪ مشهور وڪيل شفيق محمد (جو پوءِ مسلم ليگي وڃي ٿيو) جي بنگلي تي لتو. شام جو شاهي عام مير ڪوٺايو ويو ۽ بنگلي مان نڪري ٽڪريون ۽ وڏيون پرانگهون پائيندو ميٽر جي ميدان ڏي هليو. ڇو ته ميدان ۾ مون کي ڏٺائين ۽ کلي واکو ڪري ڪيڪاريائين. مون چيو ته مان به ميٽر ڏي ٿو هلاڻ. امالڪ سڌو ۽ سوڌو سوال پڇيائين ته ”نيٺ ڇا؟“ (Professor! What Next) مان ميٽر ويهي شام جو گهر موٽيس.

پر جڏهن رات جو هنڌ تي ليٽيس ته نند نه آئي. اهي ٻه لفظ دماغ ۾ گهر ڪري ويٺا. من بي چئن هو ۽ ڪو جواب گهريو هو. نيٺ جواب ڇت ۾ چڻڪيو ته ”استعفا ڏي“ ۽ هڪدم نند اچي ويئي. ڇو جو سڌي سوال کي سچو جواب مليو. صبح جو ڪاليج ۾ ويس ۽ هڪ ننڍڙي خط ۾ استعفا ڏنم. گهر ۾ استري يا ٻئي ڪنهن سان صلاح ڪا نه ڪيم. نڪي پتا جي جواب جو اونلو ڪيم. هڪ مستيءَ جي خمار ۾ هي ڪم ڪيم. اڳو پوءِ ڪين پروڙيم. تڏهن شاهه جو رسالو خوب پڙهندو هوس ۽ ڇتي سر ۾ ڳائيندو هوس. ياد آيم ته ”گهڙيا سي چڙهيا“.... جڏهن استعفا پرنسپال وٽ ڪئي ويس ته هو به واٽڙو ٿي ويو. هڪ رام پرساد ڪوسلا پرنسپال هو هن سان بلڪل سهڻو ۽ دوستاڻو رستو هو. گڏ ٽينس ڪندا هواسين ۽ ڪائيندا پيئندا هواسين. مون کي سمجهيائين ته جوانيءَ ۾ اتاولي نه ڪر. ائين به چيائين ته ڪيترا پيرا پوليس تو بابت پڇا ڪئي آهي پر مون توکي بچائي ورتو آهي. پر جڏهين ڏٺائين ته آءُ اڏول هوس تڏهن لاچار ڊئريڪٽر مسٽر فاکس کي خبر ڏنائين. ٻن ڏينهن اندر تار رستي استعفا قبول ڪئي ويئي. سبب جو منهنجو مڪان، جو ڪاليج جي ڀر ۾ هوسو شاگردن لاءِ مون سان ملڻ ۽ مون کي واڌاين ڏيڻ جو اڏو بڻجي پيو.

آءَ به گهر جو سامان نيڪال ڪري هڪدم بنارس ويس. اتي منهنجو پراڻو سنگتي پرو ڪريالائي هو جنهن هندو ڪاليج (بنارس) ڇڏي شاگردن جي ٽولي وٺي ننڍڙيءَ جڳهه ۾ گانڌي آشرم ڪوليو هو. ساڻس صلاح ڪري مظفرپور موٽيس ۽ جلد پاتنا وڃڻ لاءِ تياري ڪيم. گانڌيجيءَ کي تار ڪيم ۽ هن هڪدم جواب ڏنو ته مون سان پاتنا ۾ اچي گڏج. پاتنا وڌيا پيٽ (يونيورسٽيءَ) جو مهورت ڪيس ڪرڻو هو ۽ مان به انهيءَ وقت حاضر هوس. بلڪه تنهن کان پوءِ ڪاشي وڌيا پيٽ جي مهورت لاءِ به ساڻس گڏجي بنارس ويس. ڪجهه خبر پيم ته هي قومي وڌيا پيٽ ڇا لاءِ ۽ ڪيئن هلائڻا آهن. پوءِ مون کي چيائين ته سڌو بمبئي ۾ وڃ ۽ بمبئي مهاوڊياليه ڪاليج جو وائيس پرنسپال ٿي وڃي ڪم ڪر. در حقيقت گيا ڪانگريس وقت خاطري هيس ته مان استعفا ڏيندس ۽ تڏهن ئي اهو فيصلو ڪري ڇڏيو هوئين ته مون کي بمبئي ۾ رکيو ويندو.

مان جڏهن بمبئي پهتس تڏهن به ٽي ڏينهن شنڪر لعل بئنڪر جو مهمان هوس پر جلد ئي مٿونگا ۾ ٻن ڪوئين واري جڳهه مون کي 75 رپين جي ماهوار مسواڙ تي وٺي ڏنائين. جڳهه بلڪل ننڍڙي پهرين منزل ۽ چارون طرف ٻيون جڳهيون ۽ اڪيچار ماڻهو. مان جهنگ ميدانن جو واسي سو شروع ۾ گهاٽي وسڻ ۽ آبادي ڏسي منجهيس پر تيهن ورهين جو جوان هوس سو جلدي نهڪي ويس. هاڻي سڄي رهڻي ڦيرائڻي پيم. جڳهه لاءِ پهرين ڪو به فرنيچر ۽ سامان نه ورتم. رات ۽ ڏينهن جو پٽ تي سمهندا هواسين. مان ته اڳي ۽ هاڻي پٽ تخت تي سمهڻ پسند ڪندو آهيان. سو تخت بدران پٽ ملير ۾ منهنجي استري وهڻ مهل به ڪٽڪي ۽ اٿڻ مهل به ڪنجهي. سو لاچار هن لاءِ هڪ لوهر جي ڪٽ وٺي آيس پر هوءُ چوي ته تون پٽ تي ۽ آءُ ڪٽ تي سو نٿو ٺهي. لاچار پاڻ لاءِ به ڪٽ وٺي آيس ته ڪاٺ لاءِ به ٽي آسڻ ۽ صندليون به هيون.

اڳيان ڪپڙا لاهي ڦٽا ڪيم ۽ ڪاڊيءَ جا وٺي آيس. تڏهن جي ڪاڏي پانءِ ته تات Canvas جو ٿلهو ڪپڙو هو. فقط ٻه وڳا هيم. هڪڙو پائيندو هوس ۽ ٻيو ڌوئي سڪائيندو هوس. بت ۾ تڳرو هوس سو بهاري به پائيندو هوس ۽ ڪپڙن جي ست ست به ڪندو هوس. پيرن ۾ سڪڻو چمپل ۽ مٿي تي گانڌي ٽوپي. مون کي ڏسي گهرواري پيئي ڳوڙها ڳاڙيندي هئي پر مون کي ته ڄڻ مستيءَ ۾ ڪل ڪا نه پوندي هئي. اهڙو سستو ۽ سادو نمونو وري منهنجي جيون ۾ ڪڏهن ڪو نه ٿيو. اسين سڀ ماس مچي ڪاٺ وارا پر هڪ طرف اهي ڏاڍا مهانگا ٻئي طرف هڪ گجراتيءَ جي مڪان ۾ ڪاٺ جي منع هئي. گهر ۾ اها بندش منهنجي استريءَ لاءِ نهايت ڏکي. سو بازار مان پنهنجي سڪ لاهي ايندي هئي. مطلب ته منهنجو جيون خود به خود ٿري ويو ۽ منهنجي جيون کي هڪ ڌوڏو آيو جو توڙ تائين رهيو. مهاڻا هلچل جي شروع ۾ چار بهشڪار ڏسيا هوا ۽ چيائين ته اهي ڪامياب ٿيا ته سوراج هڪ سال اندر آيو رهيو. منهنجي استري بهشڪار ڀلجي مهينا ڳڻڻ لڳي ته سوراج اجهو آيو ڪي آيو ۽ هي آزار سڀ ختم ٿيندا.

مان ماتونگا ۾ رهندو هوس ۽ اسان جو مهاوڊيال به ڇهه ست ميل پري گرانٽ روڊ تي هوندو هو. روز لوڪل ٽرين ۾ اچڻو ويڻو پوندو هو. مظفر پور ۾ گهر کان ٻاهر نڪري ڄڻ ڪاليج ۾ ويڻو پوندو هو. هت روز به ڪلاڪ آمدرفت ۽ پيچ پڇان ۾ ضايع ٿيندا هئا. ڪاليج ۾ اٽڪل چاليهارو شاگرد مس هئا. سي به ڪي گجراتي ته ڪي مهاراشٽري ڪي مدراسي وغيره. سال به سال گهٽبا ويا. چار پنج پروفيسر به جنس جنس جا ۽ جوائنڙا جي نوڪريءَ جي ڳولا ۾ هئا. پرنسپال هڪ مهاراشٽري پينٽر بئنڪر هو جو پوءِ 1923ع ۾ ڪاليج ڇڏي هندو يونيورسٽي ڏي هليو ويو. پاڙهن جو سنو بندوبست ڪو نه هو. ڪتاب ۽ پاڙهن جو ڪاريه ڪرم رواجي هو پر پاڙهن جو رنگ ٿريل هو. سڀ هندستان جي سڀيتا موافق ۽ ٻئي پاسي غلاميءَ جي هٿاڻن جي

مدنظر سان هو جيئن شاگردن ۾ حب الوطن جاڳي. پر خاص خوبي اها هئي جو بمبئي ۾ ڪئين نيتا ايندا هوا ۽ اسان وٽ اچي به اکر ٻڌائي ويندا هوا. سو اسين جن ملڪ جي لهرن ۾ لوڏا کائيندا، ٻڌندا ۽ ترندا هواسين. هڪ ڏينهن مسٽر بئڪر چيم ته توکي سياڻي جيل ڏي وڃڻو پوندو! مان تيار ٿيس ته سانجهيءَ جو نياپو مليو ته تنهنجي گرفتار ٿيڻ جي هن وقت ڪا ضرورت ڪانهي. سچ پچ ڪاليج جي روزاني ڪم ۾ ڪا به رندڪ وجهڻ نه ڄاهيندا هوا.

پر تن ڏينهن ۾ ولايتي ڪپڙي جي بهشڪار جي هلچل زور هئي. پوءِ اسين روز تين بجي ڪاليج بند ڪري گهر گهر مان ولايتي ڪپڙو گڏ ڪندا هواسين. گپ چڪ برسات ۾ پيرين پنڌ نڪري پوندا هواسون ۽ ماڻيون چڙهي ڪپڙا پئندا هواسون. ڪير چئي سگهي ته اسين ڪاليج جا ”پروفيسر“ هواسون. اسين به پنڌ هڪ ڪيل سمجهندا هواسون. سانجهن جو تڪجي نتجي گهر موٽندا هواسين، سو به اجهي لاءِ نه آرام لاءِ آرام تن ڏينهن ۾ جن حرام هو خيال ۾ ئي ڪونه هو.

پر آرتوار ڏينهن ڪجهه پروگرام ٿيڻا ٿبو هو. در مان در ۾ منهنجي پيرسان هڪ آندرا جو آفيسر رهندو هو. عمر ۾ بزرگ پر مزاج ۾ جوان. آرتوار ڏينهن وائڪو ڪم ڪڍي ڪا ڪرسي ميز ويهي ٺاهيندو هو. مان به ساڻس ٻيهه ٿي ويهندو هوس. هڪ سؤ روپيا ڪوئي سوئي وائڪا اوزار وٺي آيس ۽ خوب پنهنجو پگهر ڪيندو هوس. نيٺ هن جي بدلي ٿي ويئي ۽ بنا همراھ جي آءُ اڪيلو ته اوزار به ويڳاڻا ٿي پيا ۽ هڪ هڪ ڪري يا گهر تي ويا يا پڇي پيا يا چوري ٿي ويا. پر اڄ به تي چار اوزار جن کي سانڍيندو آهيان پر وائڪو ڪم وسري ويو اٿم. ٻيو به هڪ ڪم سڪيس، راڳ ڳائڻ. مهاڍياليه جو سنگيت ماسٽر گهر ايندو هو ۽ راڳ سڪاريندو هوم. هارمونيم به ورتم پر اهڙيون تانئون هڻندو ۽ آلاپ ڪيندو هوس جو گهر ۽

پاڙي وارا اهل ڪندا ۽ ڪلندا هوا ۾ جلد ڏنم ته منهنجي اٺن ورهين جي ڌيءَ سا ته ڄاڻي ڄم کان ڳائيندڙ هئي. آواز منو ۽ عمر سڪو جي ۽ سندس نالو به هو ”مئي“ سو باجي سوڌو کيس سنگيت ماسٽر جي هٿن ۾ کڻي ڏنم ۽ هو ۽ جلد ڳائڻ وڌيا سڪي ويئي.

نئون جيون

تن سالن کان پوءِ بمبئي مهاودياليه بند ڪرڻو پيو. وڊيارٿين جو تعداد بلڪل گهٽجي ويو ۽ سڀ شاگرد ۽ پروفيسر تڙي پڪڙي وڃڻ لڳا. فقط مان وڃي بچيس. مون کي احمد آباد جي مهاودياليه (گجرات وڊيا پيٽ) ۾ موڪليو ويو. هتي به مان وائيس پرنسپال هوس ۽ آچار به گدواڻي تڏهن پرنسپال هو. سڄ پڇ ته منهنجو نئون جيون هاڻي شروع ٿيو. منهنجي پوشاڪ مظفرپور ۾ ڪجهه ڦري هئي. تڏهن کان وٺي مان اچڪن پائڻ لڳو هوس. اتسو يا خاص وڏي ڏينهن تي ڌوئي به پهريندو هوس پر احمد آباد ۾ روز ڌوئي پائي ڪاليج ۾ ويندو هوس ۽ خاص موقعي تي ڪلهي تي ڊپٽو به وجهندو هوس پر ڪوٽ پائڻ صفا ڇڏي ڏنم. جوڙاب ۽ جتيءَ بدران ڇمپل ۽ سياري ۾ هلڪي جتي. مٿي تي هيٺن سالن ۾ ڪئين ٽوپيون پاتيون هيم. مخمل جي ٽوپي ننڍي هوندي سنڌ ۾، تات واري مرهٽي ٽوپي پوني ۾، بنگلور ٽوپي بمبئي ۾، ريشمي پٽڪو مظفرپور ۾، مسلم فيض ڦنڊڻ سان حيدرآباد ۾ پر ڪڏهن به انگريزي ٽوپلو ڪين پاتم. آخر اچي گانڌي ٽوپي پاتم، جا اڄ تائين پائيندو آهيان. هن وقت توڻي ٺوڙهي مٿي جو فئشن آهي پر مان انهيءَ ڊگهي يا لنڊي ڪوٽ ۽ اگهاڙي مٿي جي فائدي ۾ نه آهيان. ڊريس به ماڻهوءَ جي اندرئين ويچار ۽ پير جي نشاني، پر منهنجي پوشاڪ نئين قومي ويچار جي نشاني هئي.

بيو ته رهڻ جو نمونو به بدلجي ويو تڏهن کان وٺي آءُ پت تي ويهندو ۽ لکنڊو آهيان. آفيس ۾ به پت مٿان فرش ۽ گڏيلو پسندو ڪندو آهيان. سمهڻ لاءِ سندنل وڌيڪ وڻندو اٿم. ڪرسيون ميزون به لاچار رکنڊو آهيان ۽ ڪانن جا موڙها من ڪي هلڪا سنا ۽ سستا لڳندا آهن. ولايتي سامان جڻ وڏي جڳهه ڪي به پري سٿي ڇڏي ٿو. مان ڀانيان ٿو ته هندستان جهڙي گرم ۽ مٽيءَ واري ملڪ لاءِ سامان ٿورو ۽ هلڪو هئڻ گهرجي. منهنجي خوراڪ ۾ به ازخود ڦيرو پئجي ويو. گجرات ۾ ماس مڇي ڪاڻڻ بنهه اٿو ٿونڌڙ ۽ اڻ سهاڻيندڙ لڳندو آهي. جڻ ته ڪاڻيندڙ ڪوڌاريو آهي يا مورڳوئي مسلمان يا ڪرستان آهي. سو تڏهن کان وٺي ماس ڪاڻڻ ڇڏي ڏنم. منهنجي استري لاچار ٻاهر بازار مان وٺي ڪاڻيندي هئي ۽ اڄ به ڄاڻيندي هئي. پر مون ۾ اها پڪي عادت پئجي ويئي، جيتوڻيڪ منهنجا ڀائر پينر ۽ ويجهه مائٽ گوشت کائو آهن. هاڻي ته گوشت جي بانس ڇا پر شڪل به نه وڻندي اٿم. اهي اثر صحبت يا نصيحت جا نه پر وايو منڊل جا هوا ۽ پڪا هوا. بهيءَ ڪري سولائيءَ سان گجرات ۾ گجراتي ۽ ساڀرمتي آشرم ۾ آشرم واسي ٿي ويس.

احمد آباد جي مهاودياليه ڪي وڏا پت ۽ ميدان هوا ۽ آءُ ڪاليج جي پت تي ٻن ڪمرن ۾ وڏي ورائڊي واري هڪ ڪچي، پڪي جڳهه ۾ رهندو هوس. مظفر پور ۾ منهنجو گهر ڪاليج جي ڀر ۾ هو پر ته به ڪاليج ۽ گهر الڳ هوا. هت ٻئي گڏيا سڏيا پيا هوا ۽ سارو ڏينهن آءُ پنهنجي ڪاليج جي ڪمري ۾ ويٺو هوندو هوس. وڊياري ٿين جو چاتراليه به مهاودياليه جي بلبلنگ ۾ هوندو هو. مون وٽ چوڪرا ايندا ويندا هوا ۽ جڻ اسين وڏي گڏيل گهر جا ڀاتي هواسين. مون ڪي اڳي ئي مورتن جو شوٽق هو سو هاڻي وڏي سنگيت چتر ۽ شلپ ڪلاشن جو شوٽق اوڀريو. احمد آباد ۾ پراچين جين مندر ۽ ڪيتريون مسجدون آهن. سي سڀ ڏنم. انهن جو اڀياس ڪيم ۽ فوٽا ڪڍي وڊياري ٿين ڪي وڪيم. اهو شوق اهڙو زور وٺي ويو جو نه رڳو گجرات پر ٻين ڀرانتن ۾

شَلپ ۽ ڪوٽر ڪلا جو اڀياس ڪيم. گجرات ۾ ڪئين هٿ جا هنر آهن خاص ڪري پتل جا سي به جاچيم ۽ نمونا خريد ڪري سوکڙين طور ٻين کي ڏنم يا گهر ۾ سينگار واسطي رکيم. پوءِ ته سنڌ جي هنرن تي به ڪتاب لکيم ۽ ٻين شهرن جا هنر به دلچسپيءَ سان ڏنم. ڪلا تي مکيه پستڪ انگريزيءَ ۾ پڙهيم ۽ هڪ ڪاپيءَ تي نوٽ لکيم جا اڃا تائين اٿم. ڪڏهين ته ڪاليج ۾ اجنتا ايلورا تي ليڪچر ڏنم. آخر مهاودياليه ۾ هڪ وڏو ڪمرو مون کي ڏنائون. جنهن ۾ مهاتما کي جيڪي سهڻيون سوکڙيون ۽ سواگتون مليون هيون سي گڏ ڪري سنڀالي رکيم. مون کي ڏسي ڪن وديارتين ۾ به ڪلا جو شوق اڀريو. هڪ سنگيت ڪلاس ۽ سنگيت ماستر به هوندو هو جو سنگيت ۾ ماهر هو پر ڪڏهن ڪڏهن ٻاهران به ڪلاڪار ايندا هئا جي ڳائي وڃائي من موهي ڇڏيندا هئا. سوراشترا جو مينگهائي سو به مرداني سُڙ ۾ لوڪ سنگيت ٻڌائي وڃن ۽ سورمن جون ڪهاڻيون سٺائي اکين ۾ آب آڻيندو هو.

مهاودياليه ۾ هڪ ڀارتنا ڪلاس به هوندو هو جو منهنجي چارج ۾ هو. روز اڌ ڪلاڪ ڀارتنا ٿيندي هئي. گيتا مان هڪ اڌياڻ جو پاڻ، هڪ به ڀڄن ۽ وقتي پروچن، تڏهن کان وٺي مان به روز گيتا جو پاڻ پوري سُڙ ۾ ڪندو اڃان. آشرم ڀڄناولي جا ڪئين ڀڄڻ ڪنٺ ٿي ويا. جڏهين گانڌيجي آشرم ۾ هوندو هو ته پروچن لاءِ مان کيس آرتوار ڏينهن وٺي ايندو هوس. هڪ ڀيري اسان کيس ڀارتنا ڪئي ته بائيبل تي پروچن ڪريو ۽ وباڪيان ڏيو. موٽر ۾ چڙهي ايندو هو پر هڪ ڏينهن موٽر دير ڪئي ته مون کان بائسيڪل وٺي ان تي چڙهي وقت تي ڪلاس ۾ وڃي پهتو.

گجرات ۾ رهندي گجراتي ٻڌندو هوس. پوءِ ڳالهائڻ شروع ڪيم ۽ گجراتي ڪتاب به پڙهڻ لڳس. هڪ سنڌيءَ واسطي گجراتي سکڻ ڄڻ ٻائي پيٽو آهي: سنڌي ساهتيه جو اڳ ۾ ئي شوق هوم. هاڻي گجرات

ساهتيه مان واقف ٿيس. هيستائين ڪجهه به ڪين لکيو هوم. نه سنڌيءَ ۾ نه گجراتيءَ ۾. هاڻي لکڻ جو به مزو ورتم. آچاريه گدواڻي هڪ سنڌي ماهوار مخزن ”ستيا“ ڪنهن کان ورتي ۽ مون کي ان واسطي ڪجهه لکڻ لاءِ ريجهايايائين. مون سندس چوڻ تي ڪٿي هڪ سنڌي ليک لکيو جو وٽيس. پوءِ ته ماهوار لکڻ واسطي هوڏ ٻڌي بيٺو. مڙيوڻي ڇهه کن ليک لکيم. تان جوائين ليک کان پوءِ مخزن ئي بند ڪري ڇڏيائين پر سنڌيءَ ۾ لکڻ جو چشڪو پهرين گدواڻي وٺايم تان جو عادت پئجي ويو ۽ پنهنجي لکڻ جي خاص عبارت پڪي ٿي ويو. ”ڪشمير جو سير“ اهو پهريون سنڌي ڪتاب لکيم. گدواڻي صاحب هڪ ماهوار انگريزي مخزن ”ٿمارو“ به شروع ڪئي، انهيءَ ۾ به ٽي انگريزي ليک به لکيم. تن ۾ ڪو خاص جس نه هو پر لکڻ شروع ڪيم ته مخزن ستين مهيني بند ٿي ويئي. آچاريه دلوالو ۽ من موجي هوندو هو ۽ ڪولي، وري بند ڪرڻ ۾ ڪو مهڻو ڪونه سمجهندو هو. ڇي اهو به هڪ نئون آزمودو هو. تازي خيال کي بروقت ۽ هروقت نوان نمونا ڪين. گجراتي سڪي پوءِ گجراتي ڪتاب، سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرڻ سو مون لاءِ هڪ دلچسپ آزمودو هو. پهرين ”هند سوراڄ“ ترجمو ڪيم ۽ ڇپايم پير ترجمي ۾ رس جس ڪونه هو. سو آئند هنگوراڻي پيو ترجمو ڪيو جو هليو. ”ڌمپڌ“ ترجمو ڪيم ۽ هڪ پالي ٻوليءَ جي ماهر ڌرمانند ڪوسمبي مدد ڪيم. ترجمو ٺيڪ هو. پر ٻڌ ڌرم جو چڱيرو اڀياس ڪرڻ لڳس. جنهن ڏاڍو من کي موهيو. هاڻي به ڌمپڌ جو پاليءَ ۾ پاڻ ڪندو آهيان. پوءِ وري مهاتما گانڌي جي ”آتم ڪٿا“ ترجمو ڪيم. هاڻي ترجمي ڪرڻ جو هنر ڪڇ سڪي ويو هوس. فارسي سان گڏ ٿوري سنسڪرت به ايندي هيم. جنهن ڪري لغت ۽ شبداولي به ڪافي ٺاهوڪي ڪم آڻيندو هوس. تان جو آتم ڪٿا ٽي ڀيرا ۽ گانڌيءَ جي ڀڳوت گيتا چار ڀيرا سنڌي ۾ ڇپي آهي. لکڻ ۽ ترجمو ڪرڻ مون لاءِ سکيا ۽ ان کان وڌيڪ جيون جي وندر ٿي پيا آهن. هن عمر ۾ لکڻ

مون لاءِ هڪ وڏو آئت آهي.

جڏهن مون مظفر پور ۾ سرڪاري پروفيسري جي استعفا ڏني تڏهن کان وٺي ڏيري ڏيري نه رڳو منهنجو من آزاد ٿيو پر بت امالڪ تيهان آزاد ٿي پيو. ملازمت جي پابندين کان هميشه ڇڏي پيس ۽ ڪئين نوان آزمودا دل من سان چڪيم ۽ موج ورتم. تن ڏينهن ولپ پاڻي ميونسپالٽي جو پريزيڊنٽ هو ۽ احمد آباد نهايت گندو شهر هوندو هو. هڪ ڊاڪٽر هرپرساد ديسائي جو ڪانگريسي ميمبر هو تنهن چيو شهر جي صفائي جي جوابداري مان خود ڪڍندس. هر آرتوار جي صبح جو چار ڪلاڪ جهازو وارن ۽ جمعدارن جي تولي وٺي ۽ هڪ ٻه ميونسپل ترڪ ساڻ ڪري ڪنهن پاڙي جي گهر گهر ۾ گهڙي پوندو هو. مهاودياليه مان ساڻس گڏ فقط آءٌ ڏوق وٺڻ لاءِ شامل ٿيس. شهر ۽ پاڙي جي صفائي ڪرڻ تڏهين کان وٺي سڪيس ۽ وڊيا پيٽ جي ميدان ۽ جڳهين جي صفائي به ڪرڻ لڳس؛ ڪڏهن وڊيارٿين جي تولي ڪنهن ڳوٺ ۾ پڪڪ تي ويندي هئي ته ڪي لٽيون ڪڍي هلندا هئا ته ڪي بهاريون ۽ توڪريون. آءٌ بهارين جي توليءَ جو سردار ۽ ڳوٺ ۾ گهڙڻ سان رستن ۽ کوھن جي صفائي ڪندو هوس. تڏهن هڪ يوٿ ليگ پهرين پهرين احمد آباد ۾ ٺهي ۽ بيا ڪاليج به شامل هئا. سال به سال ٿي ڏينهن جشن ٿيندا هئا ۽ سڀ منهنجي چارج ۾ هئا. گانا، ناچ، ننڍڙا ناٽڪ، چرچا ۽ سائن گڏ گجراتي هنرن جي پردرشن به ٿيندي هئي. مڙيوئي ٽي سال جشن ڪيم پوءِ مان 1927 ۾ سنڌ هليو ويس ۽ اها چارج شريمتي سرلا امبالال ورتي. چڱن وڏن گهرن جون ڪي جوان ڪمريون انهن جشنن ۾ پهريون ڀيرو ناٽڪ جي منچ تي نڪري نروار ٿيون.

گجرات مهاودياليه

گجرات وديا پيٽ جو اهو اصول هو ته سڀ پاڙهڻ جو روپ مادري زبان ي سني گجراتيءَ ۾ ٿيندو ۽ ان ماڻهيم کي پڪي ڪرڻ لاءِ پاڙهڻ جا ڪتاب گجراتيءَ ۾ تيار ڪيا ويندا. وديارتي سڀ گجراتي هوا پر ڪي پاڙهيندڙ باهر جا هوا. تي سنڌي پروفيسر جن کي سنڌي به پوري ڪانه ايندي هئي. هڪ بينگالي ۽ هڪ به مهاراشٽري گهڻو ڪري مهاراشٽري سني هنڌي ڄاڻن ۽ هي گجراتي به جلد سڪي ويا. پر اسين سنڌي انگريزي ڄاڻندا هواسين. ان ۾ ڳالهائڻ توڙي لکڻ ۾ پاڻ کي خاص قابل سمجهندا هواسين. سو اسان کي معافي ڏني وئي ۽ اسين انگريزيءَ ۾ پاڙهيندا هواسين. پر آءٌ گجراتي ڳالهائڻ ۽ ٿوري پڙهڻ به سڪيس جا هاڻي وسري ويئي اٿم. انهيءَ ڪري اسين ڪجهه ڌاريا پئي لڳاسين. ٻيو ته اسان سنڌين لاءِ گجراتي سمجهڻ سولي هئي. سو جي ڳالهائي نه سگهندا هواسين ته گهڻي قدر سمجهي ويندا هواسين. اسان جو مهاودياليه نئون نڪتو هو ته ڪاليج جي لائبرري به نئين سر ٺهي هئي. ڪتاب ٿورا پر هوا سڀ نوان ۽ چونڊ. گدواڻي ۽ آءٌ يادداشتون ٺاهي ڏيندا هواسين. ڪو ڪارويا گورو ڪونه هو جو ڳاڙهي پينسل کڻي ڪجهه به رد ڪري ڇڏي ڪتاب کليل تختن تي رکيل هوندا هوا تنهن ڪري وديارتن کي پڙهڻ ۾ دلچسپي ٿيندي هئي.

پر جيڪي ڪتاب ۾ يا ڪاربه ڪرم ۾ هوندو هو سو ڪو خاص نه هوندو هو. مگر جيڪي ڪتاب ۾ نه هوندو هو سو خاص هوندو هو. اسين پاڙهيندڙ لکيل ڪتابن تي نئين خيال واري تيڪا ڪندا هواسين جا قوميت جي پاءُنا سان تمار هوندي هئي. هفتيوار ڪونه ڪو تڪو ۽ ڇتو بحث ڪنهن تازي ۽ تڪراري شئي تي ٿيندو هو. مثلاً هڪ پيري گانڊيجيءَ ڄم تي روڪ بابت ”ينگ انڊيا“ ۾ هڪ پئي پٺيان ڪل ڇهه ليک لکيا. بحث ڏاڍو دلچسپ هليو ۽ مون انهيءَ ۾ چڱو بهرو ورتو ۽ هڪ

خط به گانديجيءَ کي لکيم. اهو Some Self arguments جي سري سان چييو ويو ۽ آخر Self Control & self Indulgence واري ڪتاب ۾ پرڪاشت ٿيو. ڪن سالن بعد اهو انگريزي ڪتاب ”جوڳ ڪين پوڳ“ جو مون ترجمو ڪيو. تڏهن اها وشيه اهڙي ضروري نٿي سمجهي ويئي ۽ ڪتاب انگريزي توڙي سنڌيءَ ۾ گهڻو ڪونه هليو. پوءِ ته گانديجيءَ مون کي آشرم ۾ گهرايو ۽ ٻه ڏينهن روز دويدو مون سان بحث ڪيو. اها ساري گفتگو مون نوٽ ڪري گانديجيءَ کان صحيح ڪرائي اخبار ۾ ۽ نيٽ ڪتاب ۾ ڇپائي. هڪ ڀيري جڏهن اسان جو پاڻ ۾ بحث پئي هليو ته ڪستور ٻائي ڊوڙندي آئي. ڇي هڪ پاڳل رنڌڻي ۾ گهڙي آيو آهي ۽ منهنجي ساڙهي کي باهه ٿو لڳائي. (آشرم ۾ هڪ ٻه پاڳل هوندا ٿي هوا جن جي مهاڻا پاڻ سنڀال وٺندو هو.) گانديجي هڪدم اُٿيو ۽ رنڌڻي ۾ وڃي هٿ کان جهلي هن کي ٻاهر گهلي آيو. پڪڙي اهڙي ڌماڪي ڪيائينس جو هن پنهنجي ڌوٽي گندي ڪري ڇڏي هاڻي مان چوان ٿو ته ڌوٽي آءٌ صفا ڪريان هوڏانهن گانديجي چوي ته تون نه پر آءٌ صفا ڪريان. تان جو هڪ آشرم واسي وڃ ۾ پيو ۽ ڌوٽي ڪسي ساڀرمي جي تڙتي کڻي ويو.

پر جڏهن گدواڻي پرنسپال (آچاريا) هوندو هو تڏهن جيترو وقت ڪاليج کي ڏيندو هو اوترو وقت بلڪ وڌيڪ ٻاهر دؤرو ڪندو هو. اڪثري راجنيتي ۾ بهرو وٺندو هو ۽ هڪ ڀيري پنڊت جواهر لال سان گڏ نيا جيل ۾ ويو. پوءِ جڏهن موٽندو هو تڏهن عجيب ۽ زبردست تقريرون ڪندو هو. چتر زبان ته هوئي پر منجهس جوش به هوندو هو. تقريرن مان پاڻ ته آڱ جون چڱيون نڪرنديون هيون. پر رڪي رڪي اهڙا چرچا گهڻا ڪندو هو جو اسين تهڪن ڏيڻ کان پاڻ جهلي ڪين سگهندا هواسين. مان ڀانيان ٿو ته اهڙو فصيح زبان تن ڏينهن ڪانگريس ۾ ڪو ٻيو ڪونه هو شهر جا ناميارا بزرگ پريان پريان کيس ٻڌڻ ايندا هئا. در حقيقت گجرات جي

ماڻهن کي ياد آهي ته ڪيئن شڪر لال بئڪر جي گهران ماڙيءَ تي بيهي،
ولسن ڪاليج جي شاگردن کي هيٺ ميدان ۾ بهاري مستانو ڪري ڇڏيندو
هو. سندس جيون ۾ 1921 سال هڪ روشن ۽ چمڪار ڀريو ۽ بي مثل سال
هو. اهڙيءَ طرح ساري هندستان جا مشهور ماڻهو ڊيسي يا پرڊيسي، جي
سابرمتي آشرم ۾ ايندا هئا، سي ضرور مهاوڊيه ليه ۾ ايندا هئا. اهي ڪجهه
ڏيئي ويندا هئا ته ڪجهه پرائي ۽ وٺي به ويندا هئا، مان سنڌي لکڻ ته
گڊواڻي کان سکيس پر تقريرون ڏيڻ به کانئس سکيس. تڏهن راجنيتي تي نه
پر ڪلا تي زور ڏيندو هوس ۽ گڊواڻي ڏاڍي رمز سان فينسنائي مان مون تي
ٽيڪا ڪندو هو ۽ ويٺو ڪلندو هو ۽ پيو سڪندو هوس. اهي سال مون لاءِ توڙي
وڌيڪارئين لاءِ وندر ۽ سڪيا جا هئا. مانسڪ وڪاس منهنجو تڏهن ٿيو ۽
آشرم واسين جي ويجهي هٿ ڪري مهاوڊياليه جو وايو مندل ڪجهه
ڌارمڪ ٿي پيو.

گجرات وڌيا پيٽ ۾ هڪ تنو گيان مندر جو ڪوجنا وڀاڳ به هوندو هو
جنهن ۾ سنسڪرت ۽ پالي ٻولين جون ڪوجنائون ٿينديون هيون. ڪم
ننڍي پيماني تي پر گهري اڀياس جو ٿيندو هو. گانڌيجيءَ اعليٰ درجي جا به
ماهر هٿ ڪيا. هڪ هو مهاراشترا جو ڌرمانند ڪوڙمبي، روسي
يونيورسٽي به هن کي ننڍي ڏيئي گهرايو ۽ ڪوجنا جو ڪم ڪرايو. مون
”ڌمپٽ“ جو ترجمو هن جي مدد سان گجراتي ۽ پاليءَ مان ڪيو. بلڪل
خوش مزاج هوندو هو ۽ پراڻيون ڪهاڻيون ٻڌائي اسان کي ڪلائيندو هو. ٻڌ
ڀڳوان ۽ ٻڌ ڌرم لاءِ پريم هن مون ۾ پٽڏا ڪيو. ڪن سالن بعد سيٺ برلا
هڪ ننڍڙو مندر هن کي بمبئي ۾ ٺهرائي ڏنو جتي هڪ پڪشو بڻجي جيون
جا پويان ڏينهن ڪاٽيائين. ٻيو ماهر هو جين مني، جين وجيه جي، جو پالي ۽
سنسڪرت جو اڀياس ڪندو هو. ساڳيو ڪم هاڻي جيبور ۾ هڪ وڏي
ڌرمشالا ۾ پستڪاليه ٺاهي اڃا به مدد ڪندو آهي. انهيءَ ڪري پراچين

سپيٽا لاءِ مان وڌيو ۽ جن ڌرمين جي ڄاڻ گهٽ هئي سا ڄڻ وڏي جڏهن گجرات وڌيا پيٽ ڌري گهٽ بند ٿيو ۽ هي ٻئي مها پرش هليا ويا ته هڪ سورداس، پنڊت بيچرداس هي ڪم احمد آباد ۾ هٿ ۾ کنيو ۽ ايترا پستڪ لکيائين جو هو پنڊتن ۽ ليکڪن ۾ اتم درجي جو سمجهيو ويندو آهي. انهن تنهي تي گانڌيجيءَ جو آشير واد هو.

مظفر پور ڪاليج ۾ آءُ ڪئين رانديون ڪندو هوس پر اهي ولايتي هونديون هيون. ٽينس، هاڪي ۽ خاص ڪري فوٽبال. ٽينس ۾ آءُ ڪڇ چڱيو هوندو هوس ۽ هڪ ٻه انعام به کٽيم. پر ٻين راندين ۾ ڊڪ ڊوڙ خوب ۽ پگهر به جام پر اويتِي سبتي ڊوڙ ڪري روز ڪا مار کائي ايندو هوس. شاگردن سان شاگرد ٿي مزو وندو هوس. هت سڀ رانديون ڏيسي هيون ۽ ڪشتي لاءِ آکاڙو به هو. مان ڪشتي به ڪندو هوس پر ڪا به ڪيڏ نه ڄاڻندو هوس. وقتي لٽاري يا پلتي بازي به ڪندو هوس.

مگر برسات جي موسم ۾ ساڀرمي جو وهڪرو ٿوڪجي درياھ وانگر دهشت ڏيکاريندو هئو مون به پنجن ستن وديارئين جي ٽولي ٺاهي. پوءِ به ميل ڊوڙي آشرم تائين اوڀارو ويندا هواسين ۽ اتان ٽپي درياھ ۾ گهرندا هواسين. سڄا سارا پنج ميل لاهارا لڙهي اچي ايليس پل وٽ نڪرندا هواسين. اتان ٽي ميل ڊوڙي وڌيا پيٽ پهچندا هواسين. اهو لطف سال ۾ سڄا سارا ٻه مهينا وٺندا هواسين ۽ جي ڪو ساٿي نه هوندو هو ته آءُ اڪيلو گهڙي پوندو هوس. تڏهن بت جي بيهڪ ٺاهوڪي ۽ بت ۾ تراوت ۽ سگهه به چڱيري هئي.

پر پوءِ وديارئين سان اهڙو گهايل ماييل ٿي ويس جو ست اٺ ڏينهن ڪاليج بند ٿئي ته ٻن تن وٽان نينديون اچي وڃن ته اسان جي گهر هلو. آءُ هر دم تيار باقي آيم پيڪو سڏ. ننڍو بسترو گول ڪري به ٿي وڳا جهولي ۾ وجهي ۽ ڏهاڪو رپيا کيسي ۾ کڻي پانڊيٽڙا پنڊت ۾ پوندا هواسين. وات تي وري بيل

گاڏي ۾ جهوپا جهاڪ کائيندا اچي ڳوٺ ۾ پهچندا هواسين. پوءِ ڪچر پچر گجراتي ڳالهائي گهر گهر جوڀاتي ٿيندو هوس. ڪڏهن ڪڏهن پروفيسر نند لال به مون سان شامل ٿيندو هو. هو نهايت ڪل مک هوندو هو ۽ مان به تهڪ سان تهڪ جو مقابلو ڪندو هوس. تان جو تهڪ ڏيڻ ۾ آءٌ ناليرو ٽي ويس ۽ ٻارن وانگر اجايا سجايا تهڪ ڏيڻ لڳس. سو ڇو نه تهڪ ڏيون، ڇو جو کائي پيئي، ملڪ ڏسي، ذهن رپين مان ٻه چار رپيا بچائي گهر موٽندو هوس. اهڙي طرح گجرات جا شهر، مندر درياھ وغيره ڏٺم ۽ هڪ ڪتاب ”گجرات“ به لکيم. پوءِ اها عادت ٿي ويو ۽ سنڌ ۾ به ڪئين چڪر ڏيندي ”ڳوٺاڻي چهر“، ”سنڌ جا هنر“ ۽ ”ميراڻو راج“ لکيم ۽ پاڻءِ ته پيرن ۾ چڪر ٿي پيم. جڏهن کان وٺي سرڪاري ڪاليج جي استعفا ڏنيم تڏهن کان وٺي ملازمت جون پابنديون ختم ٿيم ۽ تن من آزاد ٿيم.

اسهڪار جي هلچل ۾ گانديجي گجرات، ڀاٽنا، ڪاشي وديا پيٽ کوليا. ٽيئي هن وقت چالو آهن ۽ چوٿون جامع مليا اسلاميه دهليءَ ۾ پويون ته اڳي کان اڳرو آهي پر پهريان ٽي به هلن پيا. جيتوڻيڪ انهن کي وديا پيٽ چوڻ هڪ وڏا چئبو. منجهن ڪا خوبي هئي جو هيترو وقت جٽاءُ ڪيو اٿن پر ڪا ڪمي اٿن. جو وڌن نٿا. هڪ عمدو ڪم ٿيو جو پاڙهڻ گهڻو ڪري مادري زبان ۾ ٿيو ۽ تنهن واسطي ڪتاب تيار ڪيا ويا. ارمان آهي جو انهن جو فائدو ٻين ٿورو ورتو. نه رڳو ايترو پر انگريزيءَ جي لهر انهن کي ذري گهٽ ٻوڙي وڌو. ٻيو ته ڪتاب پڙهڻ، ڪلاس ۾ پاڙهڻ ۽ ٽپي ٽپي تي امتحان ڏيڻ انهن تي گهٽ زور ڏنو ويو. اڄڪلهه ايترا بي حد ڪتاب ۽ پڙهڻ جا ڪاريه ڪم نڪري پيا آهن جو وديارٿي منجهي ٿا پون ته ڪيترو پڙهجي ۽ جيون ۾ ڪهڙي ڪم جو؟ اسين سڀ الاجي ڇا جو ڇا اڳي پڙهياسين ۽ هاڻوڪا شاگرد به پيا پڙهن پر ڪيترو نه بيڪار هو ۽ ڇڻ من جي پٽيءَ تان ميساري ڇڏيوسين. من جو بوجو هلڪو ڪيوسين پر من کي هروڀرو ڦٽڪايوسين.

هنن وديا پيئن ۾ شاگردن جي من کي اجايو نه سٿيوسين. ٽيون ته وديارتي سماج جو هڪ انگ بڻجي پيا ۽ سماج جي سوالن ۽ مشڪلاتن کان به واقف ٿيا.

راجنيتي ته سکيا پر هلچل وقت جيلن ۾ به ٿي پيا. هاڻي ته وڏا ٿي وڏا عهدا ماڻين ٿا. هنن جي وديا گهڻي قدر ڪتابي نه پر عملي هئي ۽ ڪارگر ثابت ٿي. جيڪي وديارتي سکيا سو پاڙهيندڙ به سکيا. مثالن بارد ولي ستياگرهه کان اڳ گانديجي نرهري پارڪ ۽ مون کي بارد ولي تعلقي جي آرٽڪل حالت، خاص ڪري فصل جي حالت، تپاس ڪرڻ واسطي موڪليو. مون ڇهه کن ليک ”ينگ انڊيا“ ۾ لکيا پر نرهري ڀائي گجراتي ”نوجيون“ ۾ لکيا. مان سڪڻو ڪتابي پروفيسر نه هوس پر ملڪ جي ميدان ۾ پبلڪ شيوڪ به هوس. اسان سڀني جو ڪاليج ۽ سماج ۽ ملڪ سان گهاتو ناتو هو. وديارتي فقط امتحان پاس ڪرڻ واسطي نه آيا هئا. بلڪ هڪ پيري گانديجيءَ چيو ته، ”توهان جو وديا پيٽ هڪ سردار ولپ ڀائي پندا ڪري ته سڀ ڪجهه ٿيو.“ اسان وڏو نه پيدا ڪيو پر ڪئين ننڍا پندا ڪيا، جن جو هاڻوڪو گجرت ساڪي آهي.

سندڙيءَ ڏي ...

آڇاريه گدواڻي 1921 کان 1925 تائين اٽڪل چار سال وديا پيٽ ۾ آڇاريه هو پر گڏوگڏ راجنيتي ۾ به هو ۽ ڪانگريس سان گهرو ناتو هوس. انهيءَ مراد سان هڪ سنڌي مخزن ”ستيا“ ۽ پوءِ ٻي مخزن انگريزي ۾ ”تمارو“ به ڪڍيائين. اڪثري دوري ۾ ٻاهر رهندو هو. اها ڳالهه سردار ولپ ڀائيءَ کي نه آڻڙي چو جو راجنيتيءَ ۾ پاڻ برڪ هو. ڀلا به شينهن ۽ هڪڙو پرديسي، هڪ ٻيلي ۾ نه ماڻن. تن ڏينهن ۾ پروفيسر ڪري لاهي ميرٺ ۾ گاندي آشرم جوهر ٿا ڪرڻا هوءَ کاڌيءَ جي ڪم ۾ مشغول هو پر وديا پيٽ ۾ آڇاريه ٿي

اچڻ لاءِ تيار هو. هن جي اچڻ کان پوءِ جلد ئي آچاريه گدواڻي برنڊابن جي ”پريم مها ودياليه“ ۾ پرنسپال ٿي ويو پر اتي به تڪاءُ نه کاڌائين ۽ اٽڪل ٻن سالن بعد ڪراچيءَ جي ميونسپل ڪارپوريشن جو ائڊمنسٽريٽر مقرر ڪيو ويو.

آچاريه ڪرپالاڻي ته منهنجو حيدرآباد ۾ پاڙيسري ۽ مظفرپور ۾ ساٿي ۽ ٻئي طرف دوست هو. مون کان اٽڪل ٽي سال وڏو هو. جڏهن وديا پيٽ جي پنهنجي جڳهه ٺهي تڏهن ڪڇي پڪي گهر ۾ گڏجي رهندا هواسين. ٻنهي کي ٻه وڏا ڪمرا ۽ سٺا ويڪرا ورائنڊا اڳيان پٺيان هوندا هوا ۽ گهر ڌار پر پاڻ ۾ رليا مليا ويٺا هواسين. ولپ پائي سان جلد ئي سندس گهاتو رستو ٿيندو ويو. ٻنهي جو سڀاءُ ۽ من جو مور ساڳيو هو. راجنيتي ۾ هم خيال هوا پر ڪرپالاڻي پروفيسر هو ته سياستدان به هو. هن کي جوان وٺندا هوا ۽ ڪيترائي ته سندس پوئلڳ وڏيرا ٿيا ته دوست ٿي ويا. ڪڏهن ڪڏهن مان پائيندو آهيان ته شاگردن جو نيٽا ٿئي ها ته بلڪل ڪامياب بلڪه جس ڪٽي ها. انهن کي چيٽڙ ۾ جاڳائڻ ۾ وري ڪم ۾ لڳائڻ ۾ هو ماهر هو. اڄ به ڪيترا سڪيا ۽ هلندي وارا گجراتي هن جا دوست آهن جي 1925 ۾ هن جا وديار ٿي هوا. اهڙا وديار ٿي دوست بهار ۾ اتر پرديش ۾ ۽ گجرات ۾ اٿس. سنڌ ۾ رهي ها ته اتي به ضرور هجنس ها. هن جا همراھ ۽ ساٿي ڪو ڪسان ۽ مزدور ڪونهن پر شهرن ۾ جوان جي سندس اڳيان وديار ٿي آهن. هن جي ٻولي مٺي يا ڪڙي هن جا چرچا گهڻا، هن جو عجيب سڀاءُ، هن جي ٽيڪا ٽپڻي نوجوانن کي چڱي وٺندي هئي.

مان گجرات ۾ اٽڪل ساڍا ڇهه سال رهيس. گدواڻي اٽڪل ساڍا چار ۽ ڪرپالاڻي ساڍا ٽي سال رهيو. اسان ٽنهي جو وديار ٿين سان توڙي شهر واسين سان بلڪل مٺو سنو رستو هو. گجراتي پروفيسرن ۾ ڪجهه حسد ۽ ڪجهه حرص جاڳيو. هڪ سنڌي آچاريه ويو ته ٻيو تيار ٿي آيو ۽ جي هو به

ويو ته ٽيون ملڪاڻي اڳيئي ويٺو آهي! انهيءَ وايو مندل ۾ اسين دل ۾ ڪجهه
 بي آرام هواسون. پر مهاتما جي چتر ڇايا ۽ آسپس ڪري اسان جو وار به
 ونگو نه ٿيو. اسان جو سنهو سور دل جو دل ۾ رهيو. انهيءَ وقت هڪ چوٿون
 سنڌي پروفيسر خانچند سپاهيملاڻي به ساڻ هو. اٽڪل ٻه سال اسين چارئي
 سنڌي گڏ هواسين. اسان جا چار گهر هوا پر هڪ هنڌ گڏبا هواسين. گدواڻي
 جي گهر ۾ جڏهن چونڪري گڏبي هئي تڏهن ڀانءِ ته ڪلالڪي اڏي تي
 مڙندا هواسين. گفتگو چمڪيدار گفتا مصالحيدار تهڪ گلي ڦاڙ ۽ نشي
 لاءِ چانهه جا ڪوپ. اهي ڏينهن اسان کان وسرڻ جا نه آهن. پر جلد ئي
 گدواڻي کي بندراين ويڻو پيو ۽ سپاهيملاڻي هندو ڪاليج بنارس ڏي هليو
 ويو. سندس گفتگو ۽ رهڻي ڪهڻيءَ مان گدواڻيءَ جي خوشبوءِ ايندي هئي
 پر ڪنهن جادوءَ سان هو ڪن سالن کان ساڌوءَ جو جيون ڪاٽي رهيو آهي.
 مان اڳي ڄاڻائي آيو آهيان ته 1926ع ۾ گانڌيجيءَ هٿرادو طريقي ۾
 روڪ جي خلاف ڀنگ انڊيا ۾ ليڪ لکيا ۽ منهنجي نه رڳو سائس لکپڙهه ٿي
 پر پوءِ ملاقات ۽ لنبي گفتگو 1926ع ۾ ٿي. مان هٿرادو طريقي ۾ روڪ
 جي فائدي ۾ هوس ۽ گانڌيجي سخت برخلاف. پر تعجب جو جلدي پوءِ
 سوچڻ بنا سنجم ۽ برهمڇاري به جو جيون ڪاٽڻ لڳس. ڀانءِ ته نشي ۾ هوس
 ۽ مون تي ڪنهن طلسم جو اثر هو. اها مهاتما کي به خبر ڪانه هئي پر اهو
 ورت پنهنجي استري جي رضامنديءَ سان نه رکيو هوم. هڪ سال خيرن سان
 ائين گذري ويو ۽ ٻئي سال منهنجي استري پنهنجي ماءُ کي احمدآباد گهرايو
 ۽ ٻئي جڻيون مون کي ڪاهي مهاتما جي در تي دانهين ٿي هليون. ڪلاڪ
 ڪن اندر جو حال اوريائون ۽ مون به لفظ به نه ڪڍيا. مهاتما سڄي ڳالهه
 سمجهي ويو ۽ مون کي آشيرواد ڏنائين.

پر منهنجي استريءَ تي ڪو ٿار نه پيو. بلڪ سندس رنج وڌيو. سو
 منهنجي پاڙيسري ڪريلاڻيءَ وٽ دانهين ٿي ويئي. هن ليکي ڪريلاڻي

مون کي صلاح ڏيئي تيريو آهي. هو ويچارو وائڙو ٿي ويو ۽ ڪجهه به سمجهي نه سگهيو. هن ليکي هي خام خواهه جهيڙو ٿي ڪري ۽ جهيڙي ڪرڻ کان هونهندو ڪونه هو. هنن پنهي جي جهيڙي ۾ آءُ جڻ ڦاسي پيس ۽ ڪوبه چوٽڪارو نظر نه آيم. تان جو ڪاليج جون مهيني جي آخر ۾ ڪليو ۽ ڪاليج جي ڪم ۾ آءُ لڳي ويس پر هاڻي وديارٿين کي به جهيڙي جي ڪجهه سٽس پيئي. انهيءَ وچ ۾ مون کي هڪ تار ۽ تنهن سان گڏ خط پرنسپال نانڪرام ٿڌائيءَ وٽان آيو ته هڪدم حيدرآباد اچ. انهيءَ وقت هو ”سنڌ نيشنل ڪاليج جو پرنسپال هو ۽ ڪاليج ڪلڙ مهل هن کي ڪو پروفيسر ڪونه هو جو اوارٽ شاسٽر پڙهائي. هن خطن ۾ پاڻ خط ڊوڙايا ته ضرور اچ ۽ ٻيون ته ڳالهين ڪرڻ لاءِ هفتو کن اچ.“

منهنجو من بيزار هو ۽ چيم ته پراڻي ۽ گهاتي دوست جي دل به رکان ۽ هفتو کن ٻاهر وڃي ”من“ ناهي ناري اچان. سو بسترو گول ڪري هٿ ۾ ٽيلهي ڪٽي ٻارپنيان ڇڏي هفتي جي موڪل وٺي نڪري پيس. هن کي گهر جي اندرين خبر ڪانه هئي پر کيس سخت گهرج مون جهڙي پروفيسر جي هئي. جي پگهار جيڪو گهرين سو وٺ. وائيس پرنسپال جو عهدو ۽ جيڪو ٻاهر جو قومي ڪم ڪرين سو بلاشڪ ڪج. دوست هو ۽ خبر هيم ته هرڪا سهوليت ڏيندم. هوڏانهن سوچيم ته گهر اندر ڪا سانت ٿيندي ۽ مهاوڊيال به جي گجراتي پروفيسرن جي دلين کي به ذرا آٿت ايندو ته هڪ سنڌي وائيس پرنسپال پلي آيو سويلي ويو. هاڻي ڪجهه وائڪائي ٿيندي سو ڪنهن ڪمزوريءَ جي وقت مهاوڊيال به ڏي استعفا ڏياري موڪليم ۽ حيدرآباد ڪاليج ۾ وڃي جون 1927ع جي آخر ۾ نوڪري تي چڙهيس. منهنجي استري ته تيار ويني هئي باقي آيس پيڪو ماڻهو هفتي اندر ٻار وٺي ٽيڙ سوئي، ترسڻ بنا اچي حيدرآباد پهتي. هاڻي ته آءُ هن ڪاليج ۾ سوگهو ٻڌجي ويس ۽ موٽڻ ڏکيو. انهيءَ طرح منهنجي جيون جو سونو ۽

سندر سمو ختم ٿيو جنهن جو نهايت ارمان اٿم.

پرنسيپال ٿڌاڻي ته خوش ٿيو ۽ ڪاليج جو ڪم ٺيڪ هليو پر هن ٻي طرف کي وساري ڇڏيو ۽ اها ڪا اهڙي جهڙي ڌر نه هئي. وڌيا پيٽ جو مهاڻا گانڌي ”ڪلپتي“ هو ۽ تنهن وقت صحت سڌارڻ جي خيال کان بئنگلور ۾ هو. جڏهن هن کي خبر پيئي ته هڪدم ٿڌاڻيءَ کي هڪ ٻه سخت خط لکيائين. ڇي هن ريت ملڪاڻيءَ کي رهي رهي کيس ٿلاٺ ٺيڪ نه هو. پيو ته تو آڇاريه ڪريلاڻي کان به نه پڇيو نه هن جي مهاودياليه ۾ ڪير پڙهائيندو ۽ نه وري مون کي چتايو. رڳو پنهنجي ڪاليج هلائڻ جو انتظار ڪئي. گانڌيجي مون کي به هڪ خط تاريخ 27-06-26 تي هن ريت لکيو:

پريه ملڪاڻي بئنگلور

تنهنجي خط مون کي نهايت دڪي ڪيو آهي. مهاودياليه جو ڇا ٿيندو تنهنجي چنٽا نه اٿم پر هڪ انسان جو ڇا ٿيو سو ارمان اٿم. مان سمجهي وينو هوس ته تو جهڙو جڳو ۽ پختو ڪهڙي به ڏکئي وقت ۾ اڏول رهندو پر پنهنجي تارازيءَ ۾ توري ڏنم ته تون هڪو ثابت ٿئين. اهڙيءَ ريت تر تڪڙ ۾ ڇڏي وڃڻ منهنجي سمجهه کان ٻاهر آهي پر مون کي ٿڌاڻي جو به ارمان آهي. سٺو ڪم جلدبازيءَ ۾ ڪرڻ سببان هو رواجي چڱ مڙسي جا نيم پلجي ويو. شل ايشور تنهنجو ۽ منهنجو سهايو ڪئي.

باپو

هن خط پهچڻ شرط آءٌ نهايت پشيمان ٿيس ۽ استعفا ڏيئي تر ت موٽي وڃڻ لاءِ تيار ٿيس پر مهاڻا روڪيم ته ٿڌاڻيءَ جيڪا ٻهراڻي ڪئي سا ساڳي تون نه ڪر. سڄو سال رهي، ترم پورو ڪري جڏهن ڪاليج تنهنجي جڳهه ڀري تڏهن ٿڌاڻيءَ کان موڪلائي، پوءِ وري قومي ڪم ڪج.

هن واقع بابت گانديجيءَ مون کي ٿي چارڊڪ پريا خط لکيا، جنهن مان سندس انسانيت ۽ انسان لاءِ ڪيترو قدر هوس سو سمجھي ويس. تڏهن کان وٺي مون سمجھو ته هي منهنجو سچو ”باپو“ آهي ۽ پوءِ آخر وقت تائين نه ٽاٻڙيس. پر مهاتما کي توڙ تائين نه ٻڌايم ته چو ۽ ڪن جي ڪري ٽاٻو کاڌم، جنهن کان پاڻ مونکي بچائي ورتائين.

سئلاني پروفيسر

سند ۾ حيدرآباد جي ”سند“ نئشنل ڪاليج نالي ماتر نئشنل هئي. ٻين وانگر رواجي ڪاليج هئي. فقط ان جو پرنسيپال ڪجهه آزاد سياو جو هو ۽ زماني کي ڦريل ڏسي هليو چليو ٿي. جڏهن مان ڪاليج ۾ ويس تڏهن مونکي ڏسي مون سان ڦريل ورتاءُ ڪيائين ۽ سهوليت به ڏنائين. منهنجو اسڪولي ۽ ڪاليجي دوست به هو. مان ڪاليج ۾ اچڪن ۽ چوڙيدار سٽڻ پائي ويندو هوس. لئبرريءَ ۾ ڊيسڪ رکي آسڻ وڃائي وهندو هوس ۽ سانجهيءَ جو ميدان ۾ سمهي آسڻ ڪندو هوس. اهي سڀ نوان نمونا هوا ۽ شاگردن لاءِ ڪجهه چهچتو ڪجهه سکيا هئي. مان ڄڻ هڪ نرالو پروفيسر هوس، جنهن جو قول ۽ فال نيارا هوا. ڪي شاگرد مون ڏانهن ڇڪيا جن مان به ڄڻا پائي پرتاب ڏيڻ لڌاس ۽ حشمتراءِ ملڪاڻي (پرنسيپال) پوءِ دوست ٿي ويا. هڪ جوان چلتو پرزو آتو آڏواڻي سو به دوست ٿي ويو. ڪاليج ۾ تڏهين پروفيسر موٽو مل تولائي به هو جو پوءِ راجستان ۾ پرنسيپال ٿيو. ڪاليج ڦليلي واه جي ڪپ تي هئي ۽ مون هڪ پارٽي ٺاهي جا شام جو ٻيڙي ڪاهي ميل به اوڀر ويندي هئي ۽ پوءِ واه ۾ گهرندي لاهارو تر تي تري ايندي هئي. وقتي به ٻيڙيون کڻي وڌي پارٽي ٺاهي چار ميل اوڀارو ڄام شوري يا پنج ڇهه ميل لاهارو ڪٿر ڳوٺ تي پڪنڪ لاءِ ويندا هواسين. مان ترڻ يا ٻيڙي

ڪاهڻ ۾ اٽڪ هوندو هوس. اهي ڦليليءَ جا سٿر ۽ شوق ڏاڍا ياد اٿم ۽ ڪاليج به انهيءَ ڪري نٿي وسري.

پر منهنجو من اڃا تائين ڪونه هو ڇو جو وڌيا پيٽ ۾ جو ڏانڌو هو ۽ احمد آباد جو نوجيون سو هٿ نه هو. قدرت سان ٻن مهينن کان پوءِ ٿرپارڪر ضلعي جي ساماري تعلقي ۾ آگسٽ ۾ سخت مينهن پيا ۽ سکر براج جي واهن جا بند ٽٽي پيا ۽ ٻوڏ ٿي. جڳهين ۽ فصلن جو چڱو خاصو نقصان ٿيو. سو ٻڌي يا پڙهي هفتي کن جي موڪل وٺي. آءٌ واردات تي حالتون ڏسڻ ويس. 37 مهين جو تڳڙو جوان هوس سو ڳڻ چڪن ۾ ڪاهي واه ۽ شاخون تري اٿن جا جهوپا کائي سرزمين تي نقصان ڏسي حيدرآباد موٽيس. اخبارن ۾ لکيم. عام ميٽنگون ڪيم ۽ فنڊ لاءِ ناٽا ڪنا ڪيم. مطلب ته جيڪي پڇي سگهيو سو ڪيم ۽ پوءِ گانڌيجيءَ کي لکيم. هن ڪجهه پسا به موڪليا پر صلاح واسطي گهرايائين ۽ پوءِ هڪ خط سڃاڻپ واسطي ڏيئي بمبئي جي گورنر ڏانهن ملاقات لاءِ موڪليائين. گورنر وري سنڌ جي ڪمشنر ڏي لکيو ۽ وڃي ساڻس به گڏيس ۽ ناٽي جي مدد گهريم.

ڪاليج مان جڏهن ضرورت سمجهندو هوس، تڏهن هڪي ٽڪي موڪل ملندي هئي. بلڪ شاگردن جي هڪ ٽولي به ٺاهيم جا مون وانگر ڳوٺن جا سٿر ڪري بڪون ڪڍي سهائتا ڏيڻ لڳي. هنن لاءِ هي مزيدار ۽ وڻندڙ آزمودو هو. سنڌ ۾ اڳ ڪڏهن هيڏي پيماڻي تي پبلڪ رليف ڪم شايد ڪونه ٿيو هو. اهو ڪم ڇهه مهينا هليو ۽ دل کي ڪجهه آت آيو اٿن مهينن کان پوءِ ترم پورو ٿيو ۽ مارچ 1928 ۾ مون استعفا ڏني. ڪاليج ته وري وسري ويو پر پيڙيءَ جا سٿر ياد اٿم ۽ جن شاگردن سان رستو ٿيم سي ڦري همراھ ۽ ڪي دوست ٿي پيا. اهڙا شاگرد دوست بهار گجرات ۽ هاڻي سنڌ ۾ آهن جن سان منو سهڻو رستو ٿي ويو. پر هاڻي پروفيسري ڏندو ختم ٿيو. جيتوڻيڪ 1928 کان وٺي اڄ ڏينهن تائين ”پروفيسر“ جو لقب لڳو سو

توڙ تائين لڳو ۽ شاگرد دوستن جي يادداشت پوري ٿي پر اڄ به سڀا و پروفيسر جو اتم نه راجنيتي ۾ ڪنهن ليڊر ٿيڻ جو ڪتابن جو شوق، لکڻ جي وندر توري تقرير بازي، توري ڪلا خاص ڪري گاني جي موج وٺڻ ۽ ڳوٺن جو سير ڪرڻ.

ٿرپارڪر ۾ بوڙ سھائتا جو ڪم پورو ٿيو ۽ تن چئن مهينن بعد ٿر ڊويزن ۾ سوڪ سھائتا جو ڪم ڪرڻو پيو. ٿر ۾ چار ريگستان جا تعلقا آهن جتي نڪو درياھ نه واه نه نهر. پاڻي ڪوهن جو جي به پاتالي ڪوهه پنجاهه يا سٺ پرھ اونھا، جن جو پاڻي پاڙو يا ڪارو برسات اٺ ڏھ انچ پوي ته ڪوهه ڀرجي پون ۽ تل ترايون به تار ٿين. گاهه هيتري ۾ ڇھ اٺ فوت ٿئي جو ڪائي ڳائو مال پٽارو ٿي پوي ٿر جي ڳاڙهي گانءِ اڄ به هندستان ۾ مشهور آهي ۽ ٿر ۾ گيهه مڪڻ جيڪي ڪري سوما ۽ پيءُ نه ڪري شاهه جو سارنگ شعر پڙهو ته پوءِ ٿر ۾ برسات ڪهڙو ٿي جادو ڪري سوسمجهي سگهندا. 1928 ۾ ٿر ۾ مندا ٿيو مينهن نه پيو ۽ ماڻهو ۽ مال اُپ ۾ اڪيون ڦاڙيندا ۽ واجهائيندا نراس رهجي ويا. جڏهين نيٺ نااميد ٿيا ته تڏهين مال ڪاهي ٿرپارڪر جي ميدانن ۽ نهرن ڏي هليا. پر واريءَ جي ڀٽن مٿان پٽون، ضعيف ۽ بکيو مال واريءَ جي ڌڙن ۾ ڪريو سو ڪريو وري اٿي نه سگهي تان جو مري وڃي ڳجهن جو ڳاهه ٿئي.

مون به اُن تي چڙهي پهريون ڀيرو پٽون اورانگهيون چوندا آهن ته اُن جي چڙهڻ کي به لعنت ۽ لهڻ کي به لعنت. ٻيٽ ۾ جڻ ولوڙو وجهيو ڇڏي ڪلاڪ ۾ ڇهه ميل ڪيائين نه ڪيڇ ٿيو. ڏينهن تنو ته جن متو. صبح جو 9 بجي ۽ وري سانجهيءَ جو 5 بجي مس سفر سانباھو آھي. کاڌي لاءِ ڀاڄهري جو ڍوڍو ۽ ڀاڄي لاءِ گوار باقي گيهه جام ۽ ڌڌ به ماکڻو ۽ خوشبوئدار. سواڌ ٻيٽ تي اٺ جا گشت ڪندي سڄو دردناڪ حال ڏٺم. اکين اڳيان ڏٺم ته ڪيئن ٽڪل ٽڪل عمديون گايون واريءَ ۾ ڦاٽيون پييون هيون جيسين موت

جو سنڌ تڏي. سوين ڇا پر هزارين ميو متارو مال مري ويو. ماڻهن جو ٿر ۾
 ڪيتي تي گهٽ پر مال تي وڌ گذارو آهي. موتي مون وري سهائتا جو ڪم
 شروع ڪيو ۽ ڪاليج جا ڪيترا همراھ هٿ ڪيا. جيتوڻيڪ آءُ هاڻي
 ڪاليج ۾ ڪونه هوس. جهڙي اسٽيشن تي گاهه جو وڏو گدام ڪوليمر جو اهو
 شهر ٿر ۽ پارڪر جي در تي هو ۽ ريل به هئي. گانڌيجيءَ کي لکيم جنهن
 هڪ واپاري ڪم ڪندڙ سترامداس موڪليو. مونهن کي نواب شاهه ضلعي
 ۾ ساهتي علائقي ۾ رکيو. جتي گاهه جام هو ۽ جتان گاهه جا انبار مال گاڏين
 ۾ پراڻي روانو ڪندو رهيو. اها سهائتا چار مهينا کن هلي جيسين ڪا اڌ مئل
 مال ٻاهر نڪري هر سال جي آخر ۾ ٿر جا غريب ڀٽن مان لهي مزدوري لاءِ
 پارڪر ۾ ايندا آهن. اهو ڄڻ ساليانو لهڻ چڙهڻ روزي جي ڳولا ۾ ٿيندو
 آهي. هن واريءَ جي ڀٽن جو سفر مون لاءِ عجيب ۽ مزيدار هو. پوءِ ته ڪئين
 ڀيرا اهو سفر ڪيم. ويندي ٿر پارڪر شهر تائين جتان ڪڇ جو رڻ شروع
 ٿو ٿئي ۽ هڪ ڀيري رڻ مان لنگهي احمد آباد ڏي ويس.

فيبروري 1928 ۾ گانڌيجي سنڌ جي دوري تي آيو. ان سڄي سفر تي
 ٻين سان گڏ مان به هوس. انهيءَ سفر ۾ (آچاريه) ڪرپالائي ۽ جوهر مل
 منسڪاڻي (سوامي آنند) به شامل هوا. انهيءَ سال سنڌ ۾ سيارو سخت ٿيو ۽
 اتر سنڌ ۾ جهڙي گرمي تهڙي سردي سخت ٿين. ٻئي سهڻ کان ٻاهر ٿيندا
 آهن! سفر تي گانڌيجيءَ پڇيم ته سهائتا جو ڪم ڪڏهين ختم ٿيندو؟
 مون چيو ته اٽڪل پنج ڇهه مهينا اڃا هلندو. پڇيائين ته پوءِ مون وٽ
 ساڄي آشرم ۾ ايندي ڪين سنڌ ۾ رهندن؟ مون چيو ته چوٽ ڪين
 آشرم ۾ ايندس. پر ڪم ڪهڙو؟ چيائين ته اڇوتڻو ختم ڪرڻ جو. مان
 تڏهن ڪم شروع ڪندو آهيان جڏهن ڪو خاص ۽ نيڪ ڪم ڪندڙ
 ملندو اٿم. تون ايندين ته ڪم شروع ڪندس مون کي ڪا خبر ڪانه هئي
 ته ذات پات ڇا، چو اڇوت ڇا ۽ اڇوتڻو ڪهڙو مرض ۽ سندس ڪهڙو

علاج. پر گانديجي قومي ڪم ڪرڻ ۾ منهنجو رهبر هو تنهن ڪري سوچڻ
بنا چيم ته هائو ايندس ۽ اهو ڪم ڪندس.

جوڙجڪي ڪم

تي مهينا گذريا ته مون وڃڻ جا سعيٰ ڪيا ڇو جو سوڪ سھائتا جو
ڪم اچي پورو ٿيو هو. مونکي تنهن وقت تي ٻار هو۔ ٻه نياڻيون ۽ هڪ پٽ.
وڏي نياڻي اٽڪل سترهن ورهين جي هئي پر سندس بت قداور ۽ بيهڪ
ناهوڪي هئي. منهنجي مرضي هئي ته آشرم ۾ وڃڻ کان اڳ ئي سندس
وواهه ڪري ڇڏيان. گانديجيءَ جو چوڻ هو ته آشرم ۾ رهڻي ڪرڻي البت
ڏکي ٿيندي ۽ منهنجي استري اتي ٺهڪي ڪين سگهندي تنهن ڪري
فغلي ڇڏي مون کي اڪيلو وڃڻو هو. مائٽي ته جلد ئي ۽ شادي ڊسمبر
1928 ۾ تڪڙي ٿيڻي هئي پر ڏاجي ڏيڻ جو سوال البت پيچيده هو. مون
ڪپڙي ڏيڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه ڪين باسيو هو. سو شاديءَ لاءِ کاڌي ۽
ڪجهه سوديشي ڪپڙا خريد ڪيم. سمجهيم ته اٽڪل ٻه هزار رپيا خرچ
ٿي ويندو ۽ گانديجيءَ کي خبر ڏنيم. جواب ۾ هن هيٺيون خط لکيو.

.....نياڻيءَ جي وواهه بابت جيڪي لکيو ائين سو مون نوٽ ڪيو. سڄو
قصو مونکي آڙي نٿو. پر خاطري اٿم ته حالتن موجب تو شايد ٺيڪ ڪيو
آهي. تون سمجهين ٿو ته ٻه هزار خرچ ٿورو آهي پر جي دڪانڪ ڳالهه نه
هجي ته هوند تهڪ ڏيان. اسين نئين زماني جا نريه غريب، ڏهن رپين جو
شاديءَ تي خرچ به گهڻو ٿا سمجهون. رامداس (سندس ٽيون نمبر پٽ) جي
شاديءَ تي شايد هڪ روپيو خرچ مس ٿيو. يعني هڪ ٻه ناريل، ٻه پيچنولي
جا جلد.... پر جي سنڌ جي پيٽ گجرات يا نئين زماني سان ڪريان ته
بلڪل غلط پيٽ ٿيندي. شايد تولا ۽ ويهن هزارن مان گهٽ ڪري ٻه هزار

ڪرڻ هڪ سوپ ٿي ۽ جي همٿ ڪري ويهه رپيا ڪرين ته شايد گهر جي استري توکي طلاق ڏي سولتي پتي بن هزارن ۾ پاڻ کي ڇٽائي ته موچارو سودو ڪيئ.

”بايو“

در حقيقت جڏهن شاديءَ جي ڏينهن ڇڄ گهر وٽ اچي پهتي تڏهن ديوان پريدا س. گهوت پيءُ کي ڪلي عرض ڪيو ته هن غريبي ڪنوار پيءُ کان ڇا ٿا وٺو؟ ڪجهه نه وٺو. هن به هڪدم قبول ڪيو. ڇو جو سڪيو گهر هو. ٻئي ڏينهن ڪپڙن جو ڏاجو کاڌي پندار ۽ سوديشي پندار وارن موٽائي ورتو. منهنجي ماءُ ۽ استري کي اهو بچڙو سوڻ لڳو. تڏهين به ست سؤ رپيا خرچ اچي ويو ۽ مهاتما انهيءَ تي پيو تهڪ ڏنو. پوءِ جڏهن سنڌ ۾ گانديجي فيبروري 1929 ۾ پنهنجي دوري تي آيو تڏهن گهوتيتن جي گهر وڃي گهوت پيءُ ديوان حشتمراءَ کي آشير واد ڏيئي آيو.

هاڻي گهر جو بار ڪجهه هلڪو ٿيو ته استريءَ جو بار وڌيڪ ڳورو ٿيو. مون سان گڏ هلڻ جي مهاتما کيس موڪل ڪونه ڏني ۽ کيس پٺيان اڪيلو ڇڏي وڃڻ جي هن مون کي موڪل ڪانه ڏني. هو ڏانهن سترهين ورهين جي نياڻي جي مون شادي ڪري وڌي پر آءُ آشرم ۾ وڃي ڪونه سگهيس. دل ۾ نهايت افسوس ٿيو پر اجهوانهيءَ کي شايد قسمت جي بازي چٽيو آهي. هاڻي سنڌ ۾ رهي ڪم ڪرڻ جو فيصلو ڪيم. منهنجو من اصل کان وٺي جوڙجڪي ڪم ڏانهن مائل هو ۽ هڪدم حيدرآباد شهر ۾ کاڌي پندار کوليم ۽ ڪاڪي اتمچند کي مئنيجر ڪري رکيم. شهر ۾ هڪ ئي پندار هو ۽ شهر واسين ۾ سياسي سجاڳي چڱي هئڻ ڪري وڪرو موچارو ٿيندو هو.

هاڻي خيال هو ته ڳوٺن ۾ چرخو هلائي کاڌي پيدا ڪجي. پر ڳوٺن ۾ آڏاڻا ۽ هوشيار ڪوري هوا. سنڌ ۾ هالن ۽ نصرپور جا کيس مشهور هوا.

سستا ۽ جتانو ۽ رنگارنگي پر ست پنهنجي ڪارخانن جو ڪم آڻيندا هئا. ڳوٺ ۾ چرخو هوندو ئي ڪونه هو جيتوڻيڪ سنڌ جي ڪجهه مشهور هئي. نرم ۽ وڏي ريشي واري بلڪ مصري ڪپاھ جي به پيدائش مٿو ٿيندي هئي. درياھ ۽ براج جي واهن ڪري نھري پوک جا ٻه فصل ٿيندا هئا ۽ سنڌ جا ڪڙمي ساوا ستابا هئا. ڳوٺن ۾ ايتري پيروزگاري نه هئي جو ست ڪٽي روزانوات آنا مس ڪمائين. نيٺ خبر پيئي ته ٿر جي ڀٽن واري ڊويزن ۾ نه رڳو بڪريون پر ريڊون به خوب ٿينديون هيون ۽ ٿر جا اوني ڪٿا مشهور هئا. ان ڪهري ته ڪٿا به ڪهرا، پر ريشو ڊگهو ته ڪٿا به جتانو ٿيندا هئا. اهي ڪٿا ڌوٽي به ٿيندا هئا ۽ ڪناري پڪن سهڻن رنگن جي هوندي هئي. سو گڏڙي اسٽيشن کان ٿورو پري گڏڙي ڳوٺ ۾ زمين سستي خريد ڪري هڪ آشرم کوليو ويو جتي ڪٿا ٺاهيا ويندا هئا. آڏاٽا سڌاري وڏي ٻر جا ڪٿا به ٺاهيا ويا ۽ ٿورن سالن بعد ڪوٽن ۽ صدرين لاءِ ڪپڙو نون نمونن جو به ٺاهيو ويو. ڪوري گهڻو ڪري مينگهواڙ (اڇوت) هوندا هئا ۽ اُٺن جا ماهر نه هئا ۽ چار مهينا سال ۾ برساتي موسم ۾ آڏاٽا ڇڏي ڪيٽيءَ جو ڪم وڃي ڪندا هئا. پر گڏڙي جو ڪارخانو آخر تائين هليو جو هڪ سنو مئنيجر مسٽر ڊالومل ملي ويو. پر ٿر ۾ نه ڪو اُن سڌاري سگهياسين ۽ نه وري مينگهواڙن ڪم ۾ سڌارو ڪيو. رڳو هٿ جي نري بدران سوچل (automatic) نرو هليو ۽ ڪپڙي جو ٻرو وڌو ٿيو. تنهنڪري هڪ ئي ڪارخانو توڙ تائين رهيو. ڪن سالن کان پوءِ ڪراچيءَ ۾ ٻه پنڊار ڪوليا ويا، جن مان چرخا سنگهه جو هڪ وڏو پنڊار ۽ هڪ ننڍو جو خانگي هو. پر ساري کاڌي-سوٽي، ريشمي ۽ گهڻي قدر اوني ٻاهران ايندي هئي.

تن ڏينهن ۾ کاڌي سکيا لاءِ ڪو مرڪز ڪونه هو جو پوءِ سيوا گرام ۾ کوليو ويو ۽ سکيا لاءِ ٻن سالن جو مدو هو. اُچي کاڌي لاءِ ٽي چار ايتي مرڪز ڏکڻ هندستان ۾ هئا. سو گانڌيجيءَ مونکي ٻن مهينن جي دؤري تي اوڏانهن

موڪليو ته خبر پوييم ته عمدي ڪادي ۽ عمدا رنگ ڪٿي ٿا ٿين. مون ڏکڻ هندستان اڳي ڪڏهن نه ڏٺو هو ۽ مون کي لڳو ته هيءُ هڪ نئين دنيا پر هندستان جو انگ آهي. تن ڏينهن ۾ تيروپتي ۾ ڪوئن جو عمدو ڪپڙو ٺهندو هو ۽ ڪپڙي جون ڪئين جنسون ۽ تر هوا. ٻيا به پيدائش جا مرڪز ڏنر ۾ تاملناڊ ۾ ريشمي ساڙهين جا نمونا ڏسي عجب ۾ پئجي ويس. رنگن جو نهايت سهڻو ميل هو ۽ هڪ هڪ ساڙهي چار سو پنج سو رپيا تڏهن کائي ويندي هئي جڏهن 1929 ۾ سستائي هئي. هر ڪنهن استريءَ کي ڏاج ۾ اهڙيون ٻه ٽي ريشمي ساڙهيون ضرور ملنديون هيون، جا هوءَ عمر ۾ سانڍي رکندي هئي يا وري پنهنجي ڌيءَ کي ڏاج ۾ ڏيندي هئي. هيءُ ساڙهي تاملناڊ جي ڪورين لاءِ فخر جو هنر هو ۽ انهي هنر ۾ گهر جون زالون به مدد ڪنديون هيون. ڪورين جون ٿريڊ يونينس به هن پراڻت ۾ پختيون پڪيون هيون پر هنر ڏسي خوش ٿيس ۽ مهيني ڏيڍ ۾ ڪجهه ٿورو سکيس. ٻيو ته هن پراڻت جهڙي اچي ڇا پرسادي ڪادي سنڌ ۾ ائين ڪرڻ به ناممڪن هو. اتي به ڪورڪو هنر خاصو هو. مثالن تي جون ريشمي لونگيون، بويڪن جون اجرڪون، هالن ۽ نصرپور جا کيس، ٻيو ته چڙ جو ڪم وٺڻ جو نه هو خاص ڪري لاڙ ۾. پر ڪادي ٽلهي ۽ موٽيءَ جو هڪ گز به نه تيار ٿيندو هو.

هن ڏکڻ جي دؤري ۾ ٻيو به گهڻو ڪجهه سکيس. خبر پيم ته هنن چئن پرڳڻن جون چار جدا ٻوليون ۽ چار جدا لپيون آهن. آندرا ۾ تيلگيو تاملناڊ ۾ تامل، مئسور ۾ ڪنڊ ۽ ڪيرالا ۾ ملايام. سندن کاڌو خوراڪ گهڻي قدر ساڳيو آهي پر رڌڻ ۽ سواد ۾ ٿورو ڦريل ۽ اتر هندستان کان گهڻو ڦريل. زالون سڀ ساڙهي ساڳي طرح پهرين، پر ساڙهي جو پلانڊ ورائي نخري سان ڪلهي تي اچلين. ڪن سالن بعد انهيءَ پهرڻ جو نمونو اتر هندستان ۾ ڦهلجي ويو. هن وقت ساڙهي پهرڻ جو نمونو سڄي هندستان ۾ قدرتي ساڳيو آهي. هوڏانهن مردن جي ڊريس ڪچر ڦچر گڏيل سڏيل ڪچڙي تي پيئي آهي.

ٻيو ته ڏکڻ پراڻتن ۾ اڇو ڪپڙو ڏيئي نموني ۾ پهرين ۽ ڪيرالا ۾ ته زالن ۽ مردن جو ڪپڙي پهرڻ جو نمونو جن ساڳيو پيو لڳي. سادگي، سستائي ۽ ڏيئي نمونو ڪو ڏکڻ وارن کان سڪي. هندستان جي هندو سڀيتا جي رڪوالي جهڙي ڏکڻ ڪٿي آهي اهڙي اتر وارن نه ڪٿي آهي. هت مسلم، عيساين ۽ ٻين ڌارين قومن جو اثر گهٽ آهي.

دؤري ۾ ڪئين پراچين اعليٰ ۽ شاهي مندر ڏٺم، جن ۾ عمديون مورتيون به رکيل آهن. اهي ڪڏهڪا مندر اڄ به ساري هندستان ۾ پوتر تيرت آستان ليڪن ٿا. اتر هندستان ۾ ڪو پراچين مندر اوڙيسا کان سواءِ، مشڪل ملي، پر ڏکڻ ۾ هڪ وڏي ڳوٺ ۾ به مندر جو شڪر ۽ گوپورام پري کان نظر ايندا. هن دؤري ۾ نه رڳو پراچين هندو سڀيتا جو انڀو ڪيم پر انهيءَ واسطي آدر به ٿيم. مان ڪيترن هنڌن ۽ براهمنن جي گهرن ۾ مهمان ٿي رهيس ۽ واقف ٿيس. هنن ليکي آءُ اتر جو ڪومسلمان هوس. ڀلا ڇڪن ۽ چوريدار پهريندڙ، ڪاٺ مهل چمچي جو استعمال ۽ چانورن بدران ڳوٺريءَ مان ڊبل روٽي ڪڍي ڪاٺ ۽ پوءِ پاڻ کي هندو ليکن! هنن کي اعتبار ٿي نه پيو اچي. پر شڪر جو گانڌيجيءَ جو ساٿي هوس ۽ روز صبح جو گيتا ۽ اپنشدن جو پاڻ ڪندو هوس، سو ڏينهن ٻن اندر دل جو گمان لهي وين ۽ آدرستڪار ڪيائون.

جڏهن دورو پورو ڪري موٽيس ته کاڌي جي پئداڻش جي رپورٽ لکي گانڌيجيءَ کي موڪليم. سمجهيم ته سنڌ ۾ کاڌي جو ٿيندو ڪجهه به ڪين، پر کاڌي وڌيا ڪجهه وڌيم ۽ هندو سڀيتا لاءِ مان وڌيم ۽ ديش جي وڌائڻ ۽ پراچينتا جي ٻوجهه پيم.

1921 جي اسهڪار جي هلچل ۾ گانڌيءَ چار بهشڪار رکيا هئا. (1) اسڪول ڪاليجن جو بهشڪار ۽ قومي اسڪول وغيره ڪولڻ (2) ڪورٽن جو بهشڪار ۽ پئنجاتي فيصلا ڪرڻ (3) لقبن جو بهشڪار (4) ولايتي

ڪپڙي جو پيشڪار ۽ ڪاڊي پهرڻ ۽ ست ڪٽڻ سنڌ ۾ ڪاڏي اتين ڪا نه ٿي
 پر ٿورڙو اوني ڪپڙو تيار ٿيو. هڪڙو قومي اسڪول حيدرآباد ۾ نڪتو
 جنهن جو هيڊ ماستر مسٽر لڌارام هو. قومي اسڪول سکر. لاڙڪاڻي.
 شڪارپور ۽ ساهتي ۾ به ڪليا. ڪورٽون هلنديون رهيون ۽ لقب ڪنهن کي
 ڪونه هو جو ترڪ ڪري مون ست سال کن قومي يونيورسٽيءَ ۾ پاڙهيو ۽
 سنڌ ۾ اچي ڪاڊي پنڊار ڪوليا ۽ اوني ڪاڊيءَ جي پيدائش ڪجهه وڏائي ۽
 سڌاري ٿورن سالن کان پوءِ اڪل ڀارت گرام اڊيوگه سنگهه ڀرپا ٿيو ۽ هت جي
 ڪاغذ ٺاهڻ جو ڀرپوگ ڪيو ويو. پر ڪاميابي نه ٿي. جڏهن اڪل ڀارت
 راشٽر پاشا پرچار سمنتي ڀرپا ٿي تڏهن سنڌ شاخ جو سياپتي آءُ هوس. انهي
 ڪم زور ورتو ڇو جو شهري هندو مردن کان وڌيڪ استريون راشٽر پاشا
 سڪڻ لاءِ تيار هيون. خوش قسمتيءَ سان هڪ اتساهي ڪم ڪندڙ پنڊنت
 دولترام ڪم کي جنبي ويو. پاڪستان ٿيڻ بعد هڪ نئون ڪينڊر جيبور
 (راجستان) ۾ ڪوليو ويو ۽ اُتي به سنڌين هندي سڪڻ ۾ ڪين گهٽايو. اهو
 جوڙجڪي ڪم سنڌ جي هندو وايو منڊل ۾ ڦليلو ٿوٺيو. پر سڀ کان وڏو ۽
 ضروري ڪم هو هندو مسلم ايڪتا. اهو ڪم گهڻن لوڏن ۽ ڏولون کان پوءِ
 ٻڏي ويو ۽ سازي بدران ناسازيءَ ۾ غرق ٿي ويو. سو ڇو؟ سا وڏي ڳوڙهي
 ڪهاڻي آهي.

قلو هڪ ڳوناڻو هو.....

سال 1927-1928 ۾ ٻوڏ سوڪ سھائتا جو ڪم ڪيم. پوءِ 1929 ۾ جوڙجڪي ڪم کي لڳي ويس، خاص ڪري ڪاديءَ جي ڪم کي. پر 1929 ۾ سنڌو درياھ ۾ نواب شاھ جي ڀرسان، ڳاڙهي موريءَ وٽ، پاڻيءَ جي زور ڪري بند اوچتو ڀڄي پيو ۽ پاڻي ٻن ٽن تعلقن ۾ گھارو ڪري گھڙي پيو ۽ چارو طرف جل مٽي ٿي ويئي. زمين ڏسڻ ۾ نٿي آئي. درياھ جي بندن ۾ اڪثري گھارا پوندا هوا ۽ ٻوڙ ٻوڙان ڪري فصل ٻڏي ويندا هوا پر جڏهن پاڻي هٽندو هو ته زمين مٿان ڪٿي ريتي ته ڪٿي مٽيءَ جو تهه چڙهي ويندو هو. ٻوڏ وارو فصل ته ٻڏو پر پوءِ ٻه چار فصل ڀلا ٿيندا هوا. اها سٺي چيڪي مٽي پاڻ جهڙي هئي. در حقيقت جتي درياھ وهندو آهي اتي چارو طرف زمين درياھي ڪڇي واري آهي. سنڌ جو گھڻو ڀاڱو اهو آهي جتي درياھ شاھ صدين کان تنهن مٿان تهه ٺاهي ڪڇي جي ڌرتي ٺاهي وجهندو آهي. سنڌ جونالو سنڌوءَ درياھ جي ڪري پيو آهي. سکر براج کان پوءِ ڪئين نھرون، ڪڙيا، نالا منجهانس نڪتا آهن ۽ بند به ڏاڍا ٺاهيا ويا آهن. جڏهن ٻوڏ جي خبر پيم ته هڪدم سرزمين تي ويس. سڀ رستا ٻڏي ويا هوا ۽ جتي اک جي نظر ٿي پهتي اتي پاڻيءَ جي لڙ لڙ لڳي پيئي هئي. سڄو ستر ٻيڙيءَ ۾ ڪرڻو پيو. فصل جو ته نالو به ڪونه هو پر ڳوٺ گھڻي قدر بچي ويا ڇو جو آزمودي مان ڳوناڻن سبق پرايو هو ته ڳوٺ سڀ مٿاهين ٿيلي يا ڌڙي تي اڏڻ گھرجن. پر مال ته ڪيترو لڙهي ويو ڇو جو پاڻيءَ جي وهڪ درياھ جي لهرن جهڙي تڪي هئي. سڀ آمدرفت بند جو رستا سڀ پاڻيءَ هيٺ هوا. واردات ڏسي هڪدم حيدرآباد موٽيس ۽ اڳئين ڪاميٽي زندھ ڪيم. ڪجهه اڳئين فنڊ جي بڻايه هئي. باقي پبلڪ کي سھائتا لاءِ اپيل ڪيم. اتفاق سان گجرات ۾ به برسات ڪري ٻوڙ ٻوڙان ٿي هئي ۽ واپس پائيءَ سھائتا جو ڪم شروع ڪيو هو. مون جڏهن گانڌيجيءَ کي احوال ڏنو ته

هڪدم هن چڱيري رقم مون ڏانهن به ڏياري موڪلي. هوڏانهن ڪنهن به مصيبت وقت ڪهڙي ۽ ڪيتري به سهائتا هڪي ٽڪي ملي ٿي ته سڦلي ۽ اثرائتي ٿئي ٿي. ماڻهن جي پيٽ ۾ جڻ ساهه پوي ٿو ۽ سمجهن ٿا ته ڪو آهي جو اسان کي ياد ڪري ٿو ۽ همدردي ڏيکاري ٿو. سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته ”جيسين ڍاڻو ڪنهي پيٽ، تيسين بکئي وڃي ساهه.“

مهيني ڏيڍ کان پوءِ سرڪار جي اک کلي ۽ ڪراچي جي پبلڪ به سجاڳ ٿي. اتي هڪ مرڪزي ڪاميٽي ٺهي ۽ سرڪار به چڱي مدد ڪئي. انهي سهائتا فنڊ ۾ اٽڪل 12 لک جمع ٿيا ۽ سرگواسي جمشيد نسرانجي ڪراچي جو ميئر چيئرمين ٿيو. هن مونکي هڪدم لکي سڏايو ۽ زور رکيائين ته گڏجي ڪم ڪجي. خبر هيس ته سرڪاري ناڻو ڪرو مرو ٿيندو ۽ آخر ٿيو بـرائين. خبر هيس ته ساڻي ۽ همراهه مون سان هوا جي سر زمين تي حاضر هوا. پر سندس ڪاميٽيءَ ۾ بلڪل گهڻا مسلمان هوا ۽ انهيءَ ڪري سرڪاري دخل جو گهڻو امڪان هئو. گانڌيجيءَ جي صلاح کان سواءِ مان ڪجهه ڪين ٿي ڪري سگهيس. اسان ٻنهي کيس لکيو ۽ ڪانئس موڪل ورتي. جمشيد ڀائي تسلي ڏني ته سرڪار ۽ مرڪزي ڪاميٽي منهنجي ڪم ۾ دست اندازي نه ڪندي. تڏهن گانڌيجيءَ هيٺيون خط لکيو!

پريرم ملڪاڻي

”.....جڏهن سمجهين ته عام جي شيوا ڪرڻ بدران مورڳو تنهنجو ڊراپيرگ ڪيو ٿو وڃي ته هڪدم ڪاميٽيءَ سان ڪو واسطو نه رکج. سهائتا جو ڪم سانت ۾ ”ترشيءَ“ بنا نه ڪري سگهين ته سمجهه ته قسمت خلاف آهي ۽ تنهنجي شيوا جي طلب نه آهي. پاڻ کي شيوا واسطي مردم تيار رکڻ گهرجي جڏهن شيوا جي گهرج آهي. حق و ناحق هر هنڌ

گهڙي پئجي سوئيڪ ڪين آهي. ايترو ڪافي آهي ته اسين تيار آهيون.
جيڪي لکيم اتر سو صاف ۽ چٽو آهي نه...؟“

باپو

شڪر جو سهائتا جو ڪم بنا ڪنهن دخل جي هليو. لعل به رهي ۽
پريت به رهجي آئي. هن کان اڳ جڏهن تربيوارڪر ضلعي جي ٻوڏن وقت
سهائتا ڪئي هيم ته اهي ڳوٺ هندڪا هوا. بلڪ ناري واه تي پنجابي
سڪن جي ڳوٺن ۾ ڪم ڪيم. هن پيري بيٺين ۾ چڙهي ڪم ڪيم. پر
جڏهن پاڻيءَ موٽ ڪاڏي ته اُنن تي چڙهي خوب گشت ڪيم. سڄا هوڀو
سنڌي ڳوٺ ڏنم ۽ هاري گڏيم. سنڌ جا ڳوٺ ڏسي سنڌ جي حالت ڪجهه
سمجهيم. جڳهيون اڪثري ڪڇيون ۽ ننڍيون؛ هوا ۽ روشني ڄڻ ڪا وٽ
ڪا نه هئي؛ پاڻيءَ جي نڪال جو خيال گهٽ، ڪاڪوس ڪڇا ۽ چلڻ
وارا؛ ڳوٺ ۽ خاص ڪري بازار ۾ مکين جا ميڙ، ڪن هنڌن ڏاڍا قهري مڇر.
مطلب ڳوٺ ڏسڻ ۾ ڪڇو ۽ رهڻ ۾ ميرو گندو. رئيس جو اوتارو البت وڏو پر
وڏي صفحي ۾ فقط ڪٿون ۽ تڏا. باقي پٽ تي يا پٽ تي ٿڪون ۽ کانگهرا.
پاڻبو هو ته ڳوٺ مان ڀڄي نڪرڻ جي نه ته ٻاهر نڪري ڪنهن وڏي وڻ هيٺان
پنهنجو ديرو ڪڇي. البت هن وقت ڳوٺن جي حالت ڪجهه سڌري هجي، پر
چاليهه سال اڳ، سنڌ جا ڳوٺ ڀتين، يونگين ۽ جهريل جڳهيون جا ڍير هوا.

تنهن هوندي به مونکي ڳوٺ وٺندا آهن جو ڳوٺن جي ٻاهران کليل هوا، سبز
ڪيتي ۽ مٿان سائين جو آڪاس، ڏسي حواس تازا توانا ٿي پوندا آهن ۽
شهرن جي گهٽ بوسات، رڙ آواز کان آڃا ٿيندا آهن. من ائين به چوندو آهي
ته ٿوري محنت ۽ وڌيڪ سمجهه سان ڳوٺ سڌاري ته ڇا پر عمدا بڻائي
سگهجن ٿا. مگر اسين بي خيال ۽ بي پرواهه آهيون. عجب آهي اهڙن غليظ
ڳوٺن ۾ به انسان ٿي رهن ٿا، گڏيا سڏيا، ڄاڻي سڃاڻي رهن ٿا. ڳوٺن ۾ پاڙا
آهن ۽ سڃاڻپ پيڙهين کان آهي. بلڪ ڪا نه ڪا مٽي ماڻهي پاڻ ۾ اٿن.

سڪ، ڏک ۾، سرديءَ گرميءَ ۾ پياڻي پائي آهن. چوندا آهن ته ”سون رتيءَ کان رت رتي مٺي.“ شهرن ۾ التي ڳالهه آهي ۽ انسان کان وڌيڪ ناڻو پيارو لڳندو آهي. در حقيقت غريبيءَ هوندي به آءُ آدر ۽ مهمان نوازي ڳوٺاڻن جي طبيعت ۾ آهي. جي سنا طعام نه کارائيندو ته ڏيڍو، لسي ۽ کير مڪڻ ته آهن ئي آهن. اهڙو سڃڙ کير ۽ منڙي ڪٿڙي لسي مون کان وسري نٿي. ڳالهه ڪندا ته سڌي سنوآتي، جنهن ۾ نه وڪڙ نه پيچ، چرچو گهڻو ڪندا ته هيڏو جنهن ۾ پاڻ به تهه ڏيندا، توکان مونکان وڏو. ڪيترا چرچا ته اهڙا جو ٻڌڻ جهڙا، شايد ٻڌائڻ جهڙا پر لکڻ جهڙا اصل نه. ٻڌي ڪلجي. پوءِ جڏهن ڪڏهن ياد ڪجن ته ڪل پيئي اندران نڪري آکاڻيون ٿوٽڪا، يا احوال ڏيڻ وٺڻ. مطلب ته وندر جي ڪمي ڪانهي. وري رات جو ميڙ ٿيندو ته راڳ رنگ جو به وارو ايندو. ڪافيون ته چٽيون ڪافيون وڏي ڪاڪڙي سان گڏجي ڳائيندا. ساز ته فقط يڪتارو باقي مٽ تي ڏک اهڙا جو مٽ به رڙي ۽ اسان جي دل پيئي ٿري ڪڏهن ته سرندي جي للڪار به سڻبي آهي. جوانيءَ ۾ سرندي وارو جڏهن گهر ڀرسان لنگهندو ته سڌي اڌ ڪلاڪ ڪافيون سرندي جي ساز سان اڪيون ٻوٽي ٻڌندو هوس. ڪافيون اڃا پسيون من ۾ هرن. مثلن: ”طلب تنهنجي آهي دلبر. مل خدا جي واسطي“ يا ”بادل بيهه تون هتي، نالي نام ڌڻيءَ جي.“ اهي سڀ ڳالهيون ياد اچن ته جڳهين وارا غريب هاري سندن خوش مزاج ۽ خوش آمدي ۽ لسيءَ جا ڪٿورا وري ياد اچن ٿا. آءُ جنم ڪري شهري آهيان پر سڀاءُ ۽ رهڻي ڪري ڳوٺاڻو آهيان. هاڻي ته ڳوٺ ڏسڻ به مشڪل. منهنجو حال عجيب آهي. ”ڦلوهڪ ڳوٺاڻوهڪ مزي جهڙو ماڻهو.“

گوناڻي چهر

سال 1927 کان وٺي جڏهن سنڌ ۾ هوس تڏهن آءٌ ڄڻ سنڌ جو سيلاني ٿي پيس. ٻوڏ سهاڻا سانگي يا جوڙجڪي ڪم سانگي آءٌ اڪثر پنهنجو وقت ڳوٺن ۾ گذارڻ لڳس. مون لاءِ هيءُ نئين دنيا هئي. ڳوٺن ۾ احوال ڏيڻ وٺڻ هڪ رواج آهي ۽ پاڻ ته اخبارن جو ڪم ڏي ٿو. آءٌ به اڪيون ڪولي، ڪن سِرلا ڪري ۽ دل وڏي ڪري سڀ ڪجهه ڏسندو ۽ ٻڌندو هوس. اتي سواري به نرالي هئي. اُٺ تي چڙهي يا گهوڙي جي سواري لڇار ته ٽانگي ۾ سفر ڪندو هوس. ڪيترا پيرا پيڙيءَ ۾ به نهرن جي پار ۽ اُٺ سوڌو وڃڻو پوندو هو. جڏهن نوابشاهه ۾ درياھ جي بند ۾ گهارو پوڻ ڪري پيڙيءَ جي سير بنا پيو ڪو چاڙهوئي ڪو نه هو ته اُٺ تي سفر البت اٽانگو لڳندو هو. اُٺ تي ڪلاڪ ۾ ڇهه ميل ڪياسين ته ڇيهه ٿيو. پيڙي تينهان ٿي ڍري هلندي هئي پر مونکي هي ٻئي واهڻ سٺا لڳندا هئا. اُٺ پيو رڙهندو ۽ جهوپا کائيندو هو ته جت وارو ڪندو هو. يا ڪافيون سٿائيندو هو يا آکاڻيون ٻڌائيندو هو يا احوال ڏيندو وٺندو هو. ماٺ ڪري ويهي نه سگهندو هو. موٽر يا بس ڊرائيور سان موٽر هلائڻ مهل ڳالهائڻ جي منع آهي. اڪيون ڦاڙي سڌو ٺهاري ٿو آهي ۽ سڌي ڪنڊي سڀڙجي وهندو آهي. هو پنهنجي ڏيوٽيءَ تي هوندو آهي ته متان ڪو حادثو نه ٿي پوي ۽ پوءِ پوليس پٺاري پوان. مطلب سوٽ جي شڪل بڻائي وهندو آهي. پر اُٺ جي چڙهائي هڪ عجيب چڙهائي آهي. اُٺ لاڏو هجي يا مهري پر جي جت مائيٽو هوندو ته اُٺا سڀون پيو ڏيندو يا جهوپا کائيندي جهوٽا پيو کائيندو ۽ توکي به ڪارائيندو. ڪهڙو به جت ته به اُٺ کي هڪل ڪندو هاڪاريندو هلندو يا ته لٽي جي ٿار سان ستيندو رهندو. پر جي تو سائس ڪا به ڳالهه چوري ته آيو رهيو. بس ئي نه ڪندو. ڄڻ وڃندو رهندو. پوءِ ڪڏهين سُريلو ته ڪڏهين بي سرو. جي چٽڪندو ته سڌو ۽ سنئون نه پر الاجي ڪهڙي ڳالهه مان ڪٿي وڃي

نڪرندو. پوءِ ان جو سفر ڪڇ مزيدار ٿي پوندو. وقتي وندر سان گڏوگڏ ڪجهه منجهانس پرائبو به آهي. ٻيڙيءَ جي سڪانيءَ کي به وقت وڌي پوندو آهي، پر جي ڪو وجهه ملندو اٿس ته هو به ڳالهين تي پوندو آهي. ٻيڙي پيئي هلي، واهه پيو وهي ۽ ڳالهيون پيئون نڪرن. پوءِ وقتي تڏهن هيرن ۾ مٺي ننڊ ڪنيو وڃي. ڳوٺن ۾ سواريءَ جو اجهو اهو لقاء آهي.

سنڌيءَ ۾ لکڻ لاءِ پهرئين مونکي آچار به گدواڻيءَ همتايو. پوءِ ته عادت پئجي ويو. ”ڪشمير جو ستر“ ۽ ”گجرات“ سنڌ ۾ به پر گجرات ۾ لکيم. شاهه جو رسالو ڪن سالن کان چڱيءَ طرح پڙهيل هوم ۽ ڪئين بيت چا پر سر به ياد هئو. ٻيو ڏٺو ته ٿوري محنت سان پنهنجيءَ مادري زبان تي ضابطو اچي وڃي ٿو ۽ لکڻ وڻي پيو. پر اها سنڌي ڪجهه ڪتابي ۽ اڀياسي هئي. جيڪا سنڌي سنڌ ۾ اچي لکيم سا ڪتابي نه هئي. اها اٺن، جتن، سڪانين ۽ هارين جي ٻولي هئي. ان جي سواري ڪندو هوس ته ڪيسي ۾ ضرور ڊائري ڪٽندو هوس پوءِ جت پيو ٻوليندو هو ۽ آءٌ لک ڇپ ۾ ڪي جملا ۽ لفظ پيو جهوپا کائيندي ڊائريءَ ۾ رهڻيندو هوس. گهر اچي چنڊي ٽوڪي ۽ چاڻي سٺيءَ سنڌيءَ ۾ لکندو هوس. جت ڪي جي ڄاڻ پوي ته آءٌ ڪجهه لکان وينو ته شڪجي وڃي ها، ۽ جي وچ ۾ سوال پڇانس ها ته گهٽجي پوي ها. آءٌ رڳو وقتي اشاري طور ڳالهه ڪي موڙيندو ۽ ور ڏيندو هوس. ”ڳوناڻي چهر“ اجهو ائين لکيم. سهائتا لاءِ ان جون ڳوٺيون ورهائڻ لاءِ ڪنهن هيم ۽ هڪ چتر زبان هاري پڻ پاڻ کي وندرائڻ لاءِ تڏهن ياد شڪتي ڪجهه تيز هئي. ڳوٺ جا احوال ڌيان سان ٻڌندو هوس ۽ ساهتيه لاءِ شوق هوم. ٻڌي ياد ڪري چونڊ ڪلام هڪدم لکي وٺندو هوس. اها سنڌي نج سنڌي هوندي هئي.

مان جڏهن بهار ۾ هوس ته هڪ بهاري ڪسان مون وٽ نوڪر هو. جڏهن ڪنهن ڳوناڻي ڪسان سان گڏبو هو ته ڳوناڻي ٻولي ڳالهائيندي هو. جا مونکي پوري سمجهه ۾ نه ايندي هئي. جڏهن پوءِ گجرات ۾ ۽ ڪي سال

راجپوتانا ۾ رهيس ته ساڳيو فرق ڏٺم. ڳوٺ خوب گهميس پر ٻولي پوري سمجهي نه سگهيس. اتي شايد ڳوٺ ڳوٺ يا علائقي ۾ ٻوليءَ جو فرق هو. پر سنڌ ۾ اُلتِي ڳالهه ڏٺيم۔ ته ڳوٺن جي ٻولي نج ۽ عمدي ”جتڪي ٻولي“ جڻ ساهتيه جي ٻولي هئي. شهر جو حال بلڪل نرالو هو. شت سنڌي ٻولي ورلي ٻڌبي هئي. پڙهيلن جي ٻولي اڌ سنڌي باقي ڪجهه انگريزيءَ خاص ڪري شهري هندن جي. ڏٺو اٿم ته مان پاڻ ڪيترا ڀيرا سنڌي نه پر اهڙي گچر پچر ڪڇڻي ڳالهائيندو آهيان. ٻيو ڪو ڪڇڻي ٻولي ته منهنجا ڪن نڪاءَ ڇڏيندا آهن پر اڪثري منهنجي مڪان به وهي ويندي آهي. وايو منڊل شهرن جو سنڌي نه پر انگريزي۔ سنڌي آهي ۽ تنهنجو ڳرواثر ٻوليءَ تي پوي ٿو.

جڏهن سنڌ گهميس ته ڏٺم ته سنڌي ٻوليءَ جون ڪئين جنسون هيون. هڪ جنس هئي ”لاڙي“ جا تنڊي محمد خان جي بدين ۽ تنڊي باگي تعلقي ۾ هلندي آهي. ڪيترا ڪڇي ڏڪر ويل اچي انهن تعلقن ۾ وسيا ۽ سنڌيءَ کي ڪڇي ٻولي جو سواد بخشيائون. هوڏانهن اتر پاسي ”تري“ آهي جا جيسلمير ۽ بيڪانير جي اثر هيٺ آهي. ٻه لک کن هريجن راجسٿان مان آيا جي اڃا به پاڪستان ۾ آهن. هوڏانهن سکر ضلعي ۾ گهوٽڪي ۽ اوڀاوڙي تعلقن جو بهاولپور ويندي ملتان تائين لڳ لاڳاپو آهي. اسين سنڌي به گهڻو ڪري پهرين اتان آيا آهيون ۽ پوءِ به شاديون مراديون ٿينديون رهيون. پنجاب ۽ سنڌ جي سرحد تي ”سرائڪي“ ٻولي هلندي آهي ۽ سچل سرمست جو ڪجهه ڪلام به سرائڪيءَ ۾ آهي ۽ سرائڪيءَ کي سنڌيءَ جي اُپ پاشا ڪري ليکيو ويندو آهي. جيڪب آباد پاسي ٻروچڪو اثر آهي ۽ مسلمان اڪثري ”ٻروچڪي“ ڳالهائيندا آهن. باقي رهي اها ٻولي جا حيدرآباد ۽ نواب شاھ ضلعن ۾ هلندي آهي. انهيءَ کي ”وچولي“ چوندا آهن ڇو جو وچولي سنڌ جي ٻولي آهي. اها ٻولي ڪڙي ۽ ساهتيڪ سنڌي سمجهبي آهي. انهن سڀني سرحدي ٻولين جو سواد ۽ ساءِ وچولي ۾ پڻ آهي.

پر حيدرآباد ۽ نواب شاھ جي ٻولي وڌي دادِي آهي ۽ ٻيو سڀ ننڍڙيون پيڻر
 شايد اها ساڳي ڪار پيڻ پرائتن ۾ به هجي ۽ انهيءَ ريت پرائنٽ ٻوليءَ
 ۾ گڏيا پيا آهن ۽ هر هڪ پرائنٽ انهيءَ ٻولي آئين شڪتي شالي ٿئي ٿي.
 ٻوليءَ ۾ نڪون رت جي نموني يا ٻئي ڪنهن نموني نه ايندو ته اها ٻولي سڪي
 نوٽ ٿي ويندي.

پاڪستان ٿيڻ کان پوءِ جڏهن اٺ نو لک هندو هندستان ۾ هميشه لاءِ
 لڏي آيا تڏهن سنڌي ته پاڻ بچائي نڪتا ۽ پوءِ وڌيا ويجهيا! هاڻ اهو سوال
 آهي ته ٻولي به بچندي ڪين ڪڇي ٻوليءَ وانگر فقط ڳالهائڻ ۾ ايندي؟
 جڏهن کان وٺي سنڌي ”اٺين شيدول“ ۾ آئي آهي تڏهن کان وٺي اهو سوال
 اهم ٿي پيو آهي. جيڪي سنڌي آهن ۽ هن وقت شايد 15 يا 16 لک هجن
 پر سڀ ڪنهن پرائنٽ جي ضلعن ۽ تعلقن ۾ ٽڙيل پڪڙيل آهن. هڪ هنڌ يا
 هڪ علائقي ۾ گڏ هجن ته سنڌي پاڻ ۾ ڳالهائين ۽ ٻوليءَ کي سنڀالي
 سگهن. در حقيقت جتي ڪيپي ويا آهن اتي هميشه لاءِ به وسي ويا آهن. اتان
 جي نه رڳو ٻولي سڪي ويا آهن پر رسمون، رواج، ويچار ڀاونا ٿن به آهستي
 آهستي سوبڪار ڪيون اٿن. هنن جا ٻار ڄڻ ته اتي جا هو ٻيو ٻار ٿي پيا
 آهن. ڇو جو اهو سندن جنم آستان آهي. سنڌ جونالو ٻڌو اٿن ۽ سنڌي ٻولي
 صرف وڏن ماڻهن جي واٽان ٻڌي اٿن. اها شايد سمجهي وٺن ٿا، ڳالهائي مس
 سگهن ٿا. ساهتيه پڙهڻ لکڻ ته ڏيهان ڏور ٿيو. مان جڏهن پنهنجي پوٽيءَ ساڻ
 کڻي سنڌيءَ ۾ ڳالهائيندو آهيان ته رڙ ڪري ماءُ کي دانهن ڪندي آهي ته
 ممي! ”بابا سنڌي بولتا هيءُ“ ڄڻ ته مان ڪا اجائي بڪ بڪ ڪريان ٿو ۽
 مون کي لڄ اچڻ ڪپي. سو ٻار مون کان ڇا سنڌي سڪي سگهندو ۽ منهنجا ۽
 تنهنجا ڪتاب ڪهڙا پڙهندو؟ اڳي آءٌ ٻارن لاءِ آکاڻيون لکندو هوس. هاڻي
 مون کي ٻيڙن ۽ ڪروڙين لاءِ ٿو لکڻو پوي منهنجو ڪتاب ”ڳوٺاڻي چهر“
 مان هڪ سئو ڪتاب ليکيندو آهيان. نيٺ ڳوٺاڻي ۽ نج سنڌي آهي. اڄ جو

ٻار مدد بنا پڙهي ڪونه سگهندو. جهڙوڪ آءُ اڳي شاھ جو رسالو نوٽن بنا سمجھي ڪين سگهندو هوس.

ٻيو ته اڳي وچولي سنڌيءَ جا ڪئين ساٿي هئا. لاڙيءَ ٿري، سرائڪي ۽ ٻروچڪي. سڀ سنڌي ٻوليون هيون ۽ هڪ ٻئي کي طاقت ڏينديون هيون. هاڻي گجراتي سنڌي، مرهٽي سنڌي، راجسٿاني سنڌي ۽ هندي سنڌي هلڻ لڳيون آهن. ڀيٽ جي ماءُ بنا ماتي جون پينر آهن. هڪ ٻئي جي پاڙي ۾ آهن پر هڪ ٻئي سان گهاٽو لاڳاپو ڪونه اٿن. ڪجهه ڌاريون پيئون لڳن. پر ڏٺو اٿم ته ڪنهن ٻوليءَ سان گهاٽو لاڳاپو اٿن ته اها آهي انگريزي ٻار چڱي انگريزي سڳي تو پر ڪچي ڪني سنڌي ڳالهائيندو. سندس وڏا ته سنڌيءَ ۾ انگريزي گڏي ڪڇي ٻولي ڳالهائيندا آهن. ڪو ڏکيو خيال يا پاونا پيدا ٿيو ناهي ته امالڪ انگريزيءَ جي سرن وٺندو. انگريزي اسان سنڌين جي ڪا سهيلي ٻولي نه آهي، پر ماءُ نه ته پيءُ ٻولي آهي. نتيجو اهو نڪتو آهي ڪا به پاشا شت ۽ عمدي نٿا ڄاڻون. افسوس آهي ته ٻين پرائتن جو به قدرتي اهو حال آهي پر هنن کي ڪا نه ڪا مادري پاشا ضرور آهي، جا جڏهن هوش ايندن تڏهن مانائتي ٿيندي

مان جڏهن سنڌ ۾ هوس، تڏهن ڳوٺن کان ٻيون سڪيس ته سادگي ۽ سرل سنڌي ٻولي سڪيس. سفر تي هلڪو بسترو کڻندو هوس. گهر ۾ بستري تي سنڌي فراسي، سمهڻ مهل بويڪن جي اجرڪ ڍڪيندو هوس ۽ پاڻي پيڻ لاءِ ٻوٽ وارو مسلمان ڪوزو وٺڻ لاءِ هالن جي جنڊيءَ واري ڪم جي منجي وغيره. پر سنڌيءَ جو ته خزانو گڏ ڪيم. ڪي ڪتابن ۾ قابو ڪيم ته ڪي ڪاپين ۾، جي اڃا ساڻ سوگهيون اٿم. انهيءَ ننڍي خزاني جو سرڳواسي مسٽر پرماتند ميوارام کي قدر هو. هو حيدرآباد جي سول اسپتال ۾ ويندڙ هو ۽ بيمار مسلم هارين کي ڪجهه ڪارائي سنڌي لفظ ۽ اصطلاح جهڙي نوٽ ڪري ايندو هو. پر جڏهن مان وٽس ويندو هوس ته قريب اڳهاڙي

بدن سان. ڀڳهر ۾ شل مون سان وهندو هو ۽ ڪاپي ڪڍي جيڪي چوندو هوس سو درج ڪندو ڪندو ويندو هو. چوندو هو ته لڄ! هن پيري ڇا آندو اٿيئي. هر سفر کان پوءِ مان ڳوٺ مان ڪجهه نه ڪجهه کڻي ايندو هوس. پر هڪ به لفظ وغيره شهر مان ڳوٺ ڏي کڻي وڃڻ جهڙو نه هو. ڇو جو سنڌي ٻولي سنڌ جي هئي ۽ ڳوٺاڻي هئي.

هاڻي ته ڪتر ڳوٺ جو ۽ بويڪن جو ماڻهو به بمبئي وارو ٿي پيو آهي. اڳي به اسين اڌ شهري هواسون پر هاڻي سڄا شهري فخر سان ٿي پيا آهيون. سنڌ جي ساهتيه ۾ سنڌڙيءَ جو هڳاو هو. درياھ هو ساڌ بيلو هو ٿر جون ڀتون هيون ۽ درياھ جا پيلا هوا. اٺ ته ضرور هو ۽ شعر ۾ هن جا ڪئين نالا هوا. هيو چانگو توڙو... مينهون ۽ گايون هيون، رباب ۽ سرندا، چنگ ۽ گهڙا هوا. هاڻي موٽرون، محل ۽ شهرن جا گوڙ گنبور آهن. انهن ۽ اهڙين ڪئين شين جو ڇا ٿيندو؟ شل سنڌي زندهه رهي ۽ سنڌين جي آس پوري ٿئي. مان جڏهن سنڌ ڇڏي آيس ته ڪي سال شاھ جو رسالو لکيو رکيو هوندو هو. هٿ لائيندو هوس ته ڳوڙها ڳڙي ايندا هوا. هاڻي شاھ صاحب جي اوت تي ڪي شعر لکيا ۽ ڳايا وڃن ٿا ته به جڻ ڳوڙها ڳڙن ٿا ته اسان جي ويڇاري مادري ٻوليءَ کي ڪهڙي بيماريءَ ورتو آهي.

هڪ ڏينهن مان پنهنجي گهر چولو لاهي، سنان جي ڪوٺيءَ ۾ ٽي گهڙيس ته هڪ ٻيڙي مسلمان ماڻي پنڻ لاءِ در تي اچي بيٺي. پوءِ جي مون کي آسيون ڪيائين. هڪ هڪ آسيس مٽڙي سنڌيءَ ۽ پياري سنڌيءَ ۾ ٻڌي اتي ڪپ کائي ڪن ڏيئي ٻڌم. اندر ۾ آرام ۽ ٻاهر جڻ نئين جواني اچي ويو. هڪ فقير يائي نه هئي پر هڪ سڄي سنڌياڻي هئي. ٻئي هڪ پيري واه تي پتڻ ٿي اورانگهيم ته هڪ ٻيڙي اچي لنگهي. هڪ حبشي ماڻيءَ ويٺي ونجهه هلايو. ٻيڙيءَ جو مير بحر ڪو ڪيڏانهن گم ٿي ويو هو ۽ دير سان موٽيو هو. پوءِ جو ماڻيءَ هن تي وار ڪيو جو هڻي سٽي وڌائينس. هڪ هڪ ٿڌو ٿڌو

اهڙي چيڊيءَ گار سان ڌڪ پيو وڻي. جت چيم ته سائين هيءَ مهاڻي ڪا بس ڪندي ڇا؟ سڄو ڏينهن رات تائين ڪل لاهينديس. فقيريائون ۽ مهاڻيون تن جون آسيسون ۽ گاريون سنڌ ۾ پڌم سي پڌيم. اهي منڙا آواز هاڻي نقلي ۽ سڪاڻي پيا آهن.

سنڌ جي سياسي جيون سان منهنجو ڪو گهاتو واسطو ڪونه هو. اڳي ايندو هوس پر گهمي ڦري موٽي بهار يا گجرات ڏي هليو ويندو هوس. پر تن ڏينهن ۾ سنڌ جي سياسي ليڊرن سان چڱي ڏيڻ ويٺ هيم. ڊاڪٽر چوٿرام مونڪان اڳ عام جي خدمت شروع ڪئي هئي ۽ 1912-1913 ۾ ڍنڍ پاسي اڀرندي ڪڇي ۾ هڪ برهمڇاريه آشرم کوليو هوائين. جنهن ۾ اڪثري براهمن ٻار رهندا ۽ پڙهندا هئا. سڀ ڪجهه سنجم سان آشرم جي نيمن انوسار هلندو هو. گيتا ۽ ٻين شاسترن جو پاڻ ڪيو ويندو هو. ٻن تن سالن کان پوءِ ڪاڪا ڪاليلڪر به 1915 ۾ سال کن اچي رهيو. سياسي ۽ آزاد خيالن ڪري هن کي بڙودي مان نڪري ڪنهن پاسيري پراڻت ۾ رهڻو پيو. تڏهن اڃا گانڌيءَ جي صحبت ۾ شانتينڪيتن ۾ نه ڦاٿو هو. پروفيسر ڪريپلاڻي فرگوسن ڪاليج ۾ کيس برهمڇاريه آشرم ۾ اچي لاءِ موڪليو. مون سان به چڱو نينهن ٿي ويس ۽ گيتا جو پاڻ پوري سُر ۾ اچارڻ سیکاريائين. خاص ڪري پنڌرهون اڌيا ڪنٺ ڪرايائين. جو اڃا تائين ياد اٿم. ڪاليلڪر کان پوءِ شري چنتامي. هڪ مهاراشٽري براهمن. آشرم ۾ آيو. جو به ڪي سال رهيو. مان جڏهن ڪاليج جي وئڪيشن ۾ حيدرآباد ايندو هوس ته ڪريپلاڻي ڪا رقم لکائي ڏيندو هوم ته وڃي چوٽ ڪي هٿ ۾ ڏج. پر منهنجي گهر ڳالهه نه ڪج. انهي ڪري به آشرم ۾ منهنجو اچڻ ويڃڻ ٿيندو هو ۽ چوٿرام سان به گڏيو هوس. پنهنجي خانگي لئبرري به آشرم کي دان ۾ ڏنيم. پر چوٿرام جو من سياست ۾ لڳو پيو هو. جڏهن ”هوم

رول“ هل چل هلي تڏهن نه رڳو پاڻ پر شرعي جثرا مداس پئي گهڙي پيا ۽ سنڌ جا اوائلي سياسي ليڊر بڻيا.

مان جڏهن جون 1927 ۾ سنڌ آيس ته سندن هڪ پراڻو ساٿي، جن هم خيالي ٿي آيس. جلد گڏجي ڪم ڪرڻ لڳاسين. ڪانگريس کي تڏهن الهندي ڪڇي ۾ به منزلي شهر جي وچ ۾ هڪ پڪي جڳهه هئي. هيٺ به دڪان هوا. ”چرخا سنگهه“ هڪ دڪان ۾ ڪادي پنڊار ڪوليو هو. مٿي به به ٿي ڪمرا هوا. هڪ ڪانگريس آفيس لاءِ پيو جوڙجڪي ڪم لاءِ. 1928 ۾ اسين ڪانگريس توڙي جوڙجڪ ڪم ڪندڙ هر هڪ آرتوار تي گڏجي ڪلهن تي ڪادي کڻي نڪرندا هواسين ۽ 12 بجي ڌرتيءَ جو گهر موٽندا هواسين. ڊاڪٽر چمنڊاس شهر جي صفائيءَ جو ڪم ڪيو ته وري به گڏجي بهاريون ۽ توڪريون کڻي گندن پاڻن ۾ وڃي گهٽيون ۽ ڪسيون صاف ڪندا هواسين. ڪانگريس ڪو عام ميٽر ”هومسٽيڊ هال“ ۾ ڪندي هئي، ته اسين جوڙجڪي ڪم ڪندڙ به ميٽر ۾ شامل ٿيندا هواسون. ميٽنگن ۾ وڏي واقعي زبردست تقريرون ڪند هواسون. چوٿن ٿرڊ جو ننيو ۽ بت جو هيٺو پر لڪڻ هٿ ۾ جهلي منچ تي شير وانگر وات ٽاڙي گچندو هو. سنڌي موچاريءَ آواز کڙا ڪيدار هوش ۽ گهڻي جوش سان ڳالهائيندو هو. اندر ۾ آڱ. ٻاهر الا، سو ٻڌندڙن کي مڙيوئي سيڪ ايندو هو. اسان سڀني کي ڊاڪٽر جون جوشيليون تقريرون ياد آهن. من ۾ مستي ۽ زبان ۾ خوب گرمي هوندي هيس. تڏهن ڪانگريس ۾ جوڙجڪي ڪم ڪندڙن وچ ۾ رتيءَ ماتر به پيد پاءُ نه هو. سڄا ساٿي هوا ۽ هنن جي ۽ اسانجي طاقت هئي يعني ٻارهن جي. گانديجيءَ اهو محسوس ڪيو ۽ اوائل ۾ ئي چونڊو هئو ته سنڌ انهن ٿورن پرائنٽن مان آهي جنهن ۾ منهنجو پورو ڀروسو آهي.

جڏهن 1929 ۾ ڪانگريس جو سياليانو اجلاس لاهور ۾ ٿيو تڏهن خوش قسمت سان مان به حاضر هوس. لالا لچپتراءِ جو ديهانت نومبر 1928

۾ ٿيو هو. تنهن ڪري هي پنجاب جو شير شامل ٿي نه سگهيو هو پر ڪانگريس جا ٻيا ڍنگ ليڊر حاضر هئا. انهيءَ سال پنجاب ۾ سخت ٿڌ ۽ تنهن سان گڏ برسات پيئي هئي. سو ڊيليگيٽن کي گهڻي تڪليف ٿي. پر ڪانگريس جو پريزيڊنٽ جنگ جوان جواهر لعل هو ۽ مون کي ياد آهي ته اچي ڪادي جي لباس ۾ هي گورو سهڻو جوان هڪ اچي شاندار گهوڙي تي چڙهي جلوس ۾ نڪتو هو. هن ڪانگريس تڏهن پورن آزاديءَ جو پرستائو پاس ڪري قومي جهنڊو چاڙهي، ڊيليگيٽن سان گڏجي جهنڊي جي چوڌاري ناچ ٺچي جيءَ ملهائي هئيسين اسين سڀ آزاديءَ جو سنهيو ڪٿي گهر موٽياسين پر اندر ۾ اتساهه هو ته هاڻي ڇا ڪبو؟ ڇا ٿيندو؟

نيٺ 12 مارچ 1930 گانڌيجي آشرم جي 79 ساٿين سان ڊانڊي مارچ تي نڪتو ۽ انهن چونڊ جوانن هن مهendar سان گڏ هلي 16 اپريل پهچندي شرط ڌارسانا ۾ نمڪ ستياگره شروع ڪيو. آءُ تڏهن ٻيا ڪم ڇڏي ڪراچيءَ ويس. روز سرگسن جي ڌرم ۽ سانجهيءَ جو وڏين ميٽنگن ۾ زبردست تقريرون. گانڌيجيءَ جي پٺيان ساري ملڪ ۾ لوڻ ستياگره شروع ٿي ويو ۽ ڪراچيءَ ۾ به وڏين لوهه جي ڪٽاهين ۾ سمنڊ جو پاڻي سرگس ۾ آڻي، ڪاڙهي لوڻ ٺاهيو ويندو هو. ڪم کي جلد اڪلائڻ لاءِ به ٿي هڪ لوڻ جا به لڪائي سمنڊ جي پاڻي ۾ گڏيا ويندا هئا. اوچتو هڪ ڏينهن پرهم ڦٽيءَ جو سڀ وڏا نامدار ليڊر گرفتار ڪيا ويا. صبح ٿيندي خبر ڦهلجي ويئي ۽ طوفان مچي ويو جڏهن سڀني کي ڪورٽ ۾ ڪيس هلائي سزا ڏيڻ لاءِ آندو ويو ته ماڻهن کي من ۾ آيو ته اوڏانهن ڪاهي وڃجي. ڪورٽ جو احاطو ٽپي ڪورٽ جي درين، درن ۽ ديوارن تي پٿرن جو وسڪارو شروع ڪيائون. ڪيس ڪورٽ جي مٿين منزل تي پي هليو سو ڪي پٿر دريون پڇي وڃي مئجسٽريٽ کي لڳا ۽ ڪي ته وري سياسي قيدين کي به لڳا. پوءِ ماڻهن جي

انبوهه کي سانت ڪرائڻ لاءِ قيدين کي هيٺ وٺي آيا، تان جو پوليس جو دستو سڌ تي اچي حاضر ٿيو.

اسين جيڪي ٻاهر هواسين تن سمجهيو ته شهر ۾ اڄ ضرور گوڙ شور ٿيندو سو روڪڻ ڪپي. تڏهن ”ڊڪٽر“ ٿيڻ جو رواج شروع ٿيو. سو جيڪو گرفتار ٿيو سو مونکي پنهنجي جڳهه تي ڊڪٽر ڪري ويو. مون والنتيئرن جون توليون ٺاهي شهر جي جدا جدا محلن ۾ سانت ڪرائڻ لاءِ موڪليون. آءُ پاڻ ۽ شري جئرامداس ٻئي گڏجي موٽر ۾ چڙهي شهر جي چڪر تي نڪتاسين.

جئرامداس کي گولي

اٽڪل منجهند جو ٿڪجي تنجي گهر موٽيس. اڃا ماني ڪاٺڻ تي هواسين ته ٻه والنتيئر ٽڪڙا آيا ۽ چيائون ته ڪورٽ تي ماڻهن جا حشام ڪاهي آيا آهن ۽ اتي گهيرو ڪري پينا آهن، سو مهرباني ڪري ترت هلو ۽ ماڻهن کي ڪورٽ جي احاطي اندران ٻاهر ڪڍو. اسين به ڏوڪيندا وياسين ۽ احاطي اندران ماڻهن کي ڪيڙ لڳاسون. گهڻي قدر احاطو خالي ڪرڻ تي هواسون ته چٽاءُ بنان پوليس جي دستي ٻاهرين دروازي منجهه گولين جو وسڪارو ڪيو. سڀ ماڻهو ڊوڙي دروازي مان ٿي نڪتا، ته منجهائن به آڻت مري ويا ۽ تي زخميآ. ٻن تن منٽن کان پوءِ جڏهن جئرامداس موٽيو ته مون کي چيائين ته ڪوٽ ته مٿي ڪري ڏس، شايد گولي لڳي اٿم. ننڍو گهاءُ ڏنم پر پوءِ منهنجي ڪلهي تي هٿ رکي ڪورٽ ڏانهن هليو. ايتري ۾ اسپتال جي ايمبوليس ڪار آئي جا مٿل ۽ ڦٽيل اسپتال ڏي کڻي ويئي ۽ جئرامداس کي به انهيءَ ۾ کڻي ويا. قسمت سان آءُ بچي ويس ڇو جو گولين جو وسڪارو دروازي منجهه هو ۽ اوڏي مهل دروازي جي ٿلهي

ٽنهي وٽ هوس. جڏهين گوليباري ختم ٿي ته سموري ميدان ۾ رڳو پاڻ کي ڏٺم. پوءِ مان اسپتال ڏي ويس ۽ وڃي شري جئرامداس ۽ ٻين سان گڏيس. هڪدم تارن جو وارو ڪيم ۽ اخبارن ڏي خبر موڪليم. جواب ۾ گانڌيجي ۽ جئرامداس کي واڏايون موڪليون ته شڪر جو سنڌ جي معزز ليڊر کي هن سنگرام ۾ قرباني ڪرڻ جو موقع مليو آهي. مهيني کن کان پوءِ زخم مڙي ويو. ڇو جو گولي ڪنهن سولي هنڌان گهڙي آريار ٻاهر نڪري ويئي هئي.

مان به ڏهه ٻارهن ڏينهن ٻاهر پئي ڦريس ۽ هل چل زور سان پئي هلي. روز سانجهي ۽ جو پبلڪ ميٽر ٿيندو هو ۽ بي قاعدي لوڻ ٺاهيو ويندو هو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ ليڊرن جي ٻي ۽ ٻي ڀيري ڪي به گرفتار ڪيائون. انهيءَ پارٽي ۾ آڇاريه گدوالي، مسٽر سڌوا، پروفيسر گهنشيام لالجي مهرتري، ڪرشنڊاس ڀائي، مهراج وشنو شرما ۽ آءٌ هواسين. اسان سڀني کي ڌار ڌار ڪوٺين ۾ پر هڪ بئڪ ۾ بي ڪلاس ۾ رکيائون. نالي ماتر ڪيس هليو ۽ ڪلاڪ اندر ڪيل ختم، ڇو جو سڀني کڻي گناهه قبول ڪيو. سزا ٻارهن مهينا پر هڪو جيل. اسين سڀ هي پهريون ڀيرو جيل يوگڏ وياسين. رڳو پروفيسر گهنشيام 1920 ۾ سي ڪلاس ۾ سڄو سخت جيل ڪاٽي آيو هو. سو اسان واسطي جيون جو هي نيارو آزمودو هو. سڀ ڪانگريسي ساٿي ۽ گهڻو ڪري سنڌي هواسين. هر ڪنهن هنڌ جيل ٿيندو آهي. جو جيل جي سخت رولن سان سٿيو پيو هوندو آهي. سانجهي ۽ جو سويل پنجين بجي اُس بيٺي ئي ڪوٺڙيءَ ۾ بند. رات جو نوين بجي بتيون وسائڻ ۽ ڳالهائڻ بند؛ پر هفتيءَ جو ڪوئيون ڪلنديون هيون؛ ڪاني ۽ چانهه جا وقت مقرر؛ هٿن جو ڪو ڪم تي ڪلاڪ، جيسين منجهند جي ماني يارهين بجي اچي، ٻن پهرن جو اخبار يا ٻيو ڪجهه پڙهڻ؛ سانجهي ۽ جو ماني ڪاٽي ڪوئيءَ ۾ بند ٿيڻ. اسين بي ڪلاس جا سياسي قيدي رولن جي پيروي روڪ ٺوڪ پنهنجي نموني

ڪندا هواسون. گدوائِيءَ جنهن ورلي ڪا ڪثرت ڪئي هوندي سو سڪڻي
 لنگوٽي پاڻي خوب تيزيءَ سان وارڊ ۾ چڪر ڏيندو هو. نيٺ کان پوءِ ڪنهن
 هلڪي ڪم تي گڏجي ويهي چرچا به ڪندا هواسين. ۽ جيل جي ٿلهي
 موٽي ڪپڙي کي سنڀا موٽا توڙي ڏيندا هواسين؛ يا ڪورين جي منجهيل ست
 جا ڳورها ڳنڍا لاهي سلجھائيندا هواسين. پر ڪي ڪين سڪياسين - رڳو
 ايترو ته وقت ڪئن ڪانجي ۽ ٻاهجي. ايترو سو سڪياسين ته ڪم بنا
 جيل ڪاٺ سخت سزا آهي ۽ ڪم ضرور ڪبي. اخبار آئي يا گهر جي ٽپال
 آئي ته سڀ اوڏانهن آجهندا هواسين. جن ليڊرن کي گهر ۾ ماني ڪاٺ جي
 مهلت ڪا نه ملندي هئي. سي پوري يارهين بجي وارڊ جي در تي وڃي پنهنجا
 هوا ۽ پريان وارڊر کي ايندو ڏسي ٻين کي واڪو ڪري چٽائيندا هوا ته کاڌو
 آيو ڪي آيو. کاڌو ڪاٺ ۽ وقت تي ملڻ ۽ کاڌي سان گڏ ٻيو به ڪجهه هجي،
 تنهن لاءِ واجهائيندا هواسين. ڪي چالباز ته ٻين هنڌان وارڊرن معرفت سنو
 کاڌو ۽ تنهن سان گڏ ٻاهر جون خبرون ۽ چئنيون به گهرائيندا هوا.

هڪ ليڊر کير ڦڙيءَ ۽ ٻيو کنڊ چپٽيءَ تي به ڪنجهندو هو ڇو ڪسي
 ماپ ملي! هڪڙي ڏينهن پنج ڏهه منٽ کاڌو چرڪو آيو ته وڏا واکا، ٻي
 ڏينهن تيرو ۾ لوڻ ڪسو ته ڪئندي ئي ٿالهي ڀت تي دال ۽ پاڇي اڇلائي
 ڇڏيندا هواسين. مطلب ته کاڌو جيل ۾ هڪ اهم ڳالهه ٿي پوي ٿي ۽ ماڻهو
 پاڻ وساري وهي ٿو. سال اڌ هيترو گڏ رهجي ٿو ۽ پوءِ هڪ ٻئي جواندر ٻاهر
 هڪ ٿيو پوي ۽ ڀونگ اڊمبر ڪڪو وڪو پيو لڳي. اسان جو ٻاهر يون ويس،
 ٻاهرين چتر زبان، ٻاهران ادب آداب ڪوڙا پيا لڳن. جيل اندران ڪو سڌري
 نڪتو يا جهڙو ويو تهڙو نڪتو ته پاڻ ته ڪيپ ڪٽيائين. جيل ۾ مڪر يا پاڪنڊ
 هيتري ۾ اڳهاڙا ٿي پوندا آهن.

ڪراچي جيل ۾ هڪ نئون آزمودو ملير، جو وري نه مليو اٿم. ڪئين اجايا سجايا بک هڙتال ٿيندا آهن، جي ڏينهن به به مس جٽاءُ ڪندا آهن. مونکي ڪنهن ڏينهن پور آيو ته مان به ڇو نه ڏهاڪو ڏينهن اپواس ڪري ڏسان. پهريون ڏينهن گذريو پر رات جو نند نه اچي ۽ ٻئي ڏينهن پيٽ اندر چڪ پيا پون، ٽيون ڏينهن خير جو گذريو. چوٿون ڏينهن سانت ۾ پنجون ڏينهن مزي ۾، جڻ پيٽ نند پيو ڪري ڇهين ڏينهن قسمت سان سري جمشيد مهتا گڏجڻ آيو. سمجهايا ٿين ته ”نارائڻ سڄا ساراه ڏهه ڏينهن ورت رکي ته ويندين پر يارهين ڏينهن ورت ٽوڙيندين ته ڪل پونءِ! هي جيل آهي، ۽ نه اسپتال يا گهر! ڇا جو ميوو ڇا جي ليمي جي رس! مرڳو جيءُ جهري پونءِ!“ تڏهن اپواس ختم ڪيم. پر هڪ وڏو اثر ٿيم. من جون خاص ڪري تن جون ترشنائون ڪجهه تيز ٿيم. چيم ته ٻاهر نڪري بيدو ضرور کائيندس! مان جو هاڻي ویشنو ٿيو هوس پر هينئر مون نيٺ بيدو کائڻ وري شروع ڪيو ۽ کائيندو اچان.

يرودا جيل مان ٺاهه

ڇوويهين ڏينهن جي پنڌ ياترا کان پوءِ گانڌيجي 5 اپريل ڏانڊيءَ پهتو ۽ 16 اپريل 1930ع صبح جو ساڍي 8 بجي اشنان ڪري سمنڊ جو قدرتي لوڻ تري مان کنيو ۽ لوڻ ٺاهڻ جو قانون ڀڳو پر گرفتار نه ڪيو ويو. پوءِ هو ڌار سانا ڳوٺ جي لوڻ گدام تي ڌوڪي ويو پر پهچڻ کان اڳ ڪراڊي ڳوٺ ۾ 4 مئي آڏي رات جو گرفتار ڪري موٽر ۾ وهاري کيس يرودا جيل (پونو) ۾ اماڻي آيا. پوءِ ته ذري گهٽ سال نبري ويو. مارچ 1931 ۾ ڪن دوستن وچ ۾ پئي لارڊ ارون واٽسراءِ سان ٺاهه جون ڳالهيون ڪيون، جنهن ڪري گانڌيجي ۽ ڪانگريس جي ليڊرن کي آزاد ڪيو ويو ۽ ارون- گانڌي ٺاهه

تي، 4 مارچ جو صحيح ڪئي ويئي. ترت ڪراچيءَ ۾ ڪانگريس تي. ڪانگريس جي جلسي کان اٽڪل ٻه هفتا اڳ سڀني سياسي قيدين کي به آزاد ڪيو ويو. جن ۾ آءُ به هوس. اسين سڀ سنڌي سياسي قيدي ڪانگريس جي اجلاس جي تيارين ۾ جنبي وياسين ۽ بندر روڊ ايڪسٽينشن جي هڪ وڏي ميدان ۾ بندوبست ڪيوسين. اتي هاڻي هڪ يادگار به قائم ڪيو ويو آهي. هيءُ اجلاس مشهور آهي جو سڀ ڪانگريسي آزاد ٿيا ۽ جن ستياگرهه ۾ سوڀ پائي نڪتا هئا.

منهنجي خيال ۾ سڀني قومي ستياگرهن ۾ 1930 جو ستياگرهه وڏي پيماني تي سڄو ستميه آگرهه هو ۽ ان ۾ چڻا هنسا جي وڏي پيماني تي سوڀ ٿي. اجلاس ۾ ڪجهه پرستا واهڙا هئا جن ۾ سماجواد طرف ڪجهه قدم ڏسيا ويا. اجلاس جو انتظام به هيتري ۾ ڪيو ويو ۽ ڊيليگيٽن کي اهڙو عمدو کانو ڪارايو ويو جو چارو طرف سنڌين جي مهمان نوازيءَ جي واهه واهه ٻڌبي هئي. پر ڪانگريس هاڻي فيصلو ڪيو ته ٺاهه جي اسمن تي پورو عمل ڪجي جيئن سرڪار کي نڪتچيني ڪرڻ جو ڪو وجهه نه ملي. سو اسين سڀ جوڙجڪي ڪم ۾ لڳا وياسين ۽ ستياگرهه بند ڪيوسين. رڳو شراب جو بهشڪار چالو هو. سنڌ ۾ ٺاهه جي شرطن تي اسين پورا رهياسين. پر ٺاهه جو مکيه شرط هو ته ڪانگريس جا مکيه عيوضي ٻيءَ گول ميز ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيندا. ڪانگريس فيصلو ڪيو ته فقط گانڌيجي سندس عيوضي ٿيندو. جيڪي ٻيا عيوضي سرڪار گهرايا هئا تنهن مان پترو هو ته گول ميز ڪانفرنس بنهه ناڪامياب ٿيندي جو ٻيا شخص جي ديش جا سڄا عيوضي نه هئا تن مختلف گهرون ڪيون ۽ پاڻ ۾ نه ٺهيا. پر هڪ ڳالهه ۾ ٺهيا جو ٿورائيءَ وارن فرقن جو هڪ ٺهراءُ تيار ڪري ڪانفرنس ۾ پيش ڪيائون جيئن هندو قوم گهڻائيءَ مان ٿورائيءَ ۾ ليکي وڃي. هنن هڪ اها به گهر ڪئي ته نه رڳو مسلمان، ڪرستان، پارسي وغيره پر اڇوت به جي اٽڪل

ڇهه ڪروڙ هئا، سي به ڌار ليکيا وڃن ۽ کين ڌار چونڊڪون ڏنيون وڃن. ڄڻ هندو سماج کي ورهائي ٻه اڌ ڪيو ويو ۽ اڇوتن کي غير هندو ليکيو ويو. انگلنڊ جي وڏي وزير مئڪڊونالڊ سندن اها گهر به قبول ڪئي. تڏهن گانڌيجي وسميءَ ۾ پئجي ويو ۽ سرڪاري ڌڙڪي جو هن زبردست جواب ڏنو ته: ”مان هي چٽاءُ ٿو ڪريان ته وس پڄندي هن ڌار چونڊڪن جي آءُ سخت مخالفت ڪندس ۽ جي آءُ انهيءَ ۾ فقط هڪ چٽو رهجي ويس ته به سر جي ست ڏيندس. چاهي سر قربان ٿي وڃي.“ تڏهن ڪنهن به هن لفظن کي کين ليکيو ڄڻ هوا ۾ گولي چٽي.

پر ٻئي سال 17 آگسٽ 1932 ۾ وڏي وزير اعلان ڪيو ته اڇوتن کي ڌار چونڊڪون ڏنيون وينديون. اهو اعلان ٻڌي گانڌيجي واٽرو ٿي ويو. پر انهيءَ وقت هوماٿ ڪري نه ويٺو ۽ اڳيان وڃن ياد آيس ۽ سڀني کي آگاهه ڪيائين ته اهي وڃن پاڙڻ جو هاڻي وقت آيو آهي.

تاريخ 20 سيپٽمبر 1932 اڌ رات جو ننڊ ڦٽي پيس پوءِ فيصلو ڪيائين ته سيالڻي 21 تاريخ ورت رڪندس جيسين اهو اعلان رد ڪيو وڃي. لکيائين ته ”هي ورت ايشور موڪليو آهي. ايشور جي آگيا مڃي مون ورت رکڻ جو فيصلو ڪيو آهي“ ۽ پوءِ ننڊ اچي ويس. هندستان تڏهن سجاڳ ٿيو ۽ ماندو ٿيو. جيل جا دروازا کليا. هندن جا ۽ اڇوتن جا وڏا، خاص ڪري ڊاڪٽر امبيدڪر، پاڻ ۾ مليا، ملڪ جو بخار پانءِ ته مڃ ٿي پريو تان جو 26 سيپٽمبر برٽش سرڪار سندس ”پروڊا پئڪٽ“ قبول ڪيو ۽ 27 تاريخ مهاڻا ورت توڙيو ۽ ملڪ ۾ جڻه جڻه ڪار ٿي. پر توڙڻ مهل به چٽايو هوائين ته ڌار چونڊڪون رد ٿين سو مون لاءِ ڪافي نه آهي، پر اڇوتن کي چوت سمجهيو وڃي، هندو ڀائرن سان ڀائر ٿي وڃن. ڪو ويڇو رهندو ۽ هنن سان اڳيون اتيا چار رهندو ته وري ٻيهر وڏو ورت رڪندس.

ٽيو به ائين. ٻلا صدين جو ڪهنو مرض هيتري ۾ فقط ڇهن ڏينهن جي هڪ ماڻهوءَ جي ورت ڪري ڪٿي ٿو ناس ٿئي. مهاتما هو ته جادوگر جو هڪ ورت رکي هندن کي سجاڳ ڪيائين. پر مرض هٽائڻ جي ڪوشش شروع جو ٿي. سو وري ٻيهر ايڪويهن ڏينهن جو ورت 8 مئي 1933 تي شروع ڪيائين ۽ 29 مئي تي پورو ڪيائين. تڏهن سرڪار هنجي سزا هڪدم ختم ڪري کيس آزاد ڪيو.

ورت جو وقت هو ”پرڻ ڪٿيءَ“ ۾ رهيو ۽ انهيءَ آڱ مان لنگهي پار پيو. جڏهن بت ۾ سگهه آيس ته هريجن شيوا زور شور سان شروع ڪيائين ۽ دهليءَ ۾ ”هريجن شيوڪ سنگهه“ نومبر 1932 ۾ برپا ڪيائين. جنهن جو سپاڻي گهنشامداس برلا ۽ سيڪريٽري امرت لال ٺڪر هو. پوءِ 1934 ۾ 1935 ۾ سڄي ملڪ جو دورو ڪري هندو جاتيءَ کي ولوڙيائين ۽ ڪهنِي مرض جو علاج شروع ڪيائين. منهنجي خيال ۾ رڳو هريجن سڌار ڪري ها ته به سندس نالو ياد رهي ها. پر ويهين صديءَ جي دنيا ۾ هي وڏي ۾ وڏو سماجڪ انقلاب ليکيو ٿو وڃي.

هوءَ انهن جڏهن ڪراچي ڪانگريس اجلاس ختم ٿيو ته سڀ ڪانگريسي پنهنجي پنهنجي ڪم ۾ رهي ويا ۽ مان ڪاڊي ۽ راشٽر پاشا پرچار ۾ لڳي ويس. سڄو سال ڪانگريس ۽ سرڪار جي پاڻ ۾ رنجھ ڪجهه لڳندي آئي ته ڪنهن ارون گانڌي ٺاهه جي انحرافي ڪئي؟ نيٺ خاطرين ڏيڻ بعد گانڌيجي سلمي مان اسپيشل ٽرين ۾ بمبئيءَ ۾ آيو جتان ”راجپوتانا“ جهاز ۾ 29 آگسٽ 1931 اسهيو. پر سندس ٺڪرڻ بعد پاڻ وڌيڪ ڪٽ پٽ هلي. گول ميز ڪانفرنس جا بحث سڪتا ۽ نراشا پيدا ڪندڙ هئا. تڏهن سنڌ ۾ (۽ شايد ٻين پراڻن ۾ به) آڪٽوبر مهيني ۾ مکيه ڪانگريسين کي ٽن مهينن لاءِ ڪٿي به گناهه جيل اندر بند رکيائون. مون کي ۽ ٻين پنجن جڻن کي گرفتار ڪري ڌار وارڊ جي جدا جدا ڪمرن ۾

رکيائون. وقت سٺو پئي گذريو پر ملڪ ۾ روز گرفتاريون ٿينديون رهيون تان جو حيدرآباد جو سينٽرل جيل به قيدين سان سٽجي پيو. سو هڪڙي ڏينهن حڪم ٿيو ته اسان کي ڪوئين وارو وارڊ ڇڏي هڪ شاهي بئڪ ۾ ٻين سان گڏوگڏ رکيو وڃي. رات ٿي ته ٻيا نوان همراه گڏيا جن تازيون ٻاهر جون خبرون سڻايون. جيل اندر خبرن، اميدن ۽ افواهن لاءِ اسين آجهرندا هواسين: جڻ اڪيلا وري سڪيلا ٿياسين ۽ ٻاهرين چلتي دنيا سان گڏ چلتو ٿياسين. سو ڳالهين ڪندي ڪندي رات جا 12 لڳي ويا. بتيون وسائي سمهڻ جو وقت 9 بجا هو. نيٺ قطارون ٺاهي هڪ ٻئي جي پاسي کان سمهيائين.

قدرت سان مونکي ننڊ نه پئي اچي. شايد ڳالهين ڪندي مٿو گرم ٿي ويو هو! مونکي ننڊ هيتري ۾ پاڻ ۽ بيٺي به ايندي هئي. سو جئن پيو عجب کان ته ننڊ ڪڏهن ايندي ۽ اجهو آئي تيئن مرڳو ننڊ پيئي ڦٽي. قطار بند سمهڻ مون لاءِ ڏکيو هو جو آءٌ اڪيلو سمهڻ تي هريل هوس. ٻئي ڏينهن منجهند جو ڪجهه ننڊ ڪري ورتيم. پر رات جو وري ننڊ حرام. شڪر جو ٻن هفتن بعد جيل جو مدو پورو ٿيڻو هو. جڏهن چئنس ته مئجسٽريٽ شرط وڌو ته ”حيدرآباد نگر پالڪا جي حدن کان ٻاهر نه ويندس.“ پاڻ ته سڄو شهر منهنجو جيل بڻجي پيو. وري به رات جو ننڊ نه اچي. گهڻي ڇيلا وسيلا ڪيم ۽ بادام روغن جون مالشون ڪيم پر حرام جي ننڊ رات جو اچي. ننڊ جي ڪجهه بڪ منجهند جوليٽي لاهيندو هوس. ائين مهينو ڪن گذري ويو. گانڌيجيءَ جي موٽڻ کان اڳ ئي، لارڊ ولنگٽن وائسراءِ گرفتارين جي ڌرم مچائي ڇڏي هئي ۽ هن پيري قيدين توڙي ٻاهر ڪانگريسين سان وڌيڪ سختي ڪئي ويئي.

نيٺ هڪ ڏينهن مون کي گيت خبر آئي ته اهڙيءَ حالت ۾ به فلاڻي تاريخ دهليءَ ۾ ڪانگريس جو مخفي اجلاس ٿيندو ۽ سنڌ طرفان رڳو آءٌ ديپليگيت تي ويندس. بگجهه ڳوهه ۾ تياريون ٿيون ۽ مان سنڀري گهران نڪتس ته رات جو اٽڪل 10 بجي ڪراچي- لاهور ميل ۾ سفر ڪندس. اسٽيشن تي ڪن همراهن خفيہ پوليس (C.I.D) کي وڃي ڪنهن گفتگو ۾ مشغول ڪيو ۽ مان اسٽيشن جي جهنگلي ٻاهران سڙاڪو پاڻي پهرين ٿرڊ ڪلاس گاڏي ۾ چڙهي، سامان هيٺان لڪائي امالڪ سمهي پيس. گاڏي ڇڏي ۽ پٿر وانگي ننڊ ڪڍي ويو. ڏينهن رات ننڊ ٿي ننڊ، تان جو بڪ لٿي. دهليءَ ۾ پنهنجي جهوني دوست پرنسيپال ٽڌاڻيءَ وٽ رامجس ڪاليج ۾ لٿس. ڪاليج ڇوٽي پهاڙ تي جڙيل ۽ شهر کان اٺ ڏهه ميل پري هو. تڏهن چارو طرف جهنگ ٿي جهنگ هو. روز صبح جو ٽانگي تي ويندو هوس ۽ سڄو ڏينهن چاندني چونڪ ۾ ايمر جي شاهائيءَ جي دڪان تي ڪاٽيندو هوس ۽ ڪاٽيندو به هوس. آچاريه ڪري لاهي به اتي هو. گهمي ڦري انهيءَ اڏي تي گڏبا هواسين ۽ سمجهبو هو ته اڄ يا سڀاڻي اجهو مخفي اجلاس ٿيندو. تان جو هڪ ڏينهن ڪري لاهي موٽيو ۽ چيائين ته: ”اجلاس ته ٿي چڪو پر توکي خبر نه ڏيئي سگهياسين. هاڻي تون هندستان جي دؤري تي سڀاڻي وڃ ۽ ڪانگريس جي هلچل کي ٻاهران زور وٺاءِ“ اهو مخفي اجلاس سين رڻچور داس امرت لال جي پرڏاڻپي هيٺ چاندني چونڪ جي گهٽا گهر وٽ تاريخ 4 مارچ 1932 جي ٿيو.

سانجهيءَ جو جڏهن منهن اونداهي ٿيندي هئي تڏهن روز هيٺ لهي ٽانگي تي چڙهي لڪ ڇپ ۾ جهنگ لنگهي پهاڙ تي رامجس ڪاليج ڏي ويندو هوس. اڄ به 3 اپريل تي ائين ئي ڪيم ۽ دل ۾ هوم ته سڀاڻي ديش جي دوري تي نڪرندس ۽ لاهور ويندس. جيئن ٽانگي تي هڪ پير رکيم ته هڪ پوليس واري ڪلهي تي هٿ رکي چيم: ”ديوان، توهان کي ته ڪن ڏينهن

کان ڳولي ڳولي اسان جا بردانا نڪري ويا آهن. دهلي پوليس وارا پنهنجن
 خفن ۾ غلطان آهن، سي ڪٿي ٿا مدد ڪن. هاڻ اسان سان گڏجي هل. اسان
 کي حڪم آهي. ”تڏهن وراڻي ڏنيم ته بيشڪ هلندس، پر هلو ته گهران
 سامان ته ڪٿان. ٻه ڄڻا مون سان گڏ نانگي ۾ پيل هئا. تانگو پيو هلي پر هي
 پيا عجب ڪائين ته ڪيڏانهن ٿو هلي. شهر، جهنگ، پهاڙ پار ڪري مسين
 مسين ڪري گهر پهتاسين ته چيائون ته: ”ديوان هتي توکي ڳولي لهڻ ۾ اسان
 جي جڙهه ئي نڪري وڃي ها.“ جڏهن بسترو گول ڪيم تڏهن پرنسپال
 تڏاڻي کين وينتي ڪئي ته: ”هاڻي رات جو جيل ته بند ٿي ويو هوندو. ڪٿي
 لاکپ ۾ قيديءَ کي پتڪائيندا؟ سپاڻي صبح جو قيديءَ کي ساڻ وٺي
 وڃجو.“ مڃڻ ئي نه ڇي متان پڇي وڃي، اسان کي هڪدم گرفتار ڪرڻ جو
 حڪم آهي. نيٺ مڃيائون ۽ صبح جو اچي ساڻ وٺي دهلي جيل ۾ رکيائون.
 اهو سچ پچ جيل نه هو پر سراءِ هئي، جنهن ۾ جڳهه جي تنگي ڪري سڀ
 دهليءَ جا سياسي قيدي ڪري رکيا هئا. رهڻ جي ذرا تنگي هئي پر
 صحبت عمدي، ڊاڪٽر انصاري، مولانا آزاد، آصف علي وغيره. ڏينهن جو
 عمدا گانا، سانجهيءَ جو بڻڊمنٽن، والي بال وغيره. نيٺ هفتي اندر حڪم
 آين ته قيديءَ کي حيدرآباد جيل ڏي وٺي اچو. وري به وات تي ننڊون ڪندو
 جيل ۾ پهتس. اڌ ڪلاڪ مس ڪيس هليو. هڪ سال هڪڙو جيل ۽ 250
 رپيا ڏنڊ يا 3 مهينا وڌيڪ قيد. سو سڀ نيڪ پڪي وري پڇري ۾، پر هي
 پڇرو وري به وڏي بئڪ، ۽ رات جو قطار ۾ سمهڻ ۽ وري به ننڊ حرام! من تي
 ڪو ڳجهو اثر گهري ويو هو ته ٻين سان گڏ سمهندين ته ننڊ بنا ليڙون
 پائيندين. نيٺ سپرنٽينڊنٽ کي خيال ٿيو ۽ هڪ ڪليل ڪمرو جنهن ۾
 ڪوري آڏاڻي تي ڪم ڪندا هئا، سو مون لاءِ خاص خالي ڪرائي ڏنائين.
 تڏهين ماڻي ننڊ لکي سڙاڪو پائي وري اچڻ لڳي.

منهنجي 12 مهينن جي سزا حيدرآباد جيل ۾ اپريل 1933 ۾ خيرن سان پوري ٿي. پر 250 رپين جو ڏنڊ ڏيڻو هو. يا ته ٽي مهينا وڌيڪ سزا. چو نه قسمت سان منهنجي هڪ جهوني دوست جي ڌيءَ جي شادي به اپريل ۾ ٿيڻي هئي. سو پڇڻ ڳاڇڻ بنا ڏنڊ جا پئسا پيئاري مونکي آزاد ڪرايائين ۽ مون به شاديءَ جون خوشيون ماڻيون. ساڳئي وقت ٻئي هڪ دوست آڇ ڪئي ته مهينو کن مون سان گڏ هل ته ملڪ جو سفر ڪري هئا ڦيرائي اچون ۽ من به تازو توانو ڪري اچون. سو اپريل جي پڇاڙيءَ ۾ مان ۽ ڀائي ڀرتاب جهاز جو سير ڪري ڪراچيءَ مان بمبئي پهتاسون. اتان وري ڀائي ڀرتاب هڪ تنڪسي ڪئي. پوءِ ته اجنتا ۽ ايلورا جون غفائون ڏسي، ناگپور لکنو ۽ عليگڙهه مان ليٽو پائي، واٽ تي دوستن سان ملي، اچي دهليءَ ۾ پروفيسر آتو آڏواڻيءَ وٽ لتاسين. ٻنهي جو دوست هو ۽ خوش مزاج به هو. زماني جو ٺٽڪيدار ۽ ٺٽڪيدار جوان سو دهليءَ ۾ لياقت علي خان ۽ سندس ڪرستان عورت سان رستو ٿي ويو هوس. دهليءَ ۾ وقتي لياقت علي خان ايندو ته آڏواڻيءَ وٽ کانو کائيندو ۽ چرچو گهڻو اچي ڪندو هو. اتي منهنجي به سائس سڃاڻپ ٿي. ڪڏهن ته سندس وڏو ڀاءُ جو نوابزادو سڏبو هو سو به ايندو هو پر سياست ڏي ڌرو به لاڙو نه هوس ۽ اسان جي مختصر سڃاڻپ ٿي. هڪ ڀيري هڪ دوست وٽ ڊاڪٽر ڏاڪر حسين سان به گڏجاڻي ڪرايائين. ڊاڪٽر صاحب تڏهن جوان مڙس هو ۽ جامع مليه اسلاميا جو پرنسپال هو. سندس ذهنييت تيز ۽ رخ نئين زماني جو. سياست ۾ دلچسپي هيس. در حقيقت جامع مليه هڪ قومي تعليمي ڪاليج هو جو هن هلچل ۾ مسلمانن طرفان ڊاڪٽر انصاريءَ برپا ڪيو هو. مان 1933 کان دهليءَ ۾ رهڻ لڳس تڏهن سائس ۽ جامع مليه جي پروفيسرن سان گهڻو رستو ٿي ويو جواج تائين قائم آهي.

دهليءَ ۾ هوس ته بدم ته ”نڪر باپا“ بر لامل، بر لا هائوس سبزي منڊيءَ ۾ رهندو هو ۽ هريجن شيوڪ سنگهه جو جنرل سيڪريٽري هو. مان کيس 1925 کان وٺي سڃاڻندو هوس، جڏهن هو گجرات ۾ دودهاڌ ضلعي جي هڪ ڳوٺ ۾ ”پيل شيوا منڊل“ جو پايو وجهندڙ ۽ ڪم ڪندڙ هو. گجرات ۾ آءٌ ڳوٺن جو به سيلاني هوس ۽ سير ڪندي وڃي پيل ڳوٺ ۾ نڪتو هوس. ٻئي سال منڊل جي سالياني اتسو ملهائڻ مهل مون کي سياپتي ٿيڻ لاءِ نينڊ ڏني هوائين. جڏهن آءٌ سنڌ ۾ هوس ۽ 1928 ۾ ٻوڏ سهائتا جو ڪم پئي ڪيم تڏهن گجرات ۾ ٻوڏ سهائتا جو ڪم واپس پائي وڌي پيماني تي پي ڪيو ۽ سندس ساڃي هٿ جو ماڻهو نڪر باپا هو. ساري سنگهن جو مهندار هو ۽ مون کي به سنڌ ۾ مدد پهچائيندو هو. جڏهن دهليءَ ۾ آءٌ وڃي ساڻس مليس ته آفيس ۾ ڪرسيءَ تي ويٺو هو. مون کي ڏسي عجب ۾ وات ڦاڙي ٿيو ڏيئي اُٿي پاڪر پاتائين. ڇي تون هتي! تڏهن سارو قصو سڻايو مانس ۽ چيو مانس ته، ”مان ۽ ڀرتاب سڀاڻي شملي وينداسين، جتي اسان جي مهيني ڪن جو سفر ختم ٿيندو. سنڌ موتي ترنگ وڃڻو اٿم ڇو ته هلچل جاري آهي ۽ آءٌ پراڻو ڪانگريس ڪاميٽيءَ جو سيڪريٽري آهيان.“ پر هو ڇو ٿو منهنجي ٻڌي هٿ کان پڪڙي ڪرسيءَ تي وهاريائين ۽ پاڻيءَ کي چيائين ته هن جو سامان هتي پهچايو ۽ تون ڀلي اڪيلو شملي جو سير وڃي ڪر. پوءِ آٿت ڏنائين ته ٻن ڏينهن ۾ آءٌ پوني وڃڻو آهيان ۽ بابوءَ سان ملي توکي پڪ تار ڪرائيندس ته دهليءَ ۾ هاڻي رهي ڪم ڪر.

انجام پورو ڪيائين ۽ آءٌ بر لا هائوس (سبزي منڊي) ۾ هڪ وڏي ڪمري ۾ رهي پيس جو آفيس سان لڳو لڳ هو. دل ۾ چيم ته هي قضا جو قلم آهي. اڳ 1 مارچ 1928 ۾ گانڌيجي لکيو هو ته اڇو ٽپي جو ڪم ڪر ۽ ٻيهر وري 4 آڪٽوبر 1928 ۾ زور ڪيائين. فيبروري 1929 ۾ مون روبرو

کيس چيو هو ته پوءِ سھائتا ختم ٿيڻ شرط اڪيلو فٽملي سنڌ ۾ ڇڏي اچي
 آشرم ۾ رھندس. سو سڀ وسري ڪونه ويو هو. مون کي اڇوت ۽ اڇوت ڀڻي
 جي ڌري به بوجهه ڪان هئي. من مراد هئي ته سنڌ جي ڪنهن ڳوٺ ۾ رھي
 ڪسانن جي ڪا خدمت ڪندس پر قضا اهو نه قبوليو. خبر نه آهي
 گانڌيجي ڪيئن مون کي هن ڪم لاءِ ڳوليو ۽ چونڊيو. پر سائينءَ سڀ سولو
 ڪيو جو اهو ئي ڪم مون کي وڻيو ۽ منهنجي جيون جو خاص ڪم
 بڻجي پيو. اڄ به هريجن شيوڪ آهيان. ٻيا تڙ تانگهيم پر آخر هي تڙ ئي
 نصيب ٿيم. منهنجي فٽمليءَ به جلد اچي مونسان ساٿ ٿي.

جلد نئين ڪم کي لڳي ويس. ڪي جات پات تي ڪتاب پڙهيم،
 ڪي سرڪاري رپورٽون اٽلايم، پروفيسر جو سڀاءُ، سو جيڪو ڪم ڪندو
 آهيان تنهنجو پهرئين اڀياس ڪندو آهيان پر ڪاڳري ڪتابي پروفيسر
 ڪڏهن ڪونه هوس. هڪدم ڪم لاءِ به بستيون ڪنيم. هڪ بستي دهلي
 جي الهندي پاسي مونڪان ڏهاڪو ميل پري، جتي ”سانسي“ جرم مڪت
 جاتي ريگر پرا ۾ رهندي هئي. شڪار ڪندي ۽ ڄمڙا لاهي پچائي چم
 وڪڻندي هئي. ٻارن لاءِ اتي هڪ اوائلي اسڪول به ڪوليم. ٻي ڀنگين جي
 بستي نيا بزار ۾، مون کان ٽي ڪن ميل. دور تن طرف سندن گندي ٿڌ. ماڙ
 بستي ۽ بلڪل وچ ۾ عام پائخانو. گهرن اندر اهڙي بدبوءِ جو بيهڻ وهڻ
 مشڪل. کاڌي مهل پاڻءَ اٻٽا پيا اچن. انهيءَ بستيءَ بابت مون ڇهه ڪن ليک
 ”ينگ انڊيا“ ۾ لکيا ۽ پوءِ هڪ چونڊڻي ڇپائي ورهائي. ڀنگي ڪم کان هارڻ
 واقف ٿيس جو آخر منهنجو مکيه (هريجن) ڀنگي شيوا جو ڪم ٿي پيو. هر
 هڪ پراڻت ۾ سنگهه جي شاخ هئي ۽ ٺڪر ٻاڀا ۽ مان واري وٽيءَ سان دورا
 ڪندا هواسون. پوءِ ڪم مان وڌيڪ واقف ٿيندو ويس ۽ سندس ڏکي ڊپيل
 زندگي ڏسي دل ۾ همدردي به پيدا ٿيم. تان هريجن شيوا جيون جو آڌار ٿي
 پيم.

هڪڙي ڏينهن صبح جو ”هندستان ٽائيمس“ اخبار پڙهندي خبر پيم ته ديوداس گانڌي (گانڌيجيءَ جو ننڍي ۾ ننڍو پٽ) ۽ لڪشمي پوني ۾ شادي ڪري دهليءَ ۾ پهتا آهن ۽ اُمالڪ ديوداس گرفتار ڪيو ويو آهي. هڪدم استيشن تي ويس پر ٻڌم ته لڪشمي ”گانڌي آشرم“ يعني کاڌي پنڊار چانڊني چونڪ ۾ ويئي آهي. گانڌيجيءَ جي چوٿين پٽ کي مان بلڪل ڪين سڃاڻندو هوس پر شري راجگوبال آچاريه جي ننڍيءَ ڌيءَ کي مدراس جي کاڌي دوري ۾ تيرو چنگيدو آشرم ۾ گڏيو هوس. سندس وڏي ڀاءُ ۽ وڏيءَ پيٽ کي به گڏيو هوس. سو ساڻس گڏجڻ پنهنجو فرض سمجهم. هڪدم سڃاڻائين ۽ ڪيڪاريائين. سمجهائڻ سرچاڻڻ کان پوءِ مون سان گڏجي برلا هائوس ۾ هلي. پوءِ تارن پٺيان تارن جو وارو آيو. برلا تار ڪٿي ته پلي برلا هائوس ۾ رهي. گانڌيجيءَ تار ڪٿي ته توسان آهي ته هتيڪي آهي. مهاديو ڏيسائيءَ راجاجيءَ کي تار ڪٿي ته ملڪاڻي گانڌيجيءَ جو ساٿي آهي ۽ توهين ڪو اونو نه ڪريو ۽ دهليءَ نه وڃو. ٻن هفتن کان پوءِ ديوداس آزاد ٿيو سو به اچي برلا هائوس ۾ رهيو. تان جو هن سان منهنجي گهڻائي دوستي ٿي ويئي. ايسٽائين جو دهليءَ ۾ سندس گهر آءُ پنهنجو ڪري سمجهندو هوس. هن جي مرتيو کان پوءِ دهليءَ ۾ پاڻڪي اباڻڪو سمجهندو آهيان. 1968 ۾ لڪشمي به لڏي وڃي مدراس وسايو.

جڏهن 1933 ۾ هريجن سيوڪ سنگهه برپا ڪيو ويو ۽ ڪيترن پرائنٽن ۾ شاخون کوليون ويون تڏهن هندستان ۾ گانڌيجيءَ جي دوري جو پروگرام ٺهيو. 14 ڊسمبر 1933 کان وٺي ڏکڻ هندستان جو دؤرو شروع ٿيو ۽ انهيءَ سفر مهل پارٽيءَ جي چارج ۾ آءُ هوس. تاريخ 16 ڊسمبر جڏهن صبح جو اسين بيزواڊا پهتاسين تڏهن پهريون ڏونڊاريندڙ تجربو به شروع ٿيو. اسان کي ريلوي جي پل پار ڪرڻي هئي. سو گانڌيجيءَ جو گاڏو ڌڪي پل وٽ آڻي بيهاريون. ڪنهن تجويز سان پل تي چڙهيو ۽ اڳتي هليو. مان به

پٺيان لٽس پر ماڻهن جي پيٽ ۾ ڌوڪي پوءِ ڌڪجي پيل جي وچ ۾ روڪجي
 بئس. اوڏي مهل شڪر جو گانڌيجيءَ کن بيهي منهن ورائي ڏٺو ته مارا مان
 پل وچ ۾ مرڳو ڦاسي پيو آهيان. تڏهن بيهي رهيو ۽ مونکي اشارو ڪيائين ته
 هلي اڃ. ماڻهن به مونکي رستو ڏنو. تڏهن کان گانڌيجيءَ پهريون سبق
 سيکاريم ته هميشه منهنجي پٺيان نه لٽڪ پر اڳيان چيتي تڪڙو هل. سو
 ليڊر جو ليڊر بڻيس ته متان چڇجي نه وڃان.

جڏهن مدراس پهتاسين تڏهن ٻيو آزمودو مليم. هڪ شاهي ميٽنگ
 سمنڊ جي ڪناري تي ڪٿي ۽ ميدان جي وچ ۾. بلين ۽ تختن جو اونچو
 منچ اڏيو ويو هو. ميٽنگ کان اڌ ڪلاڪ اڳ آءٌ منچ تي سولائي سان ويهي
 وينس. ٿوري دير ۾ منچ طرف اهڙي ڌوڪ ڌوڪاڻ تي جو منچ لڏڻ لڳو پوءِ
 ڌڙ لڳو ۽ جڙ ته ڪرڻ لڳو. گئس جون بتيون به سر وٺائڻ لڳيون ۽ جهولڻ
 لڳيون. هيٺ چارو طرف زالون، ٻار، ٻڍا نه اڳيان وڌي نه پٺيان هٽي سگهن.
 ماڻهو نه هوا پر ننگا مٿا ۽ مٿا نه مٿن جون لهرون هيون جي منچ تي ٿي
 لڳيون. پوءِ هو ته ڪنهن مهل به الائي ڇا ٿيندو. شڪر جو اوچتو گانڌيجي
 اچي پهتو ۽ لهرون بند ٿيون ۽ الائي ڪيئن پيچرو ٺهي ويو تان جو گانڌيجي
 منچ تي پهچي ويو. پوءِ بيهي، سانت ۾ هٿ جوڙي، چارو طرف ٺهرايائين ۽
 هڪدم لهرن جي وير به لهي ويئي. جڙ ڪنهن جادوءَ سان ماڻهن جو سمنڊ
 لنگهي لهرن کي ماڻ ڪرايائين. هن کان پوءِ سڪي ويس ته گانڌيجي ڀر ۾
 هوندو ته جيءَ جي جفا سهي ويڃي ۽ سڪ سان ميٽنگ هلندي ڪيترو سفر
 ته موٽر ۾ ٿيو ۽ روز سؤ يا ڏيڍ سؤ ميل ڪبا هوا. تن چئن ميلن ۾ ڪو ڳوٺ
 آيو ته موٽر بيهاري ڳوٺاڻيون زالون آرٽي ڪنديون هيون. زالون مرد ائين
 ڪلاڪن جا ڪلاڪ واٽ تي بيٺا هوندا هوا جيسين ”درس“ ملي.
 اڪيچار ماڻهو ۽ انيڪ ميٽر ڏسي پڌرو ٿيو ته هي ڪم ايشوري هو ۽ ماڻهن
 جون دليون گانڌيجيءَ اُٿاريون هيون. اميدون اُٿيون ته هي ڪهنو ۽ گهرو

مرض تنهنجو هاڻي حاذق حڪيم پيدا ٿيو آهي. اڳ به ڪئين ويڄ طبيب آيا. مهاوير ٻڌ، نانڪ، ڪبير. ديانتد پر هي طبيب نه پر جادوگر سنت هو.

جنهن نموني هن مرض تي حملو ڪيو اهڙو سخت حملو پئي ڪنهن ڪونه ڪيو. عيسائن ۽ مسلمانن جي اتهاس ۾ جهاد ٿيندا ۽ جهاد ۾ ڪئين شهيد به ٿيندا هئا. هي به نڪين قسم جو اهنسڪ جهاد هو. جنهن ۾ اڇوتپڻي جو مرض خود شهيد ٿيو ۽ منش جو اندر ڪڇ پوتر ٿيو. ڌڪ به ڪاپاري هنياين، ڇي ”هن پوتر ديو پوميءَ کي دشت پومي نه بنيون. اونچ نيچ جو پيد اهو دتتن جو مرڪ آهي.“ ايشور جي ڌيرج کي به ڪا حد آهي. ڪير ڄاڻي هاڻي بي صبر ٿيو هجي. هاڻي هي انسان جو انسان سان ڦهر ڏسي متان اڌير ٿئي“

”جيڪڏهن منهنجو من انهيءَ نتيجي تي پهچي ته هندو ڌرم کي اهو اڇوتپڻو سويڪار آهي ته مان اهڙو ڌرم جيڪر تياڳ ڪريان. جي اڇوتپڻو ڌرم ۾ رهيو ته اهو ڌرم ناس ٿي ويندو...“ هي وچن هڪ مها پرش جا هئا ۽ اهي ڊڪيءَ دل جون آهون هيون. انهن جو گهرو اثر به دلين تي ٿيو. اهڙا تيراڳي ڪنهن به ڪين چوڙيا جي دليون گهائي وجهن. گانڌيجي ڪو رواجي سڌارڪ نه هو پر هڪ انقلابي هو جنهن جن گيتا ۾ ڪروڪيتر – يڌ جهڙو نئون ميدان تيار ڪيو.

هریجن دؤرو

هي مهاتما ڪو سڪڻو ساڌو به نه هو جنهن کي ڪا تن سان تار لڳي هئي، پر هڪ نئين قسم جو پتارو واڻيو به بڻيو هو. هريجن شيوا لاءِ ناڻو به ڪڍڻو ڪندو رهيو. ريل ۾ سفر ڪندي گاڏي اسٽيشن تي بيهي مس ته هي ڪچڙ بنا دري کوسي سسي ٻاهر ڪڍي هٿ ڊگهيري واکو ڪندو هو ته ”ڊبُو ڊبُو“ يعني ناڻو ڏيو. پوءِ ته ناڻي جا ڏير اچي گاڏي ۾ گڏ ٿيندا هوا جي اسين سنڀاليندا هواسين. ڪو ڪوندا اسٽيشن تي مينهن پوڻ ڪري ماڻهو تورا آيا ۽ پئسا به گهٽ ڪنا ٿيا. موٽر ۾ هڪ مڪاني ليڊر پڇيس ته: ”ڪيئن به ڪري هڪ هزار گڏ ڪري پهچائينداسون پوءِ ته راضي ٿيندا؟“ وراڻي ڏنائين ته ”راضي! آڱ به ڪڏهن ترپت ٿيندي آهي؟ جيترو منجهس گيهه اوتيو اترو پڙڪندي ۽ وڌيڪ گهرندي....“ مدراس ۾ اوچتو وات ويندي ڪنهن اسان جي موٽر وات تي بيهاري ۽ نيزاري ڪئي ته ”هتان پنهنجا پوتر- چرن هريجن اسڪول مان گهمائي پوءِ وڃو.“ جنهن عرض ٿي ڪيو تنهن جي وات مان نڪري ويو. ”مهاتما جي آءُ چارٽرڊ بئنڪ جو مڪيه خزانچي آهيان..“ نڪ جواب آيو ”تڏهن ڀلا منهنجو حصو ڪٿي، حصو ڏي...“ ۽ وات پٽي تهڪ ڏنائين پر ويچارو خزانچي واٽرو ٿي ويو.

هڪ شخص جي ڪنهن جاڻ سڃاڻپ ڪرائي ته ”مهاتما جي هي ڊاڪٽر آهي“ نڪ حاضر جواب آيو ته: ”ڊاڪٽر آهي پر داني به آهي!“ ٻئي ڪنهن عرض ڪيس ته فلاڻي نامياري جوتشيءَ کي هٿ ڏيکاريو. پر ڏيندو ڇا؟ ”جي توهين ڏيندا ته ڪنهن ٻئي داني دوست کي چئو ته توهان کي ڏئي سونڀڪ! ڪير به ڏئي پر شرط اهو ته هٿ ڏيکارڻيءَ جا هڪ هزار رپيا.“ ڪا به استري يا چوڪري زيور پائي آئي ته زيورن جي سلامتي نه هئي. ”هن هٿ تي به منڊيون ڇاجون؟ هڪ لاهي مون کي ڏي.“ ڪير جو نه ڏئي. ميتنگن ۾ زيورن ۽ سوکڙين جو ڪلندي نيلام ڪندو هو ۽ ڏاڍي رمز سان واک ڏيندو هو.

ڪو پڪو ڏنڌي به اهڙا واک ڪين ڏيئي سگهي. ڪئين واک ڏيندي دير ٿي ويندي هئي ته آءُ واچ کڻي اڳيان ڏيندو هو سانس. پر مونکي پوءِ سمجهايندو هو. ته ”وقت ته وڃايم پر ناٿو جو ڪمايم ۽ سو به هريجنن لاءِ. سو سٺو سودو ڪين ڪيم؟“ ميتينگ ۾ بيهي واک ڏيڻ ڪو سؤلو ڪم نه هو. هڪ ڀيري چيائيم ته ”نيلام ڪرڻ تقريرن ڪرڻ کان وڌيڪ اڻڪا آهن. نيلام مهل خريدارن جا منهن ۽ مزاج جاچڻا ٿا پون: نه تقريرن ڏيندي“

جڏهن بئنگلور پهتاسين تڏهن سانجهيءَ جو شاهي ميتينگ ۾ ڏاڍا مڻيا ۽ سوکڙيون مليون. واک ڏيندي گهڻي دير ٿي ويئي. تڏهن پڌرو ڪيائين ته ”سياڻي منجهند جو 12 بجي مسٽر ملڪاڻي ڪمار پارڪ هال ۾ باقي زيور نيلام ڪندو.“ بئنگلور ۾ اسين ڪمار پارڪ محل ۾ لٿل هواسين. گانڌي جي ته محل جي وڏي وراندي ۾ گاديلو ۽ طول وڇرائي پنهنجي بينڪ ڪئي. پر محل ۾ هڪ وڏو عمدو نيلو ڪمرو ۽ ساڻس اشان جو ڪمرو مونکي ڏنو ويو. اتفاق سان ڏاڍو ٿڪل هوس ۽ پئي ڏينهن ذرا بخار به چڙهي ويو. باقي جو نرم گرم بستري تي لپتيس سو نند ڪئي ويو ۽ 2 وڃي ويا پر رات جي پڌرائي وسري ويو. ڪي ماڻهو نيلام جي وقت آيا ۽ مونکي نه ڏسي ڏانهي ٿي گانڌيجيءَ وٽ ويا. هن هڪدم پيغام موڪليو ۽ مون هڪدم جواب ڏنو ته بخار ڪري ڳالهه وسري ويو. معافي. پر هڪ ڀري تي لکي موڪليائين ته ”بخار جي ڇو ڪونه خبر ڏنڻ؟ هاڻي جيڪي نيلام تي آيا تنکي ڳولي وڃي نيلام ڪر.“ پر مونکي ڪو ڪونه مليو ۽ جهڙو ويس تهڙو ئي موتي آيس. پر اها سندس مٺي جهڻڪ ياد اٿم ۽ پرزو به ساڻ اٿم. ماڻهو پنهنجو فرض نه وساري ۽ ڏنل وڃن پاڙي

اسان جا پروگرام ڏاڍا لڻا ۽ ڊگها ۽ ڏکيا هوندا هئا. هڪ ڀيري وات تي 12 لڳي ويا پر اڃا هڪ ڳوٺ باقي هو. مون چيو ته انهيءَ کي کڻي ڇڏجي. پر چيائين ته خلق گڏ ٿي هوندي ۽ اڪيون وجهي ويٺي هوندي هنن جو ڪهڙو

ڏوهه ڊير اسانجي، ڏوهه ڪم ڪندڙن جو ضرور هليو. يعني پيري منجهند جو 2 بجي لتجي ٽڪجي موٽياسين. مونڪي چيائين ته جلد ماني کائي وٺ. چو جو ڪلاڪ اندر وري نڪرڻو آهي. پاڻ سڌو اسنان ڪرڻ ويو ۽ تڙ ڪري تازو توانو ٿيو پر پورو ڪلاڪ ورتائين. پر ٽڪڙ ۾ ماني ڪين ڳڙڪايائين. منجهند جي ماني کائڻا ڪري ڇڏيائين. مان به سفر ۾ تيز ۽ تڪو هوندو هوس. ڊڪ ڊوڙ ڊڻ پاء، ڪم ڪار ۾ پورو ۽ گانڌي جي چوندو هو ته ”Malkani has a wiry body“ پر جڏهن ڪٿان نڪرندا هواسون ته پاڻ سان عجيب غريب شيون گانڌي جيءَ جون ڪٺندو هوس. وڏي ڳوٺري ڪاغذن لاءِ دوائن جي ننڍي پيٽي تڙت علاج لاءِ هڪ وهائو. هڪ ڪڙهيل پاڻيءَ جو شيشو وغيره. اهي سڀ ڪٿي ٿپو ڏيئي ساڻس گڏ موٽر ۾ وهندو هوس. وات تي ڪا منزل 15-20 منٽن جي هوندي هئي ته وهائو وٺي مٿئين خاني ۾ سمهي پوندو هو ۽ آءُ لهي هيٺ وهندو هوس. هڪ پيري پاڻيءَ جي ٻاٽلي گهريائين ۽ ڪٿي ڳوليان ته لپيئي نه ٽڪڙ ۾ وسري ويئي هيم. پاڻيءَ جا وات تي ڪوهه ۽ ڇنڊون پر اهو پاڻي چوٽو پيئي. اهو پاڻي هن لاءِ صفا پاڻي نه هو. مان به سراپجي ويس ۽ هن به ڪڇيو ڪونه. اڳتي لاءِ سڪيس ۽ پاڻيءَ جي ٻاٽلي پوءِ جيءَ سان سنڀاليندو هوس.

منهنجو تامل ناڊ، آندرا ۽ مئسور جو سفر 16 جنوري پورو ٿيو ۽ مئنگلور مان جهاز رستي بمبئيءَ موٽيس ته ٺڪر ٻاپا اچي وارو ورتو. هريجن سفر ۾ گانڌيجيءَ سان وري شامل نه ٿيس پر تنهن ڪري ڪوهيڊ آفيس پهتجي نه وينس. ڏٺو اٿم ته آءُ وهڪ واري سڀاو جو نه آهيان. اڌ ڏينهن چڪر تي ته اڌ ڏينهن آفيس ۾، تي هفتا آفيس ۾ ته هفتو ڏيڍ سفر ۾. هڪ سفر ۾ مڌيه پرديش ڏي ويس. سفر ۾ ساڻ پراڻتڪ سيڪريٽري ۽ منهنجي هڪ دوست جو ڪاليجي پٽ هو. سفر ختم ٿيو ۽ اسين وڃي وارڌا جي آشرم ۾ گانڌيجيءَ وٽ لتاسين. پڇيائين ته هي ڪهڙو نوجوان ساڻ ڪنيو

اتيئي. وات مان نڪري ويم ته ”ملڪ ڏسڻ لاءِ ۽ هن کي مڙس بنائڻ لاءِ.“
 ڪلياڻين ۽ ڪلي ورجاياڻين ته ”To make a man of him... a bold thing to do“ پوءِ سنڀاليم ته ڪير تو ٻئي ڪنهن کي ”نرمرد“ بنائي
 سگهي ۽ آءٌ ڪير جوائين ڪري سگهان؟

ٻه پهرن جو گانڌيجيءَ کي چتايو ته آءٌ ونوڻا سان ملڻ لاءِ سندس ڳوٺ
 ۾ وڃان ٿو پر پرارتما وقت موتي ايندس. ڳوٺ چار پنج ميل پريرو هو. مان
 هميشه ٻاهر پوري پوشاڪ پائي نڪرندو آهيان. ٽوپي، صدي، سٿڻ ۽ جتي.
 انهيءَ ڏينهن الائي ڇو سٿڻ بدران ڪچو ۽ جتيءَ بدران چمپل پائي نڪري
 پيس. ٽانگي ۾ وياسين ۽ پوءِ ڳوٺ ۾ چيائون ته ونوڻا وري ٻئي ڳوٺ ۾ ويو
 آهي. ترسو جيسين موتي ٽانگو ڇڏيوسين ۽ ماني اُتي کاڌيسين. منهن
 اونداهي ٿي تڏهن ونوڻا آيو ۽ گڏيو. تڏهن ونوڻا پيو هو ۽ ڪلڻ ۽ ڪيڪارڻ
 ڏانءِ نه ايندو هوس. ساڻس ملي پانڊيٽڙا پنڌ پياسين. ميل کن مس هلياسين
 ته برسات جون بوندون پوڻ لڳيون. اوندهر ۾ ڊوڙي هڪ وڻ هيٺان اجهو ورتو.
 ته اوچتو ڏاڻي پير جي ڪڙيءَ ۾ چڪ پيم. سمجهيم ته متان نانگ هجي سو
 ٻنهي جا رومال وٺي پنهنجو ڪيڍي وٺي رسي ٺاهي مري تي زور سان ٻڌيم.
 پوءِ ٻنهي يارن کي چيم ته ٻانهن تي وهڪ ٺاهي ڪٿي هلو. سو ويچارا رات
 جو پٽيانگ ۾ ڪيترو ڪٿي هلن. هڪ ڍڳي گاڏي شهر کان ڳوٺ ڏي ٿي
 موتي. عرض ڪيوسين ته ڍڳي گاڏي مونکي ڪٿي هلي. پر گاڏي چوي ته
 مونکي دير ٿي ويندي هڪ سائيڪل وارو لنگهيو. تنهن کي عرض
 ڪيوسين ته مونکي سائيڪل تي وهاري هل پر هن به چيو ته مونکي دير
 ٿيندي. پوءِ هڪ موٽر لنگهي تنهن کي بيهاريوسين ته موٽر وارو بيٺو ٿي نه
 نيٺ ٻي هڪ موٽر لنگهي جنهن ۾ گانڌي ٽوپيءَ وارو ڊرائيور هو. سو سول
 اسپتال ڏي ڪٿي هليو ته سول سرجن ڪلب ۾ وندر لاءِ ويو هو. سو ڪلب مان
 هڪدم موٽيو ته جنهن کي آپريشن ڪري جي ڪنجي هئي سو نه لپي.

نيٽ ڪنجي به ملي. مان آپريشن ٿيڻ تي سمهيس ۽ ڊاڪٽر پير تپاسيو ته چيو ته برابر نانگ ڪڍيو آهي. هڪدم به وڏا ڇهڪ ڏنائين ۽ گندي رت جو ڪوپ پري ڪڍيائين ۽ پوءِ اسپتال ۾ سمهڻ جو بندوبست ڪيائين. جڏهن سڀ ٺيڪ ٿيو تڏهن گانڌيجيءَ کي فون ڪيائين ته آپريشن ٿي چڪو ۽ خطرو بلڪل ڪونهي. توهين تڪليف نه وٺجو.

ٻئي ڏينهن صبح جو گانڌيجي آيو ۽ مونکي ڪيڪاريائين: ائين به چيائين ته هوش ۽ سمجھ کان ڪم ورتو اٿئي ۽ پاڻ بچايو اٿئي. مونکي به ياد آهي ته اوڏي مهل موت جو ڊپ ڪونه هوم. پر ڇا ڪجي سوئي ويچار هوم ۽ ائين هڪدم ڪيم. ارمان ايترو ٿيم ته ڊگي گاڏير، سائيڪل واري ۽ موٽر واري ۾ انسانيت جي بوءِ ڪا نه هئي. اڪثر اسين ٻئي جو خيال نٿا ڪريون.

منهنجو ٻيو هريجن ڏورو 21 مئي 1934 ۾ اوڙيسا ۾ شروع ٿيو. گانڌي جي پائنا جي ”پيلي ڪوئيءَ“ لئل هو. تڏهن فيصلو ٿيو ته هلچل بند ڪجي. گانڌيجيءَ هڪ بيان تيار ڪيو ته ڇو هلچل بند ڪجي. اسان سڀني کي بيان نه آيو ڇو جو هلچل بند ڪرڻ لاءِ جو سبب ڏيکاريو هو ائين سو ڪافي نظر نه آيو. تڏهن هلچل ڍري ٿي ويئي هئي ۽ جيل اندر ڪانگريسي به ٻاهر نڪرڻ لاءِ آتا هئا. هڪ ڏينهن صبح جو گانڌيجي ميدان ۾ پنڌ پئي ڪيو ۽ مان ساڻس هوس. تڏهن چيومانس ته ”ٻيو هلچل بند ڪرڻ جو فيصلو توهان نيڪ ڪيو آهي جن منڊيءَ تي ٿڪ. پر بيان ۾ جو سبب ڏنو اٿو سو مونکي ته سمجهڻ ۾ نٿو اچي.“ تڏهن کلي چيائين ته ”سبب کي ڪٿي ڇڏي ڏي، تون فيصلو ڪي وٺ.“

توڙي گانڌيجي غلط به هجي، ته اسان جو منجهس ايترو هوشواس هو جو سمجهندا هواسين ته آخر اسان کان وڌيڪ صحيح هوندو. ايترو ته پڌرو هو ته جا سياسي هلچل هن وقت جن منزل کان پري هئي سا هريجن اُڏار جي

هلچل بڻجي ترقيءَ کي وڃي پهتي ۽ جن انقلابي بڻجي پيئي. هار مان جيت تي پيئي.

اوڙيسا جو دڙو گانديجيءَ جي پڌ ياترا جو پهريون دورو هو. سو دوري جو پروگرام ۽ پريوجن به نيارو هو. گانديجي پرھ ڦٽيءَ جو ٽي بجي جاڳي پنهنجي لکپڙهه نڪال ڪندو هو. سندس پارٽي 4 بجي اُتي ضروري حاجون لاهي 20-4 پرارٿنا، 45-4 ناشتو 5 بجي بسترو گول ۽ 5:45 وڳي گاڏين ۾ سامان لڏي ڪوچ روز صبح جو 3.4 ميل پنڌ. ڳوٺ ۾ پهچندي سڌو ميٽنگ ڏي پيئرن جي پارٽي رنڌڻي ڏي باقي مردن جي پارٽي مون سان بهاريون ۽ توڪريون کڻي هريجن بستيءَ جي صفائي ڏي سانجهيءَ جو 5 بجي کائي پيئي وري ٽي چار ميل لتاڙي پئي ڳوٺ ۾ منزل. ڪئمپ ۾ به ٽي کڏون پايخاني لاءِ هڪ وڏي کڏ ڪچري لاءِ. کڏون ڀري پوءِ ڪوچ ڪندا هواسين. هن ڪوچ ۾ اسين ۽ گانديجي ڏاڍا خوش هواسين. ڇا جا گوڙ ڳبنوڙ ڇا جي ڌڪا ڌوڪي، ڇا جي مٽي ۽ ڌوڙ هوا تازي ۾ رستا ڪڇا. گانديجي پنڌ ڪندي اسان سان ڳالهيون ۽ چرچا ڪندو هلندو هو. هڪ پيري ڳوٺ ٿورو پريرو هو ۽ سڄو سارو ميل وٺي ڌوڙ پاتائين ۽ سڀ ڪلندا تهڪ ڏيندا ڊوڙيا ۽ هريجن دهلاري دهل جي دس وڃائيندا هليا. هن پڌ ياترا جو ڳوٺن تي ۽ ڳوٺ سڌار تي ڀريا وڻيو. خبر نه آهي ته چوٽيهه ٽيهه پڌ ياترا نه ڪيائين. شايد هندستان جو هيڏو پرڪند اوراڻگهڻو هوس. سفر تي ئي هفتا هليو. هريجن دورو ڀارت ۾ به سال هليو پر مون ست هفتا مس ساڻس دڙو ڪيو. جيڪي ٻڌم- ڏنم ۽ سمجهيم سو مون لاءِ هڪ آڌيت آنيو هو. موٽي ڪن اخبارن ۾ لکيم ۽ هڪ ننڍڙو سنڌي ڪتاب، ”مهاتما سان ڳالهيون“ به لکيم. مون پانيپت واري وٽي تي مان به دڙي ۾ شامل ٿيندس پر نڪر ٻاڀا وري وارو نه ڏنو.

هريجن سيوک سنگھ شروع ۾ ٻرلا مل ۾ ڪوليو ويو. هاڻي فيصلو ٿيو ته هڪ هريجن ڪالوني ٺاهجي جنهن ۾ هيڊ آفيس سان گڏ ڪجهه هريجن ڪاريه ڪرم به ڪيو وڃي ۽ اهو ڪم مون تي رکيو وڃي. مون ته ڪڏهن ڪا جڳهه ڪانه ٺهرائي هئي. ٺڪر ٻاٻا انجنير هو پر ته به اهو ڪم مون پاڻ تي کنيو. مهيني ڏيڍ اندر هڪ ويهن ايڪڙن جو عمدو پلاٽ ”ڍاڪا“ ڳوٺ ڀرسان ويهن هزارن رپين ۾ خريد ڪيم. رستي جو نالو ”ڪنگس وي“ هو چو جو جڏهن انگلنڊ جي بادشاهه جارج پنجنين جي ڊسمبر 1911 ۾ دهليءَ ۾ تاجپوشي ٿي هئي تڏهن انهيءَ رستي تان جلوس هليو هو ۽ تاج پوشيءَ جي جڳهه ميل مس پري هئي. مان هڪ سمجهدار ڪلارڪ کي ساڻ وٺي هڪ جهوپٽيءَ ۾ وڃي رهيس. مهيني کن اندر هڪ پڪي جڳهه تيار ڪيم ۽ گانڌيجيءَ کي اچي رهڻ جي نينڊ ڏنيم. پٽ ۽ جڳهه وٽيس. پوءِ ڇهن ستن مهينن اندر ڪالوني تيار ٿي ويئي. جنهن ۾ ڇهه کن ٻن ڪوٺين واريون پڪيون جڳهيون. هڪ هڪ تي فقط ٻه هزار رپيا خرچ. هڪ پاسي رهڻ جون ۽ ٻئي پاسي هريجن چوڪرن جي رهڻ لاءِ چاتراليه ۽ اڊيوگ شالا، هٿ جا ڌنڌا سيڪارڻ لاءِ وڃ ۾ راندين لاءِ شاهي ڪليل ميدان هو. سڄو ڪم 75 هزارن رپين ۾ ٿيو ۽ ڇهين مهيني اندر! ڪم جڏهن پورو ٿيو ته گانڌيجيءَ کي وري نينڊ ڏنم. جڏهن ڪالونيءَ ۾ گهڙيو تڏهن گهڻاشامداس ٻرلا ساڻ هوس. پنڌ ڪندي واٽ تي گانڌيجيءَ مھڻو ڏنم ته: ”تو ته هريجنن لاءِ هي محل ٺهرايا آهن.“ جواب ۾ ورائيم ته ”توهان جي جيئري جڏهن ٻرلا جي ساڻ آهي تڏهن محل نه ٺهرائيندس ته پوءِ ڪڏهن ٺهرائيندس.“ آهستي آهستي ٻيون به جڳهيون، آفيسون تن سون وديارٿين لاءِ هاسٽل، هڪ مندر هڪ ڌرم اسٽمپ به ٺهيا آهن. هاڻي سڄي ملڪيت 25 لک لهي! منهنجي خيال ۾ گانڌيجيءَ جي ڪالونين ۾ هن ڪالونيءَ جو اڏاوتي ڪم هڪ عمدي نقشي پٽانڌڙ سستو ۽ ٺاهو ڪو ٿيو آهي ۽ پوءِ وڌيو آهي. هن کان پوءِ

گاندیجي جڏهن ڪڏهن دهليءَ ۾ ايندو هو ته هن ڪالونيءَ ۾ رهندو هو ۽ ڪانگريس جا ميٽر به اتي ئي ٿيندا هئا. پوءِ ديوداس به برلا هائوس ڇڏي گاندیجيءَ لاءِ خاص جڳهه ۾ ڪي سال مون سان اچي رهيو.

ڪالوني ٺهڻ کان پوءِ آفيس ٽائنيڪي ٿي ۽ اسين ڪم ڪندڙ به ٽائنيڪا ٿياسين. مکيه ڪم هو ته اڇوتڻو ڪيئن هندو جاتيءَ مان ٽڙي ڪڍجي. هندن جي مڃتا موجب ڌرم جا چار ورڻ آهن. اهي ورڻ پهرئين ”رنگ“ موجب هئا. آريه قوم گوري هئي ۽ انهن جو هڪ ورڻ هو پر پوءِ ٿري ٿي ورڻ ٿيا. يعني پهرئين ڪٽريءَ پوءِ وٽس ۽ آخر برهمڻ. باقي آدي رهواسي سي سڀ هئا ڪارا. ويچارا اهي شودر ليکيا ويا. صدين کان پوءِ اهي چار ورڻ ڌنڌي موجب بڻيا. جي چار ڌنڌا پراچين ڪال ۾ ڀرڌان ليکبا هئا. پر شايد اوائل ۾ فقط ٽي ورڻ ۽ ڌنڌا سمان سمجهبا هئا ۽ رڳو شودر نيچ سمجهبا هئا. وقت گذرندي چارئي ورڻ ۽ ڌنڌا ڄاڻي ڄم کان اوچ نيچ جو پيد ڀاڙو رکڻ لڳا. ۽ کاڌي پيئي، ڪٽي پاڻيءَ ۽ ملڻ جهڙو جو پيد رکڻ لڳا. اهو پيد شروع ۾ رنگ جو پوءِ ڌنڌي جو ۽ آخر جنم جو ٿي پيو. تان جو چار ورڻ ڦٽي چار هزار جاتيون ۽ ڀيٽا جاتيون بڻجي پيون. ڪيئن ۽ ڪڏهن بڻيون سواتهاس ته نٿو ٻڌائي سگهي.

پر انهن چئن ورڻن کان سواءِ هڪ پنجون آورڻ (يعني چئن ورڻن کان ٻاهر) به بڻيو جو شاسترن ۾ ڪونهي. اهو پنجون آورڻ به ٻين چئن ورڻن وانگر ڦٽي ڪئين جاتيون ٿيون ۽ جن جو پاڻ ۾ جنم کان، اونچ نيچ جو پيد ڀاڙو رهيو ۽ کاڌي پيئي وغيره جي بندش رهي. پر الائي ڪيئن ۽ ڇو انهيءَ پنجين آورڻ جون سڀ جاتيون ”اڇوت“ ليکيون ويون. ڊاڪٽر امبيدڪر جو چوڻ آهي ته ڪن صدين کان پوءِ هندن گڻو ماتا جي پوڄا شروع ڪئي ۽ گڻو ماتا جي هٿيا ڪرڻ مها پاپ سمجهيو. اڇوت اهي ٿيا جي سماج جي مڃتا ورڌ گڻو ماس کائيندا رهيا. تنهن ڪري هندو سماج جي ٻاهر ۽ دور

سمجھيا ويا. ڪي اهڙا به هوا جن شادي اونچي ورڻ يا جاتي ۾ ڪئي ۽ اهڙيون شاديون ”پر تلوم“ اُلتو گڏيل سڏيل ليکيون ويون. ڪي گندا ڏندا ڪندا هوا، ڪڏا ۽ سماج خلاف ڏندا ڪندا هوا. سي تيا اچوت به ڳالهيون سمجھ ۾ نٿيون اچن. هڪڙو ته جنم کان اونچ نيچ، ٻيو ته اچوت. ٻين ملڪن ۾ شايد جنم کان اونچ نيچ جو پيد ڀاو هجي پر ڀارت کان سواءِ ٻيو ڪٿي به اچوتڻو ڪونهي. هڪ ڀيري گانڌيجيءَ کان پڇيم ته اچوتڻو ڪيئن پيدا ٿيو؟ جواب ڏنائين ته ڪنهن جڳ ۾ هندن جا مغز مد مغز ٿي پيا ۽ منش منش ڪي اچوت سمجھڻ لڳا. پر مورڪ ۽ مد مغز دنيا جي ٻين ملڪن ۾ به هوا ۽ آهن، پر اتي اچوتڻو ڪونهي.

گانڌيجيءَ جي دوري جا ٻه وڏا اثر ٿيا. هڪ ته ثابت ڪيائين ته اچوتڻو هندو ڌرم جي ورڏ آهي، سنانن ڌرم ۾ فقط چار ورڻ هوا سي به سمان ليکبا هوا. هزارها جاتيون نه هندو ڌرم ۾ هندو سماج ائين ڪيون. گيتا جي ڪئين شلوڪن ۾ اچاريل آهي ته ”سمه سرواڻي پوتاني“ يعني سڀ پراڻي سمان آهن، اسمانتا اڌرم آهي. هڪ ڀيري مونکي چيائين ته: ”ڌرم موجب ڪو جنم کان وٺي اونچ نيچ جو پيد ڪونهي. پر سڀرا کان ڌرم جي اها مڃتا آهي ته اهو منش اونچو آهي جو پاڻ کي نيچو نماڻو سمجھي ٿو ۽ اهو نيچ آهي جو پاڻ کي اونچو ٿو سمجھي. شاسترن ۾ اهڙو ڪو به پيد ڪونهي.“ اها مڃتا هاڻي پڙهيل پنڊتن ۽ شاسترن جي به ٿي ويئي آهي ۽ ڪنهن کي به هاڻي همٿ نٿي ٿئي جو شدمد سان چوي ته ڪي ماڻهو ڄم کان اونچا نيچا آهن. ٻيو اثر هي ٿيو آهي ته اچوت به ٻين جهڙا هندو آهن. بلڪه مٿن صدين لاکر اتياچار هوندي به هندو رهيا هوا. ايشور جي درٻار ۾ هو وڌيڪ پيارا آهن. ”هريجن“ آهن چاڪاڻ ته هو ڊڪي (آرت) آهن ۽ ايشور هيٺن جو همراھ آهي. تنهنڪري سڀني مندرن ۾ پرويش ڪرڻ هنن جو حق آهي. گانڌيجيءَ مندر پرويش ڪرڻ لاءِ ٻن پراچين مندرن مٿان ستياگرهه ڪيو:

گروايور ۽ وانڪوم ۾ هاڻي ته سڀ سارو جنڪ ۽ پراچين تيرتن جا مندر
سندن لاءِ کلي ويا آهن.

پر هندو سماج، خاص ڪري ڳوٺن ۾ اڇوتپڻي جي رواج رسم ڪي
ڇهتويو آهي. پنجن ڇهن لکن ڳوٺن ۾ پهچڻ ۽ اڻ پڙهيل ڪتر خيال وارن
هندن جي رواج ۽ من ڪي ڦيرائڻ جو ڳرو سوال ڪڙو آهي. ڳوٺن جي خانگي
ڪوهن، بلڪ ڪن ساروجنڪ ڪوهن تي به اڳين بندش قائم آهي. مون تن
ڏينهن ۾ ”پاڻي فند“ جاري ڪيو هو ۽ جگل ڪشور بر لا جو ”دان وير“ ليکيو
هو تنهن جي سهائتا سان. جڏهن آزادي آئي تڏهن اسان جي سرڪار ڳوٺن
لاءِ پاڻي فند پنج سالي يونجائن ۾ خاص طور ڌار ڪري رکيو ۽ تنهن کان
سواءِ هريجنن لاءِ جتي ڪٿي ڪو به ناهيا ۽ پراڻا ڪوليا. هي ڪم بلڪل
ضروري آهي پر اهو تڏهن ۽ تڪڙو ٿيندو جڏهن هريجن پاڻ ستياگره
ڪري ڪوهن تي چڙهائي ڪندا ۽ قرباني ڪندا. ڪا به ستايل ۽ آزاريل
قوم قربانيءَ کان سواءِ ظلم ۽ ستم دور نه ڪري سگهندي

پر ٻيا به ڪيترا سماجڪ اهڃاڻ آهن جي اڃا چالو آهن. چانهه ۽
نانواڻن جا دڪان هريجنن جو پيڊ پاورڪن ٿا، حجام ڏوٻي ٻانڀڻ به هريجنن
جو پيڊ رکن ٿا. پر اهي سڀ اهڃاڻ، ننڍا يا وڏا، سماجڪ آهن ۽ نه ڌرمي. اهو
سماج به پراڻو ڪتر ڳوناڻو سماج. انهي سماج کي ننڍمان ڏونڌاري اٿارڻو ۽
سڌارڻو آهي. اڄ ڪلهه جا پڙهيل ۽ سجاڳ هريجن سرڪاري نوڪرين لاءِ
آتا آهن ۽ چونڊن کان پوءِ ميمبر ۽ منسٽر بڻجڻ لاءِ آجهن ٿا. ڪي تورا
هريجن لپندا جي شيوا ڪري کين سجاڳ ڪرڻ لاءِ تيار آهن. بلڪه
ڪيترا اهڙا به آهن جي واکا ڪن ٿا اسان کي هي ڏيو ۽ هو ڏيو پر پاڻ
سماج کي ٿورو ڪجهه مس ٿا ڏين. تن يونجائن ۾ ڪل 75 ڪروڙ رپيا خرچ
ٿي ويا آهن ۽ چوٿين ۾ شايد 50 ڪروڙ رپيا به خرچ ڪيا ويندا پر اهو ناڻو
خاص ڪري تعليم، آرٽڪل وڌاري ۽ جڳهين جوڙڻ ۽ زمين خريد ڪرڻ

پنيان خرچ ٿيو وڃي. پراڻا اهنج، جن ڪري اڇوتپڻو هلندو ٿو اچي ۽ جن مٿان خرچ بلڪل ٿورو ٿو ٿئي، تن ڏي ٿورڙو ڌيان ڏنو ٿو وڃي. بلڪه ائين پيو لڳي ته اهي ايڏا هلندا ۽ انهن جي صدقي سهائتا جا ڪروڙها رپيا اڏايا ويندا.

هريجن ڪالونيءَ ۾ هڪ اڏيوگ شالا به هئي جنهن ۾ ڪيترن ڳوٺاڻن کي هٿ جا سولا ڏندا به سيڪاريا ويندا هئا. خيال هو ته اهي ڏندا سڪي اهي وڌياري ڳوٺن جا ڏندا سڌاريندا ۽ هريجن پائرن جي شيوا به ڪندا يا اڇوتپڻو ناس ڪندا. هن وقت تي اڏيوگ شالا ٽن آهن جن ۾ اٽڪل ڇهه ست سؤ هريجن هنر سڪن ٿا. پر ڪي ٿورڙا پنهنجن ڳوٺن ڏي موٽي وڃن ٿا ۽ ڪي ٿورا پراڻا گندا چماٽڪا ڏندا سڪن ٿا. منهنجي خيال ۾ اهي گندا ڏندا صفائيءَ سان بهتر مشين سان ٿيڻ ڪپن. ٻيو ته اهي ڏندا هاڻي هندو سورن جاتين کي ڪرڻ گهرجن ته صفائيءَ سان ٿين. باقي پڙهيل ۽ هنر وارا هريجن پنهنجا ڳوٺ ۽ اتان جا پائڻ ڇڏي وڃي شهر وسائيندا ته اڇوتپڻي جو مرض ويتر دير سان مٽبو.

ڪالونيءَ ۾ رهڻ ڪري ڪئين مشهور ماڻهو اتي اچڻ ۽ رهڻ لڳا. جواهر لال جي جڏهن ڪالونيءَ ۾ ايندو هو تڏهن مون سان منهنجي ڪتيا ۾ مٿي ماڙيءَ واري ڪوٺڙيءَ ۾ رهندو هو. ساڳيءَ طرح خان عبدالغفار خان صاحب به مون وٽ رهندو هو. بلڪه وڏي خاندان جي مسلم استري بيبي امٽل سلام جنهن کي هريجن شيوا لاءِ گانديجيءَ موڪليو هو جي خاص ڪتيا به مون پنهنجي ڀرسان ٺهرائي.

هريجن شيوڪ سنگهه هڪ اڪل ڀارت سنگهه هو. هيستائين مون بهار گجرات ۽ ٻيو سنڌ ۾ ڪم ڪيو هو. هاڻي مان برائنتڪ مان اڪل ڀارتي ٿي پيس. جڏهن 1938 ۾ سنڌ موٽي آيس تڏهن منهنجي درشتي قومي ۽ ڀارتي رهي ۽ سنڌ جي مسئلن کي به ڀارتي درشتيءَ سان ڏسندو هوس. دهليءَ ۾

اچڻ کان پوءِ انگريزي اخبارن ۽ مخزنن ۾ لکڻ لڳس ۽ اڄ تائين لکندو رهيو آهيان. ساڳيءَ طرح انگريزيءَ ۾ ليڪچر ڏيڻ ۽ بحث مباحثي ۾ شامل ٿيڻ به تڏهن کان وٺي سڪيس.

آچاريه ڪرپالاڻي تن ڏينهن ۾ ڪانگريس جو جنرل سيڪريٽري هو ۽ سندس هيڊ ڪوارٽر اله آباد ۾ هو. مون احمد آباد 1927 ۾ ڇڏي ۽ هن 1928 ۾. هيستائين ٻئي پروفيسر گڏ هواسين. فرق رڳو ايترو جو گجرات مهاودياليه ۾ هو ”آچاريه“ (پرنسيپال) سڏيو ويندو هو ۽ آءُ اپ – آچاريه (وائيس پرنسيپال). هن جو لقب چالو سڪو ٿي ويو. چئن سالن کان پوءِ پيو هڪ وڏو فرق پيو. جو هو هميشه لاءِ راجنيتيءَ ۾ زور سان گهڙي پيو ۽ پنهنجو ڏونڪو وڃايائين. مان جوڙجڪي ڪم ۾ خاص ڪري هريجن شيوا ۾ گهڙي پيس ۽ وٽ سارو شيوا ڪيم. هن کان پوءِ اسان جا مارگ ڌار ٿي پيا. هڪ ٻئي سان ملڻ مشڪل ٿي پيو. جڏهن هو ڪانگريس جو جنرل سيڪريٽري ٿيو تڏهن هڪ آچ مونکي ڪيائين ته: ”اله آباد جي ڪانگريس آفيس ۾ رهي اچي وڌيڪي کاتي جو سيڪريٽري ٿيءُ.“ پر مون نه قبوليو. اهو ڪم منهنجي ڏانو جو نه هو ۽ پوءِ ڊاڪٽر ڪيسڪر اچي سنڀاليو. هريجن شيوا ڪ سنگهه ۾ شامل ٿيڻ کان پوءِ بهار جي دوري ۾ مون آچاريه ڪرپالاڻيءَ کي شايد 1934ع ۾ ڪماري سچيتا سان گڏ ڏٺو هو. جڏهن پاڻ ۾ گهرو ناتو هون. تان جو اپريل 1936 ۾ خبر مليم ته سندن شادي ٿي ويئي. اسين سڀ دوست خوش ٿياسين ۽ جتان ڪٿان هنڪي واڌايون اچي وييون. مون به ائين ڪيو. تڏهن هڪ خط سنڌيءَ ۾ لکيائين جو قسمت سان اڃا مون وٽ آهي. خاص ٽڪرا مان ڏيان ٿو:

اله آباد 9 مئي 1936ع

برادر مر ناراڻڻ داس.

تنهنجي تار تنهنجو خط تنهنجون واڌايون، تنهنجي نينڊ، تنهنجي خوشي سڀ پهتا. سڀني لاءِ تنهنجو ٿورائتو. افسوس جو دهليءَ ۾ اچي نٿو سگهان. پنهنجي خانگي تپال به اُڪلائي نه سگهيو آهيان. .... ڪانگريس ۾ ته دم وٺڻ جي فرصت ڪانهي، تنهن کان سواءِ ميل ۽ ايڪتا به ڪانه آهي... وارڌا ويندي 24 ڪلاڪ شانتِيءَ جا آفيس ۾ گذاريم. اهوئي سمجهڻ گهرجي منهنجو ۽ سچيتا جو اڻڄ. وارڌا کان موٽڻ سان وري ڪم ۾ پئجي ويو آهيان. سچيتا ٻن ڏينهن کان هتي آئي آهي. ڪلڪتي ۾ پريتي (هڪ دوست) هڪ فونو وٺي ڏنس. سواڌ ڏينهن ته پيو وڃي، وري فوني سان گڏ پاڻ تي ڳائي ۽ اهڙو آواز ٿي ملائي جو فوني کي ڪنيو ڏي پر سندس راڳ به ٻڌڻ وٽان ٿيو پوي هاڻي به ڪوئيءَ مان راڳ جو آواز پيو اچي، جيتوڻيڪ مان آفيس ۾ ڪم ڪري رهيو آهيان. مان اتي اچان تنهن کان وڌيڪ توکي مزو انهيءَ ۾ ايندو جو تون هتي اچين. سانت، راڳ، چڱي صحبت، ٿورو کاڌو ۽ محبت جو ميل.....

جيوترا مر

آءٌ ڪونه وڃي سگهيس. جيتوڻيڪ هاڻ دل چوي ٿي ته مون کي وڃڻ کپندو هو جو اهڙو موقعو وري نه آيو آهي. مهيني ڏيڍ کان پوءِ هو سچيتا سان مون وٽ آيو ۽ ڪالونيءَ ۾ رهيو. ٻيهر اهڙو موقعو هنن کي به نه مليو آهي، تان جو اسين ٻئي ٻين دنياڻن ۾ رهون ۽ هلون ٿا. ”الوداع ٿي يار من الوداع“

يورپ جو سفر - الف

فيبروري 1938 ڌاري مون کي ڀائي پرتاب لنڊن مان هڪ خط لکيو ته جي دل هجيئي ته ڪن مهينن جو چڪر يورپ مان ڏيئي وڃ. هو ”ڏيئلڊاس فرم“ جو سينٽ هو ۽ مون سان دوستاڻو رستو ٿي ويو هوس. دل به وڏي هيس ۽ جهڙو سندس پتا ۽ وڏو پاءُ نارائڻ ڌاني هوا تهڙو هي به هو. جواب ۾ سندس آڇ قبول ڪيم. هريجن سيوڪ سنگهه جو ڪم وٺندو هو. خاص ڪري ٻاهر جا دؤرا لڳائي هريجنن سان ملڻ جو ۽ سر زمين تي سندن حالتون ڏسڻ ۽ سمجهڻ جو. پر وهڪ جي ڪم تي هريل نه هوس ۽ ڪڏهن به سيڪريٽريءَ جو ڪم نه ڪيو هوم. نڪر ٻاڀا عمدو ۽ محنتي سيڪريٽري ٻه ڪيس به چڪر هڻڻ جي عادت هئي. جيتوڻيڪ مهاڻا مون کي لکيو هو ته پيلي آءُ به گشت ڪريان پر اڪثري نڪر ٻاڀا مون کي دهليءَ ۾ آفيس سنڀالڻ ۽ لکپڙهه ڪرڻ جو ڪم ڏيندو هو. مان گهومو هوندو هوس ۽ ٻيو ته مان سڀا موجود پروفيسر هوس. يعني پڙهندڙ لکندڙ ۽ اڀياس ڪندڙ. پر مان ڪاڳري ۽ ڪتابي پروفيسر ڪونه هوس. اسان ٻنهي جا سڀا ۽ لياقتون نراليون هيون ۽ رمز سان اسين هڪ ٻئي جون اوڻايون پوريون ڪري سگهون ها ۽ ڪم وڌيڪ سنو هلي ها. پر نڪر ٻاڀا ڀانيو ته آفيس جو ڪم ڪندي آءُ نائب نڪر ٻاڀا بڻجي سگهندس. اهو ناممڪن ٿي پيو. تنهن ڪري جڏهن ڀائي پرتاب جي آڇ تي تڏهن هڪدم تيار ٿيس. ڪنوار رني ويني هئي باقي آيس بيڪوماڻهو.

هندستان کان ٻاهر ڪڏهن ڪونه نڪتو هوس. سو دنيا ڏسڻ جو به شوق ٿيم. ڀائي پرتاب جون نڍوياءُ ڀائي بلرام. جوان وقت ڪاليج ۾ پڙهندو هو. سو به هلڻو هو. ٻئي جڙا اپريل 1938 ۾ گڏجي نڪرڻا هواسين. ”ڏيئلڊاس فرم“ اسان جا سڀ بندوبست ڪري ڇڏيا هئا. مون گانڊيجيءَ کان موڪل ورتي ۽ ڪانئس پرديس ۾ واقفيت لاءِ هڪ خط گهريم. اهو خط

هن مون کي تاريخ 14-03-1938 تي ڏياري موڪليو جنهن ۾ لکيائين ته ”پروفيسر ملڪاڻي يورپ جي دوري تي آرٽڪ سماجڪ ڳالهين سمجهڻ لاءِ ڪوشش ڪندو جيڪي دوست کيس انهيءَ ڪم ۾ مدد ڪندا تن جو آءٌ شڪر گذار رهندس...“ انهيءَ خط سان گڏ ٻيو مون کي لکيائين ته اميد ته جلد موٽندين ”۽ جيڪي تولا ۽ ملڪ جي ڀلي لاءِ سٺو هجي سو ساڻ ڪنيو اچ...“ مون هڪ خط پنڊت جواهر لال کي به لکيو ۽ هن به اهڙو هڪ خط تاريخ 09-03-1938 الله آباد مان لکي موڪليم ته ”پروفيسر ملڪاڻي ڪيترن سالن کان قومي هلچل ۾ ڪانگريس جو ڪم ڪيو آهي. هن ڪم ۾ ڪئين ڪانگريسي، جي سندس همراھ آهن سي سندس عزت ڪن ٿا... اميد ته ديس ۽ پرديس ۾ اسان جا ڀائر ۽ ڀيا دوست هن کي پڇندي آهر مدد ڪندا.“ پر ٻئي هڪ خط ۾ نون (9) جڻن جي واقفيت ڪرايائين. مثلاً پالم دت (Palme Dutt) بابت لکيائين ته ”هڪ بنگالي ۽ ديش ماتا جو پتر آهي. انگلنڊ ۾ سندس هاڪ آهي ته سماج واد جي مت ۾ هڪ بلڪل قابل شخص آهي. ڪڏهن به هندستان ۾ نه آيو آهي.“ مسٽر ڪيسڪر بابت ته: ”پئرس ۾ ڊاڪٽر جي ڊگري ورتي اٿس ۽ هاڻي انٽر راشٽري معاملن جو خاص اڀياس وٺيو ڪري“ مسٽر وي ڪي ڪرشن مينن بابت ته ”هڪ ٻنهي قابل ۽ سچو شخص جو انڊيا ليگ جي چارج ۾ آهي پر سدائين ناچاڪ، ڏکيو (nervy) ۽ چڙٽو. ڪي شخص ساڻس گڏجي ڪم ڪرڻ ڏکيو ٿا سمجهن. ڏاڻي پاسي جي سماجڪ سياستدانن سان جيترو هن جو سمپرڪ آهي سو ٻئي ڪنهن به هند واسيءَ جو نه آهي. ڪانگريس پاران ڪيترن انٽر راشٽري ميٽرن ۾ عيوضي ٿي ڪم ڪيو اٿس.“ مسٽر نمبيار بابت ته ڪيترن سالن کان وٺي پراگ (Prague) ۾ رهيو پيو آهي ۽ هٽلر کان اڳ جرمنيءَ ۾ رهندو هو.“

ٻين جي به واقفيت ڪرايائين پر اهي يورپي مشهور ماڻهو هئا. گهڻو ڪري انهن سڀني سان آءٌ وڃي گڏيس ۽ ساڻن واقفيت ڪيم.

ولايت جي سفر ۾ گانڌيجي ۽ جواهر لال جي خطن سان مون پنهنجي به هڪ به حرمت هلائي. اڳي گانڌيجي ۽ مون ڏي ڪئين خط لکيا هئا ۽ ٻاهرين لفافن تي پنهنجن هٿ اڪرن ۾ منهنجي ايڊريس لکي هوائين. اهڙيون ڊزن کن سندس هٿ چٽڪيون به ڪتري ساڻ ڪنيم. هڪ درجن اچون گانڌي توبيون به ڪنيم. جنهن سان ٿورو رستو ٿيو ۽ جنهن به هندستان واسطي ڪا همدردي ڏيکاري ته جهٽ هڪ توپي ڪڍي ڏيندو هوسانس. جي خاص قرب ڪيائين ته ترت گانڌيجي ۽ جي هڪ اڪري چٽڪي ڪڍي کيس ڏيندو هوس. ڪو پڇندو هو ته ڇا تو گانڌي ڏٺو آهي ته اندرئين کيسي ۾ هٿ وجهندي هو به هو گانڌيجي جو خط ڏيکاريندو هوس. ڏسي وائڙا ٿي ويندا هئا ۽ ڏند چپن سان لڳي ويندا هئا. ڄڻ جادو جو اثر مٿان پوندو هون. تيون ته منهنجي پوشاڪ نرالي هوندي هئي. اچڪن، چوڙيدار سٿڻ، گانڌي توپي... رڳو جتي جوراب سندن جهڙا هئا. اها پوشاڪ ڏسي عجب ڪائيندا هئا ته هي چوڙيدار سٿڻ ڪيئن ٿو پائي ۽ جيڪر کين لاهي ڏيکارين ته هوند تماشين ٿين. پر مون اهو تماشو نه ڏيکاريو. تان جو هڪ صبح جو لنڊن جي Hyde Park ۾ پئي پٽو ڪيم ته هڪ انگريزي ٻار پنهنجي ڊريس ڏسي، عجب ڪائي هٿ کڻي پڪاري چيو ته ”ڊنڊي! هي ڪل جهڙو (Funny) ماڻهو ته ڏس.“ گهر موٽندي پڪ ڪيم ته سانجهي جو هلي هڪ تيار انگريزي پتلو خريد ڪندس. پوءِ ڏٺم ته اچڪن تي انگريزي پتلو واهه جوڻهي ٿي. انهن ڏينهن ۾ Ethiopia جوشهه شاهه ”Haile Sellasi“ انگلند ۾ آيل هو ۽ عام ماڻهو سمجهندا هئا ته آءٌ ڪو بزرگ پادري هوس. مسلمان ملڪن ۾ آءٌ مسلم مولانا سمجهيو ويندو هوس. در حقيقت هڪ هندو پنجابي دوست هاڻي به مون کي ”مولانا ملڪاڻي“ ڪري سڏيندو آهي.

منهنجو يورپ جو سير، وندر ۽ تماشا ڏسڻ لاءِ ته هو پر خاص ڪري سڪڙ ۽ ڪڇ سيڪارڻ لاءِ به هو. يورپ جا 8 ملڪ ڏٺا، ايجيٽ، اٽالي، فرانس، انگلنڊ، جرمني، هالنڊ، جبرالٽر ۽ موراڪو. هر هڪ ملڪ ۾ اٽڪل هفتو کن رهيس پر جرمنيءَ ۽ انگلنڊ ۾ ٽي ٽي هفتا. هر هڪ ملڪ بابت به ٽي ليک لکيم جي هندستان جي پنجن انگريزي اخبارن ۾ شايع ٿيندا هئا. سو ڏسندو، ڇاپيندو، سمجهندو ۽ پڙهندو هوس ۽ آخر هضم ڪري لکڻ لاءِ وهندو هوس. مان يورپ ويس تنهن کان ڪجهه اڳ 1938 ۾ ڪانگريس فيصلو ڪيو هو ته انگريزن جا ڏنل سڌارا سويڪار ڪجن ۽ اهڙيءَ ريت ستن پراڻن ۾ ڪانگريس جون سرڪاريون ٺهيوون هيون. اهو فيصلو هريجن ڪالونيءَ ۾ به ٽن ڏينهن ۾ ڪيو ويو هو.

ڪن مهينن کان پوءِ گانڌيجيءَ وجهه وٺي واراڻا ۾ هڪ وڏي تعليمي ڪانفرنس سڏائي هئي، جنهن ۾ مون به بهرو ورتو ۽ پڻ اخبارن ۾ چار پنج ليک بنيادي تعليم (Basic education) تي لکيا هئا. انهيءَ تعليمي سرشتي موجب رٿيل هو ته ابتدائي تعليم هٿ جي هنرن (خاص ڪري ڪپڙي جي) معرفت ڏني وڃي. اهو هنر هڪ ڌنڌي وانگر سيکاريو وڃي، ڪپڙي جي وڪري مان ڪجهه قدر ماسترن جو پگهار نڪرڻ ڪپي. مان جڏهن لنڊن پهتس ته انڊيا ليگ جي هر ٽا ڪرتا مسٽر ڪرشن مينن سان گڏيس ۽ کيس عرض ڪيم ته انگلنڊ جي عملن اسڪولن ڏسڻ جو بندوبست ڪري ڏيو. لنڊن ڀرسان ڪي County Schools ڏٺا. انگلينڊ جي ڪنهن به اسڪول ۾ ڪوبه ڌنڌو ڪمائڻ جي خيال نه سيکاريو ويندو هو. جڏهن اُتي پهرئين ڪارخانا کليا تڏهن ننڍن ٻارن کي سخت ڪم ڏيئي انهن کي پيڙهندا هئا. تڏهن کان وٺي ٻارن کي ڪم لڳائڻ کان انگريزن کي سخت اعتراض هو. پر ڪائونٽي اسڪولن ۾ چوڪرن کي ڪنهن نه ڪنهن هٿ جي هنر ۽ چوڪرين کي گهرو وڊيا سيڪارڻ جي

ڪوشش ڪندا هئا. سي به ڪن خاص مرڪزن ۽ خاص وقتن تي سيڪاريندا هئا ۽ ڏهن ٻارهن پرائمڪ اسڪولن لاءِ اهڙو هڪ مرڪز ٺاهيندا هئا. پوءِ ڪي Central اسڪول به ڏنم جن ۾ يارهين ورهين جا ٻار چار سال پڙهندا هئا. پر پوين ٻن سالن ۾ واپاري يا هنري Industrial ڪم لاءِ خاص ڪاري ڪرم هو. اهي اسڪول جن ۾ ڳوٺاڻا ڪاليج به هئا، جن ۾ سنيون لئبريون، لئبارٽريون ۽ ڪم لاءِ ڌار عمديون ورڪشاپس هيون. چئن سالن کان پوءِ ڪي ٻار ڏندن ۾ ڪي وڏن اسڪولن ۽ باقي يونيورسٽين ۾ ويندا هئا. هڪ وڏي ماهر مسٽر ووڊ جنهن هندستان ۾ ووڪيشنل تعليم بابت رپورٽ تيار ڪئي هئي. تنهن چيم ته گانڌيجيءَ جي بنيادي تعليم خاص هندستان جي حالتن موافق آهي، جتي غريبي آهي ۽ ڪيتي مکيه ڏندو آهي. پر اسان تعليمي ماهرن لاءِ به هڪ نئون ۽ عمدو تجربو آهي، جا اسين ڌيان ڏيئي تپاسيون وينا. ٻه چار صلاحون به اسانڪي خبردار ٿيڻ لاءِ ڏنائين، جن بابت مون اخبارن ۾ لکيو.

هٽلر جي جرمني ۾ ڪيئن نوان تجربا شروع ڪيا ويا ۽ اهي چڱيءَ طرح تپاسڻ لاءِ دل ۾ ڏاڍو چاهه هوم. سو گانڌيجيءَ جو خط ڪيسي ۾ ڪٿي لنڊن ۾ جرمن ايلچيخاني ۾ ويس. پڇڻ ڳاڇڻ بعد هنن پورا بندوبست ڪيا ۽ سڄا سارا ٽي هفتا جرمنيءَ ۽ جرمن ڪئمپن ۾ سرڪاري مهمان طور رهيس. سفر گهڻي قدر سندن موٽرن ۽ جرمن دوياشين سان گڏ ڪيم. جن ته مون کي سوايو بخت نصيب ٿيو. پهرئين مون هٽلر يوت جون ڪئمپون ڏسڻ شروع ڪيون. مثال طور آءُ هڪ ڪئمپ جا برلن کان 80 ڪلوميٽر ۽ فرئنگفورت نزديڪ هئي سان ڏسڻ ويس. ڪئمپ هڪ ٻيلي ۾ هئي ۽ پاسي کان هڪ وڏي ڍنڍ هيس. ڪئمپ ۾ اٽڪل ٽي هزار چوڪرا ٻن هفتن لاءِ رهيل هئا. سڄو ڏينهن جرمن لوڪ گيت ۽ مارچ ڪندي قومي گانا پئي ڳايائون، پوءِ تلاءُ ۾ ترڻ ۽ بيون رانديون ڪرڻ به ٻار سيءَ ۾ اڌ اڳهاڙا، کاڌي

لاءِ هڪ ئي گڏيل سڌيل تراوتي سوپ (Soup)، جنهن ۾ گوشت ۽ پاڇيون پيل هيون، ڪئمپ ۾ هلائڻ جو سارو ڪم چوڪرن تي، ويندي ڪئمپ تي پهرو ڏيڻ، ٻن هفتن لاءِ مائٽ کي فقط ٻه مارڪ ڏيڻا ٿي پيا. ساري جرمني ۾ اهڙيون پڪيون ڪئمپون اٽڪل ٽيهارو ۽ نئين ٻارن لاءِ ٻه ۽ وڏن لاءِ ٽي هفتا، موڪلن ۾ هلنديون هيون.

مان هڪ يوٿ هاسٽل به ڏسڻ ويس جا ميونچ ڀرسان هئي. هاسٽل ۾ پنج سؤ بسترا هئا. ڏهه پندرهن ميل پنڌ ڪري يا بائيسڪل تي ايندا هئا. اڪيلا يا ساٿين سان، چاهي جوان چوڪرين سان. پاڻ سان فقط هڪ بگل ٽيلهي، هڪ جرمنيءَ جو نقشو ۽ ٿورو واٽ خرچ لاءِ ٺاڻو. هاسٽلن ۾ رهڻ رڳو ٽن راتين لاءِ. سڄو ڏينهن هاسٽل ڀرسان ملڪ ۾ گهمڻ ۽ ماڻهن سان ملڻ ۽ جرمني جي قدرتي سوييا ماڻڻ ۾ لڳائيندا هئا. سال 1936 ۾ اٽڪل اسي لک جوان جرمن، جي يورپ جي ڪئين ملڪن ۾ رهندا هئا، سي آيا ۽ جڻ جرمن پائر پاڻ ۾ وڇريل پائرن سان وري گڏيا. اهڙيون ٽي هزار هاسٽلن جرمني جي سندر ۽ اتهاسڪ جڳهين تي هيون. پر ٽين به هڪ عجيب سنسٽا هئي جرمن ليبر سروس. پهرئين لڙائيءَ کان پوءِ جرمني 135 سيڪڙو زمين وڃائي ۽ ڪجهه کاڌو ٻاهران گهرائڻ لڳي. سڄي قوم کي اعلان ڪيو ويو ته ”جو شخص هڪ آن جي سنگ بدران ٻه سنگ پيدا ڪندو ان جي خدمت هڪ جنگ ڪٽيندڙ فيلڊ مارشل کان به وڌيڪ ليکي ويندي.“ هڪدم جيڪي ٻوڏ هيٺ، واريءَ اندر زمينون هيون سي ڪوتِي صفا ڪري وري زرخيز ڪيون ويون. جئين ”بندوق ڪلهي ڪريو“ فوج جو نيم آهي، تنهن ”بيلچو ڪلهي ڪريو“ قومي نعرو ٿي ويو. جرمنيءَ جا ٻه ڪروڙ ايڪڙ آباديءَ ۾ هيٺ آڻيا هئا. جڻ هڪ وڃايل پرائنٽ نئين طور محنت سان اُتپن ڪرڻو هو. نوان پيلا به پيدا ڪرڻا هئا. سڄو ملڪ ٽيهارو علائقن ۾ ورهايو ويو ۽ هر هڪ علائقو ڇهن ائڻن تحصيلن ۾، هر هڪ

تحصيل ۾ اٺ ڏهه اهڙيون ڪئمپون؛ هر هڪ ڪئمپ ۾ ٻه سؤ ڦڪڙڙ جوان هر ڌنڌي مان، ڇهن مهينن لاءِ لازمي. سال 1939 ۾ اهڙيون 1430 ڪئمپون اڌ سال ۾ قائم ٿي چڪيون هيون. ساري ملڪ جو رنگ ڦري ويو ۽ بڪ بدران کاڌي لاءِ ان مٿو ٿي پيو. جوان جي بيڪار هوا سي پورهئي ۾ جنبي ويا. جي اڳي رلندا پنندا هوا سي ڪم ڪري متارا يتارا پهلوان ٿي پيا. سندن بدن ۾ سگهه ۽ دل ۾ اُمنگ ۽ اتساهه پيدا ٿيو. انهيءَ ريت چئن سالن اندر هڪ ٽڪل، بڪايل ۽ نراس قوم کي اڳي کان اڳرو ۽ سرفراز بڻايو ويو. هر ڪو جرمن هڪ ٻئي کي ”هيل هٽلر“ Hail Hitler چئي کيڪاريندو هو. قوم جو هڪ نعرو هي به هو ته ”منهنجي جنم يومي منهنجو گهر آهي.“

يورپ جو سفر - ب

مان جڏهن يورپ جي سفر تي نڪتس تڏهن سڄي يورپ ۾ ڊپ جو وايو منڊل ڇانيل هو ۽ جنهن ملڪ ۾ ويس اُتي سڀني جون اکيون جرمنيءَ ڏي کتل هيون. اڳئين لڙائيءَ ۾ سڀني ملڪن کان وڌيڪ نقصان جرمنيءَ جو ٿيو هو. لکين جوان مئا ۽ ڦٽيا هوا ۽ ڪروڙن جو نقصان ٿيو هو. ورسيلس جي صلح مٿس نهايت ڳريون سزائون زوريءَ مڙهيون هيون. لڙائيءَ ڪري ٻين ملڪن جي نقصان جو عيوضو ڏيڻو پيس. ملڪ جو 13 سيڪڙو زمين ٻين ملڪن ۾ ورهائي پيس ۽ لڙائي ختم ٿيڻ بعد به جرمني جي ناڪابندي هلندي رهي، جنهن ڪري لکين زالون ۽ ٻار بڪ وگهي موت جو بڪ ٿيا. لکين ماڻهو بيروزگار ٿيا ۽ ملڪ ۾ سستي ۽ گناهه وڌي ويا. هٽلري اچڻ کان پوءِ جرمنيءَ جو نه رڳو نقشو بدلاجي ويو پر ماڻهن جو رنگ ۽ چهرو به ڦري ويو. جڻ نئون ساھ منجهن پيو. ڪئين قومي سنسٽائون ٻريا ڪيون ويون جن ماڻهن کي قومي جوڙجڪي ڪمن ۾ لڳايو. پر انهن سڀني جي پٺيان هڪ

زبردست لهر هئي ته ”وير ڪيئن وٺجي ۽ جرمنيءَ جو منهن ڪيئن وري ملڪن ۾ مٽي ڪجي.“ جرمنيءَ جي ڪن ماڻهن مونکي چيو ته شل اهڙو موقعو ملي جو انگلنڊ سان لڙائي ٿئي ته سبق سيکاريونس. لڙائي ختم ٿيڻ بعد انگلنڊ جي بحري فوج جرمنيءَ جي ناڪابندي ڪئي هئي ۽ اٽڪل ڏهاڪو لک معصوم ٻار بک ۽ بيماريءَ وگهي مري ويا هئا. انهيءَ جنسي ٽهر جو درد کائن وسريوئي نٿي. نئين لڙائيءَ جو پوئو انهيءَ ڪري نه رڳو انگلنڊ ۾ پر سڄي يورپ ۾ به هو.

مان جڏهن لنڊن ۾ هوس ته ٻڌم ته هالنڊ جي لنٽرن ڳوٺ ڀرسان 28 جولاءِ کان 3 آگسٽ 1938 تائين انٽر راشٽري ڪانفرنس ٿيڻي هئي جنهن ۾ اناوين ملڪن جا اٽڪل 200 عيوضي شامل ٿيڻا هئا ۽ صلح سانت جون ڳالهيون ڪرڻ وارا هئا. ريشيا، جرمني، اٽلي ۽ جپان مان ڪو عيوضي ڪونه اچڻو هو. پر تي جرمن لکي چيڻي آيا هئا. چين، آفريڪا ۽ هندستان مان هڪ هڪ عيوضي آيا هئا. لنڊن ۾ اڳڻا هيريمن سان چڱي واقفيت هيم ۽ هن مونکي زور ڪري هندستان جو عيوضي بڻايو. ڪانفرنس هڪ سندر پيلي ۾ ٿي ۽ هڪ شاهي تماش گاهه ۾ گڏي هئي. هر هڪ ڊيليگيٽ کي سامان سڙي سوڌو هڪ ڪمرو ۽ سنان جي جاءِ ڏنا ويا. هفتي ۾ خرچ پن پائونڊن کان گهٽ، پر کاڌو سٺو ڪوئي ڌار ۽ پوري آرام جو انتظام هو. ڪانفرنس ۾ ٻه جڙا منهنجا چڱا واقف هئا. مس مرٿيل ليستر ۽ پيري ڪيريسول ٻئي هندستان مان ٿي ويا هئا ۽ گانڌيجيءَ وٽ رهيا هئا. ڪانفرنس يورپ جي ديولين ڪوٺائي هئي، ته هن خطري جي وقت عيسائي ڌرم وارا ڇا ڪن. ڇهه ڏينهن بحث هليا پر جيڪي جرمن لکي آيا هئا تن ڪانفرنس ۾ ساڻه وڌو ۽ بنيادي سوال چيڙيا. رپورنڊ هگنهاوز ٻڌايو ته ملڪن جي سرڪارين ۽ مذهبن جي چرچن جو اهو اتهاس آهي ته سرڪاريون رفته رفته ديولين مٿان غالب پئجي ويون ۽ انسان ذات جي

انسانيت ۽ برادري ڀلجي ويون. عيسائي ديوليون ماڻهن جي مڃتاڻ تي زور ڏيڻ لڳيون ۽ نه انسان جي جيون تي. پر ڊاڪٽر ورٿر هڪ وڏي ڳالهه چيڙي. هن چيو ته اڄ ڪن ملڪن ۾ صلح سانت واد ڄڻ هڪ گناهه آهي ۽ نادر شاهه ۽ تانا شاهي چالو آهي. اسين وري جنگي زماني ۾ رهون ٿا ۽ صلح سانت جو زمانو دور آهي. تازو فرانس ۽ انگلنڊ پنهنجي حرفت سان ۽ فوجي طاقت جي ڌڙڪي سان چيڪو سلوويڪيا جنگ روڪي وڌي جا ويهن سالن جي ٺهراون، تقريرن ۽ ليکڪن سان به بنهه روڪي نه سگهجي ها. هن وقت صلح جي هلچل تانا شاهي ملڪن ۾ ختم ڪئي ويئي آهي ۽ جنگ هٿياربند ملڪن جي مدد سان روڪي ويئي آهي. انهيءَ جي ڇا معنيٰ آهي سو صاف آهي. هن تقرير سڄيءَ ڪانفرنس ۾ ڇوڀولو مڃائي ڏنو ڇو جو ملڪن جي ڊڪٽيٽرن کي ڌمڪي ڏيڻ لاءِ هيءَ ڪانفرنس ڪانه سڏائي ويئي هئي.

پوءِ ڪانفرنس ۾ بحث مباحثي جو ميدان کلي پيو ۽ مون به وجهه وٺي چڱو بهرو ورتو. چيمر ته ملڪن ۾ ٻن قسمن جي ڊڪٽيٽري مٿان ڊپائي ويئي آهي. جيئن هندستان ۾ انگريز سرڪار جي ۽ جرمني ۾ هٽلر جي. پر هندستان ۾ گانڌيءَ جي ڊڪٽيٽري نئين قسم جي آهي جا ماڻهن خوشيءَ سان سويڪار ڪئي آهي. سڄي جنگ ته فوجي واد ۽ بئڪشاهيءَ سان آهي. انهن هنسڪ راڄن سان جنگ جوڻ معنيٰ وڌيڪ هنسڪ تياريون ڪرڻ. هنسا سان جنگيون بند نه ٿينديون، پر سڄي اهنسا سان ستياگرهه سان. يورپ ۾ اڄوڪي خوفناڪ جنگ جي ڊپ کان شانتي واد پيدا ٿيو آهي. جيسين ملڪن ۾ لوڻ آهي. چاهي ڏن سمپتيءَ جو چاهي راجنيتي ستا جو. تيسين جنگ ختم نه ٿيندي ڏنر ته ڊيليگيٽن ۾ ستياگرهه سمجهڻ لاءِ گهڻو چاهه هو ۽ گانڌيجيءَ لاءِ آڏن پوءِ ڪيترا مونسان ملڻ آيا، تان جو ڪانفرنس پنهنجو ڪجهه پروگرام مون لاءِ ڦيرائي اڌ ڪلاڪ جي هڪ

خاص ميٽنگ ڪئي، جا سڄ پڇ سڄو ڪلاڪ هلي ۽ خوب سوال جواب اٿيا. آخر ڪيترن مون کي واڌايون ڏنيون جو گانڌيجيءَ ۽ ستياگره بابت مون ڪجهه روشني وڌي پوءِ خبر پيم ته ڪئين شخص ۽ ڪيتريون سنسٽائون هندستان جي هلچل جو گنپير ڌيان سان اڀياس وٺيون ڪن. ڪن چيو ته گانڌي هن زماني جو عيسيٰ مسيح ٿو ڏسجي!

هاليند مان چار پنج ڏينهن پٽڪر هڻي وري پنهنجي هيڊ ڪوارٽر لنڊن موٽيس ۽ نئين سفر لاءِ تياريون ڪيم. هن پيري اسپين ڏسڻ لاءِ سٽريس ۽ جبرالٽر ۾ پائي پرتاب سان گڏ ويس. سندس ڪوٺيون اسپين جي ٻن ٽن شهرن ۾ هيون ۽ مون لاءِ هڪ موٽر ڪار به تيار هئي. پر بدقسمت سان اسپين ۾ تنهن وقت گهرو لڙائي هئي رهي هئي. آمدرفت بند هئي ۽ سفر ۾ جان جو جوکو هو. پر پائي هرڪشن، جو پائي پرتاب جو ننڍو ڀاءُ هو سو ڪئسبلانڪا ۾ رهندو هو. سوچيم اسپين بدران موراڪو جو ڇو نه چڪر هڻان. سڀ وڏا شهر - ڪئسبلانڪا، فيز مراڪش، ربات ڏنم. پر به ڳالهيون خاص نظر ۾ آيم. هڪ ته موراڪو فرينچن جو 1912 کان وٺي ”پروتيڪٽوريٽ“ بڻيو هو ۽ ملڪ جو اسي سيڪڙو ياڱو سڌو فرينچن جي راڄ هيٺ هو. باقي ٽڪر اسپين هيٺ هو. پر نالي ۾ سڄو موراڪو جو راڄ سلطان هيٺ هو سڄ پڇ ته سڄو راڄ فرينچن هيٺ هو. به راڄ قائم هوا. هڪ سلطان جو ۽ هڪ فرينچن جو پر ٻئي پاڻ ۾ ٺهڪي پي هليا. ڪو ٻچڙو ڪم ٿيندو هو ته سلطان طرفان سمجهيو ويندو هو. پر هڪ نرالي ڳالهه ڏنيم ته جيتوڻيڪ موٽر گدلا ۽ اڻ پڙهيل هوا ۽ سندن پوشاڪ فقط هڪ لنڊو جو هئي پر فرينچن سان سندن سماجڪ پيد ڪوبه ڪونه هو. رستن تي، هوتلن ۾ ۽ ڪيفي (Cafe) ۾ ڪوبه فرق ڪونه رکندا هوا. بلڪ گڏ نچندا ڪائيندا پيئندا هوا. سرڪاري دفترن ۾ فرينچ آفيسرن وٽ موٽر بي ڌڙڪ لنگهي ويندا هوا. هندستان ۾ جيڪو سماجڪ پيد پاڻ ۾ چڻ چوٽ اچوٽ جو هو سو

موثرن ۽ فرينچن وچ ۾ ڪونه هو. ٻيو ته موثرن کي پنهنجي جهوني عمارتي ڪلا هئي ۽ گهر مڪان سينگارڻ جا پنهنجا هٿ جا هنر هوا. اهي سڀ فرينچن قائم ڪيا ۽ سڌاريا. پر مڪان يا عمارتي ڪلا جو ٻاهريون ڏيک ۽ عمارتن جو وڏو پيمانو سو سڀ فرينچ رکيائون. عمارتون ٻاهران فرينچ ۽ اندران سونهن سينگار سڀ موثرن جو. هندستان ۾ اندران ٻاهران سڀ سرڪاريون جڳهون يوناني ۽ روم جي ڪلا جون ۽ سڀ اندران ويڪريون وڏيون سهنج ۽ آرام جون پر ڌرو به هندستاني ڪلا جون نه هون. نئين دهليءَ جو دفتر جڙ روم (Rome) ۾ آهي. ٻيا وڏا دفتر بلڪل سادا سودا جن ۾ عمارتي ڪلا رواجي انجنيئر جي مس لينڊي چنڊيگڙه جو دفتر وڏو اونچو ڀر پانءِ ته پٿرن ۽ سنگمرمر جو ڍير آهي، جنهن ۾ مونکي ته ٿورڙي ڪلا نظر ٿي اچي. ساري هندستان ۾ فقط ميسور ۽ بئنگلور جو دفتر آهي، جو جهڙو اندران وائڪو ويڪرو ۽ سٺو آهي اهڙو ئي ٻاهران سٺو هندستاني آهي.

موراڪو جو سفر پورو ڪري آءُ وري جبرالٽر موٽي آيس ۽ هندستان ڏي اُسهڻ لاءِ سنڀريس. شايد سيپٽمبر جو مهينو هو ۽ هٽلر چيمبرلين جون پاڻ ۾ ٺاهه جون ڳالهيون پئي هليون. يورپ جنگ ۽ صلح وچ ۾ پئي لتڪيو ۽ اسين سڀ ريڊيو تي ڪن لڳائي چهتيا وينا هوندا هواسين. جهازن جي آمدرفت بيهي ويئي هئي. نيٺ جڏهن صلح ٿيو تڏهين سڄي يورپ ۽ دنيا به سامت جو ساڻه ڪنيو. في الحال ته بلا تري جهازن هلڻ شروع ڪيو پر ڪو خالي برٽ نه ملي سگهيو. نيٺ هڪ جهاز ۾ پائي پرتاب جو هڪ گماشتو جولڊن مان هندستان تي ويو انهيءَ کي جبرالٽر ۾ لاهي سندس خالي جڳهه پائيءَ مونکي وٺي ڏني. پوءِ چيائين ته هڪ هفتو بمبئيءَ ۾ مون لاءِ ترسج، ٻئي گڏجي گهر هلنداسين. در حقيقت پوري هڪ سال کان پوءِ پائي پرتاب موٽيو ۽ سندس جهاز پويون جهاز هو جنهن سٽيز واهه پار ڪيو. يورپ ۾ 1939 ۾ آخر ۾ ٻي مهاڀاري لڙائي شروع ٿي ويئي هئي.

سند ۾ موتي تي چار ليک ٻيا به لکيم. تن مان به ليک گانڌيجيءَ
قسمت سان ”بمبئي ڪرائيڪل“ ۾ پڙهيا ۽ مونکي ترٽ لکائين ته:

پرڀه ملڪاڻي.

سيواگرام جي ڪتيا ۾ مان ورتي ڪجهه پڙهندو آهيان. پر اڳئين ۽
هن هفتيوار ”بمبئي ڪرائيڪل“ ۾ تنهنجا به ليک پڙهيم جن منهنجوڌيان
چڪي ورتو ۽ پوري پڙهڻ پنا رهي نه سگهيس. پڙهي معلوم ڪيم ته ڄڻ
اسان جا ڪي گهٽج متجي ويا.

38_12_15

پيار

ٻاپو

پڙهي دل سرهي ٿي. جيڪا صلاح ڏني هوائين ته:

Return soon, bringing with you what is best for you & the
country.....

سا دل سان هنڊائي هئم. ڇهين مهيني جا ملڪن ۾ سڀ سفر تاب پيا.

ڏکيا ڏينهن سنڌڙيءَ جا

مان جڏهن دهليءَ جي هريجن ڪالوني ۾ هوس تڏهن گانڌيجيءَ کي خبر هئي ته منهنجي دل اُتي رهڻ جي نه هئي جيتوڻيڪ هريجن شيوا منهنجي دل وٽان هئي. انهيءَ بابت ڪو خط لکيو هومانس جنهن جي جواب ۾ پياري لال، سندس سيڪريٽريءَ سندس پاران مونکي جواب ڏنو ته:

پريه ملڪاڻي

باپوءِ کي تنهنجو خط مليو. سندس خيال آهي ته اتان جو ڪم ڦٽائڻ بنا، سولائيءَ سان ڇڏي سگهين ته هڪدم وٽس هليو اچ ۽ هو توکي هڪ تعليمي ڪم ۾ لڳائي سگهندو. در حقيقت هو چاهي ٿو ته هڪ تعليمي سنسٽا جي اچي چارج وٺ.....

پياري لال

پوءِ خبر پيم ته وارڊا ۾ سيٺ جمنا لال بجاج هڪ واپاري ڪاليج کوليو هو پر مون جهڙو پرنسپال ڪيندو هوس. پاڻ ٻيهر مونکي زور ڪيائين پر مون اها آڇ نه قبولي (تڏهن سرپمان نارائين کي جو هاڻي گجرات جو گورنر آهي، پرنسپال طور مقرر ڪيو ويو). مان سنڌ کان ٻاهر رهي ٿڪو هوس ۽ سنڌ ڏي چڪ ٿي. پيو ته سمجهم ته پنهنجي پرائنٽ ۾ ماڻهو شاهه آهي ۽ پرائنٽ بازي نه ٿيندي نڪي ڪي ٻن چئن مديرن تي آڌار ٿيندو. چوندا آهن ته پنهنجو گهر ڏئيءَ جو در. سو جڏهن ولايت مان موٽيس تڏهن چيم ته هاڻ هميشه لاءِ سنڌ ۾ رهي سنڌ جي خدمت ڪندس ۽ تائينڪو ٿيندس.

اڳيئي ڄاڻايو اٿم ته ڳوٺن ۽ ڳوٺاڻن ڏي چڪ ٿيندي اٿم. ڳوٺن ۾ وائڪائي ۽ قدرت جي اُس، هوا جي ڪافي بخشيش آهي. ڳوٺاڻا ۽ خاص ڪري ڪسان سڀاءَ جا سرل ۽ بازن جا پورهيت ٿين ٿا. سو هڪدم ”ڳوٺاڻي

جماعت“ ٺاهيم. جنهن ۾ پندرھان ويھ خدمتگار ھوا. اڪثري ڪم ڪندڙ به ڳوٺاڻا ھوا. مئٽرڪ پاس ۽ عمر جا جوان. سندن واجبي گھرجون ماھوار ھڪ سؤ رپين جي اندر تڏھن پوريون ٿي سگھيون ٿي. حيدرآباد ۾ سندن ھڪ يونيفارم به ٺارائيم ۽ ٻن ٽن ھفتن جي ڪئمپ به ڪيم. ڪن کي پنھنجي پيءُ ڊاڪٽر بولچند جي اسپتال ۾ ھڪ مھيني جي اوائلي علاج جي سکيا به ڏياريم. پوءِ تڙي پڪڙي وڃي پنھنجن ضلعن جي ڳوٺن ۾ ڳوٺ سڌار کي لڳا. ھڪ ڪئمپ پوءِ نواب شاھ جي محرابپور ڳوٺ ۾ به ڪئيسين جتي ڳوٺ صفائيءَ کي به لڳي وياسين ۽ ڳوٺاڻن جي اھنجن کي سمجھڻ لڳاسين. مون پاڻ تندي آدم ۾ پنھنجو ديرو دمايو ۽ کاڌيءَ جو ڪم شروع ڪيو. ھڪ پيءُ اُتمچند چنديرام چڱي وڏي جڳھ آشرم جي ڪم واسطي ڏني. ڳوٺاڻو ڪم سچ پچ تڏھن شروع ٿيو ۽ منھنجي دل خوش ٿي ته ھاڻي سنڌ ۾ سنڌي ٻولي ڳالھائي سنڌي ڀائرن، خاص ڪري ھارين جي خدمت ڪندس. هن ڪم لاءِ دوستن ۽ ٻين کان پنڻ لڳس ۽ پئسا به ملڻ لڳا. اها پن ٻوڏ سھائتا وقت ڪئي ھيم پر ھاڻي انھيءَ ۾ ٻي خوبي ھئي جو شھر مان ھوند وارن کان وٺي ڳوٺن ۾ اڻ ھوند وارن کي ڏٺم. اڪثري ھندو ڏيندڙ ۽ مسلمان وٺندڙ سو به دل کي وڻيو پر واتان ڪنھن کي ڪونه چيم. سمجھيم ته ڪيئن تڙ تانگھي ھاڻي ستر پھتو آھيان ۽ حياتيءَ جو مقصد پورو ٿيندو.

مگر ھاڻي وري نئين سر آکاڻي شروع ٿي ۽ نه رڳو منھنجو جيون پر سنڌ جو جيون لوڏن ۽ ڌوڏن منجھان لنگھيو. سال 1939 ۾ گانڌيجيءَ ”گانڌي سبھا سنگھ“ جو ھڪ اھم ميٽر بھار ۾ ڪوٺايو. مون چيو ڇو نه آءٌ به سنگھ جو ميمبر ٿيان ۽ سنڌ ۾ سندس پاران ڪم ڪريان پر قصو اُلتو بڻيو. ڪئين پراڻتن ۾ 1937 جي فيصلي کان پوءِ ڪانگريسي وزارتون ۽ اسيمبليون چونڊيون ويون. سڌارا مليا پر ھڪدم بگاڙا به شروع ٿيا. ڪانگريس اندر چونڊن جو گھڻو گھڙي ويو ۽ وٽاءُ ٿيو. ستا لاءِ بڪ ۽ ناٺي لاءِ

لوپ ۽ ٻئي بنا روڪ نوڪ. گانڌي سيوا سنگھ جا ڪيترا ميمبر انهيءَ وچڙندڙ بيماريءَ ۾ مبتلا ٿي ويا. ايترو حسد، حرس ۽ لالچ جو گانڌي سيوا سنگھ وارن کي گانڌي ئي وسري ويو ۽ سنگھ اندر ٽاڪورو پيو. تڏهن گانڌيجي هوشيار جراح وانگر بيمار عضمو ڪپي ڪوري ڦٽو ڪيو. گانڌيجيءَ پاڻ بچايو ۽ شيوا جو ڪم جاري رکيو پر سنگھ کي ختم ڪري ڇڏيو. سو آءُ جهڙو ويس تهڙو هٿين خالي موٽي آيس.

پر گانڌيجيءَ جي ٻن هلچلن سنڌ تي به پنهنجو اثر وڌو. پهرئين 1921 جي هلچل خلافت ۽ جليانوالا باغ جي ڪوس ڪري هندن ۽ مسلمانن جي گڏيل هلچل هئي ۽ ڪي ائين به سمجهندا هئا ته مذهبي جنون ڪري مسلمانن جو جوش خروش وڌيڪ هو ۽ هلچل وڌيڪ زور ورتو. سڄي هندستان ۾ مسلم فرقو تڏهن سجاڳ ٿيو ۽ سياسي ميدان ۾ آيو. پر سجاڳي مذهبي ماڻهن پوءِ سياسي ڪمن ۾ لڳائي. تنهنجو برو نتيجو ٻن هنڌ نڪتو. ڪوهاٽ (سرحد ۾ ڳڻي) ۾ فساد ۽ ڪيرالا ۾ موپلن جو ڪڪرم. ترڪن پاڻ مرادو خلافت ختم ڪري ڇڏي پر هند ۾ مسلمانن انگريزن بدران هندن سان دشمني شروع ڪئي. اڳيان پراڻا پيد جي پاڻءِ غلاميءَ ڪري وسري ويا سي وري جاڳايا ۽ وڌايا ويا. مسلمانن جي مذهبي سجاڳي ڦري سياسي سجاڳي ٿي. سائمن ڪميشن جي رپورٽ کان پوءِ برطانيا سرڪار 1935 جو (سڌار) قانون پاس ڪيو ۽ انهيءَ موجب 1936 ۾ ميمبرن جون چونڊون ۽ نيون وزارتون ٺهيون. ستن پراڻن ۾ ڪانگريس وزارتون ۽ ٽن چئن ۾ ذري گهٽ ڪانگريس وزارتون ٺهيون. جڏهن 1935 جو قانون پاس ٿيو ته سنڌي مسلمان به سجاڳ ٿيا ۽ طلب ڪيائون ته سنڌ ڌار ٿئي ڇو جو بمبئي پريزيڊنسي ۾ سنڌ پنجن مان هڪ ڪمشنري ۽ سيني کان پنٿي پيل هئي. جيڪي مسلمان سنڌ مان چونڊجي بمبئي ڪائونسل ۾ ويا تن جي بمبئي ڪائونسل ۾ اصل ڪين هلندي هئي. بمبئي ڪائونسل

وارا به منجهائن بيزار هوا جو هو سنڌ ڪمشنر جي چيچ ۾ ٻڌل هوا ۽ هندن خلاف ووت ڏيندا هوا. پڙهيل سنڌي به ڌار سنڌ جي فائدي ۾ هوا چو جو هن پنٿي پيل سنڌڙيءَ جي سڌاري ڏي پورو ڌيان ڪونه ڏنو ويندو هو. سنڌ جو ڪمشنر ته ڌار ٿيڻ جي بلڪل فائدي ۾ هو چو جو ڪمشنر مان وڌي گورنر ٿئي ها ۽ مسلمان عيوضين جو ليڊر ۽ قوم جو ڪپتان بڻجي ها پر ارمان جو سنڌ جا هندو الڳ سنڌ جي خلاف هوا. هو چڻ ڪمشنري راڄ جي فائدي ۾ هوا. مسلماني راڄ کي هنن جتڪوراڄ ڪري پڪاريو ۽ انگ اکر حقيقتون اهڙا ڳولي پڌرا ڪيا چڻ الڳ سنڌ جو راڄ هلي ئي ڪين سگهندو. خود ڪانگريس جي پارٽيءَ ۾ اتان ڦوٽ پئي جا هلندي رهي. تان جو الله بخش سومري جي ايامڪاريءَ ۾ اها ڦوٽ سنڌ جي سياسي ميدان ۾ قائم رهي. هڪ ڌر سياسي سوال خاص هندن جي نظر سان ۽ ٻي ڌر هندن ۽ مسلمانن جي نظر سان ٿي ڏنو. نتيجو اهو نڪتو جو مسلم ليگ سنڌ ۾ ٻه ڀيرا ڪوڙيو ۽ هندو مسلم وڻاءُ وڌي ويو. جتي ٻنهي جو گهڻي قدر ميل ميلاپ هو جتي صوفي ويچارن ٻنهي کي ڳنڍيو هو جتي رهڻي ڪرڻي ۾ فرق گهٽ هو اتي ڪاهي پيدا ٿي پئي جا وڌندي ويئي. تان جو ورهاڱو ٿيو. سنڌ جو ڌار ٿيڻ اتهاسڪ گهونا لوهو جنهن ۾ آخر سنڌ جو ورهاڱو چڻ ته قسمت ۾ لکيل هو. سنڌ ڌار ٿيڻ کان پوءِ هندن مسلمانن جي دلين ۾ ويڇو ظاهر ٿي پيو. ڪو سوال ڪيندو هو جنهن تي گوڙ ۽ فساد ٿين. سکر شهر ۽ درياھ جي ڪپ تي هڪ وڏو ميدان هو جنهن ۾ هڪ وڏي صفح واري جڳهه هئي. انهيءَ ميدان ۾ اڪثري ڪليڪٽر ۽ ٻيا آفيسر وڃ ۾ تنبولگائي ۽ جڳهه جي هال ۾ ڪلارڪن لاءِ آفيسون ڪولي ٻن چئن ڏينهن جي ڪئمپ ڪندا هوا. تان جو جڳهه جو نالو پئجي ويو ”منزل گاهه“ شايد 1938 ڌاري ڪراچيءَ جي مسلم ليگ روزاني اخبار ”الوحيد“ پرچار شروع ڪيو ته وڏي صفح واري جڳهه سچ سچ مسجد هئي ۽ ان ڪري اها مسلمانن کي ڏني وڃي. عام طور

خبر هئي ته اها جڳه ڪڏهن مسجد طور ڪم ڪونه آئي هئي. جڳهه جي اولهه پاسي ڀٽ ۾ محراب هوا ۾ عربن جي خانگي جڳهين ۾ به محراب ٿيندا آهن. جڏهن مسلمانن جڳهه جي طلب ڪئي ته ساڌ بيلي جي مهنت اعتراض اُٿاريو ڇو جو هن نئي چاهيو ته مندر ۾ سان مسجد هجي ۽ گهندن وڃڻ بهاني فساد ٿين. هاڻي ته جهڳڙو وڌي ويو ۽ ڇاڪاڻ ته ميان الله بخش وڏو وزير هو ۽ کيس منجهانڻو هو تنهن ڪري ڇيڙيو ويو. مقرر ڏينهن شهري ۽ ڳوٺاڻن مسلمانن گڏجي منزل گاهه ۾ جڳهه تي حملو ڪيو ۽ پوليس لنباڙي ڪئي. افسوس جو ڳوٺاڻن مسلمانن پوءِ ڳوٺ جي هندن کي ۽ ڪن ڳوٺن جي وڏيرن پنهنجا خانگي جهڳڙا پاڙيا ۽ هندن کي نه رڳو لٽيو پر خون ڪيو. گوڙ هلندي ڏينهن ڌڻي جو ريلي گاڏيءَ ۾ يڳت ڪنور رام ۽ ٿورو پوءِ مسٽر پمنائيءَ M.L.A به گولين جو شڪار ٿيا. هاڻي ته ٻن فرقن وچ ۾ تيهان وٺاءُ وڌيو ۽ مسلم ليگ زور ورتو. اهو جهڳڙو سچ پچ سياسي هو پر مذهبي رنگ ڏنو ويس. هن کان پوءِ سڀ فرق سياسي ٿيا ۽ مذهب جي نالي ۾ ارمان اهو آهي جو انهيءَ وقت ڪانگريس پارٽيءَ ۾ وڌيڪ ڦوٽ پئي ۽ فرقيواريءَ جو علاج ڪرڻ بدران بيماري وڌائي ۽ الله بخش جا هٿ ڪمزور ڪيا ويا.

مون هيستائين سياست ۾ ۽ خاص ڪري سنڌ جي سياست ۾ ڪو به پهرو ڪونه ورتو هو. الڳ سنڌ جي هلچل وقت آءُ دهلي ۾ هوس. پر منزل گاهه جي فساد وقت سنڌ ۾ هوس. سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر نه هوس ۽ جوڙجڪي ڪاريه ڪرتا هوس، پر سياستدان ۽ پڪو ڪانگريسي به هوس. تڏهن مون جلد ئي وڏي ڪانگريس جي سيڪريٽريءَ کي خبر ڏني ۽ صلاح گهري ته ڪانگريس ڇا ڪري آچار به ڪريلاڻيءَ جواب ڏنم ته:

سواراج پون-الله آباد 4-3-40

بريه نارايڻ

.....سند جي حالتن بابت مونکي ڪي ڪين چوڻو آهي. منهنجي آفيس جي جوابدارين کان هيءَ ڳالهه مٿي آهي. مونکي سند بابت ڪي به پنهنجا خانگي ويچار نه آهن. پر جي هجن به ڪٿي ته ڪنهن کي ڪين آڻيندا. تو چڱو ڪيو جو سردار ولب پائيءَ کي به لکيو اٿيئي. پر پڙن پيا پونم ته هو به توهان جا مسئلا حل ڪري نه سگهندو. اهي اسان سيني جي صلاحڪارن کان ٻاهر آهن..... توهين سڀ رامگڙهه ڪانگريس ۾ اچڻا ته آهيو پر ڪاريه ڪارٽي ڪاميٽي سمجهي ٿي ته سنڌين کي صلاح ڏيڻ به فضول آهي.

پيارن مان

جيوت

سردار ولب پائي پنجين مارچ تي هڪ ٽڪو ۽ وڌيڪ ڊگهو جواب ڏنم جو هو به هوانگريزيءَ ۾ ڏيان ٿو، ڏسو Appendix C. منزل گاهه جي فسادن کان پوءِ هندن مسلمانن جي فرقيوار ناسازي تيز ٿي ۽ مسلم ليگ پارٽيءَ زور ورتو. پر اُن کان به وڌيڪ دڪ جي اها ڳالهه ٿي جو ڏهن جڻن جي ڪانگريس ڦٽي پڻ اڏي. هڪ الله بخش پاسي ۽ ٻي سندس خلاف. ان ڪري الله بخش ڪمزور ٿي پيو. تنهن کان سواءِ هن کان پوءِ ڪانگريس هاءِ ڪمانڊ سنڌ جي ڪانگريس ڪمانڊ ۾ ايمان نه رکندي هئي. ڏيري ڏيري اسپين ورهاڱي طرف لڙهندا وياسين. مان پاڻ سياست ۾ وڌيڪ دلچسپي وٺڻ لڳس پر ڪانگريس جي ٻن ٽڪرن وچ ۾ لوڏا کائڻ لڳس. ٻنهي پاسي دوست هوا، پر همراهه نه هوا. مان ڪنهن جو به وشواس هٿ نه ڪري سگهيس، جيتوڻيڪ پٺيان ٿو ته وشواس جوڳو هوس.

هوڏانهن انتر راشٽري حالتون خراب ٿينديون ويون. ٻي مهاڀاري لڙائي سيپٽمبر 1939 جي شروع ٿي ويئي. هڪ سال اندر جرمني نه رڳو پولنڊ ۽ چيڪو سلوواڪيا ولاڙي ويو پر مغربي يورپ، يعني هالنڊ، بيلجيم ۽ فرانس

به لتاڙي ويو. هندستان جي فوج به برطانيا سان جنگ ۾ شامل ڪئي ويئي پر ملڪ يعني ڪانگريس پارٽيءَ جي صلاح بنا. اها پارٽي فوجي ۽ ٻي مدد ڏيڻ لاءِ تيار هئي، بشرطيڪ انگريز سرڪار لڙڪائيءَ هلندي هندستان کي جوابداري ڏيڻ باسي. نه فقط ايترو پر جوابداري هڪدم ڏني وڃي. جنهن صورت ۾ چرچل سرڪار اهو شرط نه قبول ڪيو تنهن صورت ۾ گانڌيجيءَ شخصي ستياگرهه جو اعلان ڪيو جو 1940 جو سڄو سال هليو ۽ 23 هزار هندستاني تنهن ۾ گرفتار ڪيا ويا. ڊسمبر 1940 ۾ لڙائي ايشيا ۾ چڙهي پيئي ۽ چين هندستان ڏي ڌوڪيندو آيو ۽ انگريز هٿن ۾ ويو. هڪ ٻئي پٺيان پرل هاربر جي سوڀ، پوءِ شانگهائي، سيام، ملايا، هانگ ڪانگ، سينگاپور، جاوا، سماترا ۽ رنگون به 9-3-42 ۾ فتح ڪيا ويا ۽ هاڻي دشمن آسام جي در تي اچي لڪاءُ ڪيو. ملڪ ۾ ٿرڻوٿ هئي ته ڄاڻ چياني فوج آئي ۽ انگريز سامهون فوج بيهي نه سگهندي انهيءَ جواثر نه رڳو دنيا تي پيو پر هند ۽ سنڌ تي به.

ٿرپارڪر ضلعي ۾ هڪ حرن جي مسلم قوم آهي جا شايد سانگهڙ تعلقي جي ٻيلي ۾ مڪيءَ جي ڍنڍ ڀرسان ايامن کان رهندي آئي هئي. ڏينهن ڏني جو ٿرلٿ، چوپائي مال جي وڏي پيماني تي چوري ۽ وقتي ماڻهن جا خون به ٿيندا هئا. پوليس انهن سان پڄي نه سگهندي هئي. اڪثري انهن جو سردار ڪو پير فقير هوندو هو. حرن جي بهادري، وفاداري ۽ پير صاحب ۾ ايمان عالم آشڪار هئا. جڏهن جنگ جو پڙاڏو سنڌ تائين اچي پهتو تڏهن حرن جو حوصلو وڌيو ۽ چارو طرف ڪڇ بدامني وڌي تنهن وقت سکر ضلعي جي پير ڳوٺ ۾ هڪ ”پير پاڳارو“ رهندو هو. ٽڪڙ جوان، ڊگهو ڪارسرو، دلير مسلم پير هو. لڙائي شروع ٿيندي ئي سرڪار هن کي 1939 ۾ گرفتار ڪري بنگال ڏي موڪلي نظربند رکيو هو پر 1940 ۾ موتاڻي سنڌ ۾ موڪليائونس. حرن کي جنگ جو ان سردار ڪپندو هو ۽ پير کي ڪا تر

تيار حرن جهڙي فوج کپندي هئي. هاڻي وڏي پيماني تي ۽ باانتظام ڌاڙا ۽ خون ٿيڻ لڳا ۽ سنڌ ۾ ٿرڻو پئجي ويو. بنگال ۾ ڪن دهشت ڪارن (Terrorists) جي سنگت ٿيس ۽ سندس ويچار ۽ اُتساه ڪڇ دهشتڪاري ٿيا. سنڌ ۾ موٽڻ شرط هن جا ڪارناما به دهشتڪاري ٿيا. جڏهن جپان ڪاهون شروع ڪيون تڏهن پير پاڳاري به ڌاڙا ۽ حملا شروع ڪيا. هن ليکي انگريز چاڻ سنڌ مان ڀڳو ۽ پوءِ سندس وارو به ايندو. هندستان جو اتهاس اهڙن واقعن ۽ حادثن سان ڀريو پيو آهي.

پر هن وري گانڌي ۽ گانڌيواد جو به فائدو وٺڻ چاهيو ٿي. ڳوٺ سڌار ۽ ڳوٺاڻا هنر برپا ڪرڻ چاهيائين ٿي. سو 1941 ۾ مان ڪي ساٿي وٺي سندس سلام تي ويس. سندس گهر نه پر ڪوٽ هو ۽ ڪوٽ اندر زنانو ڪوٽ. شاهي حال ۾ دربار ڪندو هو ۽ آءٌ به دربار ۾ ساڻس گذيس. فدا آور، ڪارو ۽ طاقتور هو: جيڏي شاهي ڀڳ. اوڏي ورن واري وڏي شلوار. شان سان آيو. وڏيءَ ڪرسيءَ تي ويٺو ۽ اسان سان جرڙجڪي ڳالهيون ڪيائين. فيصلو ٿيو ته آءٌ ڪي عمدا ڳوٺاڻا ڪم ڪندڙ موڪليندس. جي حرن ڪي کاڌي ٺاهڻ ۽ ٻين ڳوٺاڻن هنرن سکڻ ۾ مدد ڪندا. سندس ڳوٺ ۾ هندو مسلم ٻئي گڏ پاڙيسرين وانگر رهندا هئا ۽ ڪيترا هندو وٽس ملازم به هئا. سندس ڏاڍي ساک ٿي ڪيائون. جيڪڏهن گانڌيجيءَ کي ملي ها ته ڪير چاڻي هي به سنڌ جو ڪجهه بڻجي پوي ها.

پر جيئن لڙائي چڙندي ۽ وڌندي امفال (Assam) تائين آئي تيسين حرن جون ڪارروايون به سنڌ ۾ ڦهليليون ويون. تان جو چئني طرفني دانهون ۽ ڪوڪون ٿيون. اهي فرياد گانڌيجيءَ تائين به پهتا. حيدرآباد شهر جي ڀرسان به ڪي ڌاڙا ۽ خون ٿيا هئا. ماڻهن ڀانيو ته اجهو شهر جو به وارو آيو ڪي آيو.

تن ڏينهن مون حيدرآباد شهر ۾ هڪڙي والنتيئر ٽڪري ٺاهي هئي. جنهن ۾ هڪ سؤ جوان ۽ اٽڪل پنجاهه ڪماريون هيون، جن جو باقاعدي لئين جو روز قواعد هيرآباد وارڊ ۾ ٿيندو هو. تنهن کان سواءِ ڏهه سڪ ۽ پنجويهه چوڪيدار رات ڏينهن پهرو ڏيندا هئا؛ سڄي شهر ۾ ڀڄ جو وايو منڊل هو. شڪارپور شهر مان ڏهه هزار ماڻهو ڀڄي نڪتا ۽ ڪئين ڳوٺ خالي ٿي ويا هئا. هي ڪو هندو مسلم جهڳڙو نه هو (جو سکر منزل گاهه ڪري هليو پئي). پر سنڌ ۾ بدامنيءَ جو ڳرو مسئلو هو. پوليس بيوس هئي، فوج ۾ هار ڪري ٽاڪوڙو پئجي ويو هو ۽ سرڪار مرڪزي توڙي پراڻي ڪمزور هئي. انهن حالتن کان ڪانگريس ۽ گانڌيجيءَ کي واقف ڪندو رهندو هوس.

ورڏا ۾ ڪانگريس ڪاميٽيءَ جو هڪ پرستار موجب ”هندستان ۽ دنيا جي حالتن موقف، ديس اندر توڙي ٻاهران حملي کي نظر ۾ رکندي، ڪانگريس کي پنهنجي ڪمن جو پروگرام ٺاهڻ کپي.“ سو پرستار نظر ۾ رکندي مون والنتيئرن جو ماڻڻو بچاؤ لاءِ منڊيو هو. پر ٿورن مهينن بعد ڪانگريس ڪاميٽيءَ پوني ۾ هن وارڏا پرستار جي درستي ڪئي. انهيءَ موجب ”پنهنجي بچاؤ واسطي جي ڪانگريسي بيءَ ڪنهن به سنسٽا سان واسطو ۽ تعلق رکندا ته اها سنسٽا به اهنسڪ بچاؤ جون تياريون ڪندي.....“ انهن پرستارن ڪري آءُ ۽ ٻيا ڪيترا ڪانگريسي منجهي پياسين. ٻئي پرستار وري راجگوپال آچاريه پاس ڪرايا هئا. سو 1-8-40 تاريخ هڪ ڊگهيرو خط کيس مدراس ۾ لکيم ته اسان جي ۽ منهنجي من جو مونجهارو لاهي. والنتيئرن جي گڏيل سنسٽا. جنهن ۾ مرد زالون، هندو مسلم هئا ۽ جا سرڪار جي ڄاڻ سان ٺاهي ويئي هئي. مان ڪانگريسي ٿي ڪري هلايان يا نه؟ اها اندرئين بچاؤ لاءِ هئي. اهو فرقيوار معاملو نه هو. ڪانگريسي جي اڳواڻي نه ڪندا ته سنسٽا ٿئي پوندي اهي ۽ اهڙا سوال

مون آچاريه ڪرپالائي، شري راجگوپال آچاريه ۽ گانڌيجيءَ کان پڇيا. ٻن مونڪي جواب ڏنا ته والٽيئر جي بيشڪ اڳواڻي ڪر ۽ بچاو جو اهو بندوبست حالتن اندر ٺيڪ آهي. راجا جي 4 آگسٽ 1940 تي لکيو ته ”لکيل حالتن موافق تولا ۽ هڪ ئي رستو کليل آهي ته ڪانگريس سان تعلقات ڇڏي جيڪي ڪرين وينو ڪر. ڪانگريس جي اها نيتي ٿي سگهي، جو مونجهارو پيدا ٿئي. جيڪڏهن ڪي ڪانگريسي صرف ڪانگريس جي ڪم ۾ اهنسڪ رهندا پر ٻين سنسٽائن جي ڪم ۾ چاهي بچاو لاءِ هنسڪ ٿيندا ته برابر مونجهارو ٿي پوندو. سي آر راجگوپال آچاريه گانڌيجيءَ جيڪو جواب ڏنو سومان جنسي Appendix D ۾ ڏيان ٿو.“

شڪر جو تنهن وقت به واقعا ٿيا جنهن ڪري حالتون ڪڇ سڌريون. هڪ ته 1941 جي پڇاڙيءَ ۾ پير پاڳارو گرفتار ٿيو. ٻيو ته سنڌ ۾ راشٽريه سئيم شيوڪ جي شاخ ٻرپاڻي ۽ جڏهن اسين ڪانگريسي آگسٽ 1942 ۾ گرفتار ٿياسين تڏهن ميدان ۾ ٻه پارٽيون وڃي رهيون هيون: مسلم ليگ ۽ راشٽريه سيوڪ سنگهه. ٻنهي پاڪستان آڻڻ جا نمونا اختيار ڪيا. پير پاڳاري جو چاٿيو سو پئي فصل ۾.

وري نانائي گهر

مهاپاري لڙائي زور وٺندي ويئي ڇو جو نه رڳو جپان ڏکڻ اڀرندي جا ملڪ والاري ويو پر آمريڪا به جلد اچي شامل ٿيو ۽ هندستان ۾ انگريزن جو ٻانهن بيلي ٿيو. ٻنهي گڏجي جپان کي آسام ۾ روڪيو ۽ آخر هٽايو. پر پير پاڳاري جي نظر فقط هند ۽ سنڌ تائين محدود هئي. انگريزن کي ڪمزور ڏسي هو وڌيڪ اُرھ زوراوري جا ڪم ڪرڻ لڳو ۽ چارو طرف حرن جي ڊاڪن لڳڻ ڪري سنڌ ۾ هاهاڪار مچائي ڇڏيائين. تان جو حرفت ۽ ساهس سان حرن جي هڪ ٽوليءَ اُڏيرو لال اسٽيشن (حيدرآباد کان ٽيهارو ميل پري) وٽ ڪراچي - لاهور ميل کي تيز رفتار اندر هيٺ ڪيرائي وڌو ۽ پوءِ بندوق سان چاليهارو مسافرن کي ماري وڌو. انهن ۾ سر غلام حسين وزير جو فرزند هو. پوءِ سڀ حر رڻو چڪر ٿي ويا. صبح جواچي سر غلام حسين، پٽ جو لاش ڪٿائي ڪراچيءَ ويو. پر ڪليڪٽر، مسٽر اڏارام مير چنداڻي ۽ مان گڏجي هڪ اسپيشل ٽرين (هن گاڏن جي) ۾ چڙهي واردات تي وياسين. پوءِ ٻن چئن کي همراه ڪري مون پاڻ اهي لاش گاڏن ۾ ڍويا. سانجهن جو حيدرآباد جي مسالڻي ۾ سڀني لاشن کي چڪيا جي پڻيٽ ۾ جلايو ويو.

هن کان پوءِ سرڪار هيسجي نه ويئي. پير پاڳاري ۽ ڪيترن حرن کي گرفتار ڪيو ويو ۽ 1942 جي پڇاڙيءَ ۾ ڦاسيءَ تي چاڙهيو ويو. جڏهن آءٌ وري حيدرآباد جيل ۾ 1943 ڌاري هوس تڏهن خود نائب جيلر، مسٽر لانگمن، ٻڌايو ته مون کيس ڦاسيءَ تي چاڙهيو ۽ جيل اندر اهڙيءَ جڳهه ۾ دفن ڪيو جنهن جي ڪنهن کي سٺ ناهي. منهنجي وارد ۾ ڪي حر چوڪيدار هوا ۽ انهن ليکي پير صاحب زندهه هو پر ڪنهن لڪل هنڌ؛ وقت ڏسي پڌرو ٿيندو ۽ وري راج ڪندو. ڪنهن کي مجال جو هنن جو پير مڃجي. پير پاڳارو فسادي هو پر انقلابي نه هو. هن جا نمونا سڀ پراڻا (Feudal) هوا. رڳو تلوارن بدران بندوقون ڪنيائين. عام ماڻهن کي نه سجاڳ ڪيائين، نه انتظام

سيڪاريائين ۽ انهن جي شڪتيءَ کي شڪتishال بنايائين. جهوني زماني جو پير ۽ سندس مريد. پر نئين نموني پير مان سردار بڻجڻ چاهيائين ٿي ۽ سو به سڀني کي هيسائڻ ۽ ڊيجارڻ سان. ڪلمو پنهنجو پڙهيائين ٿي پر ڪوڙو نالو گانڌيجيءَ جو ورتائين ٿي.

هوڏانهن سنڌ هند جي فوجي ۽ سياسي حالت 1942 ۾ تيهان اوندهه انڌيڪار جي ٿيندي ويئي. انگريزي سرڪار بيزار ۽ بيوس هئي. ملڪ جي خلق اڳيان چپان جو راکس در تي کڙو هو ۽ ڊپ هو ته اندر آيو ڪي آيو. اوڏيءَ مهل سانت ۾ ويهي خلق جي حيف سهي سسڪيون ڀرڻ مردن جو مرڪ نه هو ۽ گانڌيجيءَ لاءِ مجال هو. وارڏا ۾ ڪاريه ڪارڻيءَ جو ميٽر ٿيو ۽ پرستاو پاس ڪيو ويو ته ”ملڪ هڪدم آزاد ڪيو وڃي ۽ هندستان جي آزاد سرڪار چپان جي فوج جو پورو مقابلو ڪندي چاهي هنسڪ يا اهنسڪ نموني.“ برطانيا سرڪار کي وعدو ڪيو ويو ته سندس فوجي مقابلي ۾ ڪا به رندڪ نه وڌي ويندي ۽ چپان جي فوج کي ڪا به مدد نه ڏني ويندي. پوءِ 8-9 آگسٽ 1942 جي ڪانگريس ڪاميٽي وٺي ۽ ائين تاريخ اڌ رات جو پرستاو پاس ڪيو ويو. بنا ڪنهن ڌڙڪي يا ستياگره جي ڌمڪيءَ سان. مگر برطانيا سرڪار جنگ وڃ ۾ آزادي ڏيڻ لاءِ بنهه تيار نه هئي؛ وائسراءِ لارڊ لنٿگوت گانڌيجيءَ سان ملڻ لاءِ به تيار نه هو. جي ملي ها ته شايد ڪونه ڪو ٺاهه جو نموني نظر اچي ها ۽ جي تڏهن آزادي نصيب ٿئي ها ته صلح ۽ سانت ۾. پوءِ چا جو پاڪستان جو عام قتلام. آزادي ڏيڻ لاءِ اهو عين موقعو هو پر چرچل جي من ۾ ڀيو ڪڇ هو. ۽ هندستان جي قسمت ۾ هڪ خوفناڪ باب لکيل هو.

اڳ ڏڪر ڪري آيو آهيان ته جيئن يورپ کان 1938 ۾ موتيس تينن ڳوٺ سڌار جي ڪم کي لڳي ويس ۽ ”ڳوٺاڻي جماعت“ ٺاهيم. پر ڳوٺاڻو ڪم ڪو سولو نه هو. اهڙو ڪم اڳ ڄڻ ٿيو ئي ڪونه هو. سنڌ جا

ڪسان نهري ڪيتي ۽ عمدي مال سوموڻشيءَ جو پالن سکيا هوا ۽ ڪٽڻ پٽڻ هڪ تڇ ۽ زنانو ڪم ٿي سمجھائون. پهراڙيءَ ۾ اڪثريت مسلمانن جي هئي، جي گهڻو ڪري اڻ پڙهيل ۽ پراڻن خيالن جا هوا. 1938 کان پوءِ جيئن هند ۾ نئين سنڌ ۾ مٿن مسلم ليگي اثر زور وٺندو ويو. جڏهن 1939 ۾ سکر منزل گاهه جا فساد ٿيا تڏهن 1940 کان وٺي هندو مسلم ويڇو وڌيو. پوءِ 1940-41 ۾ وري پير پاڳاري ۽ حرن جي جماعت ساري سنڌ ۾ واويلا مچائي ڏني ته ملڪ ۾ بڊامني وڌي هاڻي هندو ڳوٺ ڇڏي شهرن ۾ اچي ڳاھت ٿيا. ڳوٺن جو واپو منڊل زهري ٿي ويو. هڪ پاسي وير وروڌ ۽ ٻئي پاسي ڊپ. انهن خراب حالتن ۽ ڳوٺاڻي ڪم جي تڪليفن کان مان گانڌيجيءَ کي واقف ڪندو رهندو هوس. پر هو مونکي همٿائيندو هو. هڪ خط لکيائين ته:

سيواگرام

41-8-4

پير ملڪاڻي

مان ڏسان ٿو ته ڳوٺاڻن سان ملڻ ۾ توکي ڏاڍي ڏکيائي ٿئي ٿي. پر پڪ ڪامياب ٿيندي جيڪڏهن همراه سنا اٿيئي ۽ ڪم ۾ اورڇ هوندا... پنهنجو ڪم ائين ورهائ جو ڳوٺ جي شي ڳوٺ جي ڪم ڪندڻ سان، ڳوٺاڻن اوزارن سان پيدا ٿئي. وڪيندر پڪڙ (Decentralisation) ڪاميابيءَ جي ڪنجي آهي.

ڪم ته ڪندو رهيس پر جورجڪي ڪم ڍرو ٿيندو ويو ۽ سياسي ڪم صلح سانت ڪرائڻ جو وڌندو ويو. جڏهن ٽڪجي ۽ نراس ٿي پوندو هوس تڏهن موڪل وٺي وٽس اڪيلويا ڪڏهن پائي پرتاب سان گڏجي وٽس لنگهي ويندو هوس. هڪ پيري ائين ويس ته آشرم ۾ ڪا خالي ڪوٺي

نه لپي. تڏهن چيائين ته منهنجي جهوپڙيءَ جي هن ڪنڊ ۾ رهي پئو. ڪير جو مهاڻا جي نظر هيٺ چوويهه ڪلاڪ نظر بند رهي. وڏن سان ڏينهن ڪاٽڻ شايد وڏا ئي ڪري سگهن ٿا. مون صفا انڪار ڪيو ۽ ڏينهن اڌ ۾ ڪوٺڙي خالي ڪرائي ڏنائين. پوءِ ڪم هوندو هوميا نه ته ماڻ ڪري وڃي سندس ڀرسان وهندو هوس. پوءِ جيڪي ٿيندو هوسو جاچيندو ۽ تنهن مان ڪڇ پرائيندو هوس. وڃ ۾ آءُ وجهه وٺي ڪا ڳالهه به ڪري وٺندو هوس. جڏهن پائيندو هوس ته دل جي بجلي وري جاڳي آهي ۽ اندر سو جهرو ٿيو آهي ته موتي وڃي ڳوٺاڻي ڪم کي لڳندو هوس. وٽس انهن تن چئن سالن اندر به ٿي پيرا سڪي سڪي سانت ۾ سلام تي ويندو هوس. شاهه صاحب ڪين نصيحت ڏني آهي ته:

”وڃڻ در دوستن جي هر هر هراڻي.

پاڙي ڏانهن پرين جي اُجهه ۾ اوائِي.“

ڏٺو اٿم ته ڪي شخص جي هلڪا هر هر وٽس ويندا هئا سي ڪڇ اوائِي ٿي پيا. پر سندس ڀر ۾ ويٺي ڪڏهن ڪي سوال نه پڇيا هئا. هڪ دفعي پڇومانس ته صبح جو 4 بجي کان ويندي رات جو 9 بجي هڪ ڪن پل نقا وڃايو ۽ ڪم ئي ڪم ڪريو ٿا. ٿڪجونه ٿا؟ جواب ڏنائين ته ”ٻيو ٻيو ڪم معنيٰ من جي وندر“ (Diversification of work is recreation) سڄو وقت هڪ ئي ڪم نٿو ڪريان.“ ڏنم ته اهو برابر هو. پر اڻٿا، گهمڻ، بيمارن جي پرڳهور لهڻ، لکپڙهه ڪرڻ، ماڻهن سان گڏجڻ، اخبارن لاءِ ليک تيار ڪرڻ، ڪم ڪندڙن سان حوالي ٿيڻ ۽ سڀ دل من ڏيئي ڪرڻ. اهو ڪم شارير ڪ، مانسڪ ۽ آتمڪ ٿيئي هو جنهن ۾ بت تندرست، من تازو ۽ دل گرم رهيا ٿي. ڪڏهن سڄ پڇ ٿڪبو هو ته مون ۾ آرام ڪندو هو. پنهنجو پاڻ سنڀاليندو هو ۽ پيا سڀ يا پگهر ڪيندا هوس يا مٿي جو سور هوندا هئا.

مان جاڻائي آيو آهيان ته 1939 کان وٺي هڪ پاسي مهاڀاري لڙائي ۽ ٻئي طرف 1940 ۾ جنگ جي ميدان ۾ ڪمزوريءَ ڪري هندستان آزاديءَ ۽ ترقي آزاديءَ جي طلب ڪري رهيو هو. شخصي ستياگرهه به شروع ڪيو ويو. تڏهن گانڌيجيءَ کان لکي پڇيم ته منهنجو ڪڏهن وارو ايندو. هيڏانهن سنڌ ۾ هندو-مسلم وڌندڙ چڪتاڻ ۽ منزل گاهه ڪري فساد ۽ حرن جا ڪارناما. جواب آيو ته:

سيواگرام

40_4_10

پريه ملڪاڻي.

وڌندڙ جوابدارين ڪري توکي ته سنڌ ڪي چنڊي (glued to sind) ٻوٽ گهرجي. تڪڙ ڪري ستياگرهه جي ڪاميٽيءَ ۾ شامل ٿي. ڪاميٽي جو ميمبر نه آهين ته به سمجهه ته ميمبر آهين. اڃا ته آزاديءَ جي يڌ مونکي نظر نه ٿي اچي. سانت ۾ ڪم ڪي جنبي وڃڻ مونکي همت ڏيندو.

پيار

ڀاپو

هن خط کان پوءِ پير پاڳاري ۽ حرن جي هلچل ڪري سنڌ وڌڻ لوڏن ۾ آئي ۽ بڊامني سخت وڌي تڏهن مون حيدرآباد ۾ والٽيئر جو جڻو ٺاهيو. پر دل ۾ ڪٽڪو هوم ته سنڌ جي وايو منڊل ۾ هنسڪ يا اهنسڪ ساڌن سان ڪڇ به ڪري سگهيو يا نه. شڪن شهن لاهڻ لاءِ ٻن سالن کان پوءِ وري گانڌيجيءَ جو در ڪٽڪايم. جواب آيو ته:

پريه ملڪاڻي

منهنجي چوڻي لکڻيءَ مان منهنجي رايي جي توکي چٽي خبر آهي. تون ڇا ڪرين سو توکي صاف چئي سگهان ٿو. جي دل توکي چوي ته هن موقعي تي توکي هٿيارن کان ڪم وٺڻ کپي ته ڪڙو کان هٻڪ نه هئڻ حالتن هيٺ هر ڪنهن کي پاڻ کان پڇڻ کپي ۽ جيڪي اندر وارو چوي تيئن ڪرڻ کپي. جي ڪانگريس جو انتظام توکي آڏو اچي ته جا صلاح مسٽر کي ايم منشي کي ڏنيم ته استعفا ڏي. سا توکي به ڏيان ٿو. ملڪ کي تنهنجي پوري خدمت ملڻ گهرجي.

پيار

ٻاپو

مون وٽ گانڌيجيءَ جا اٽڪل هڪ سؤ خط آهن ۽ اڪثري سندس هٿ اڪرن ۾. چار پنج ويڃا يا به اٿم يا ابهرائيءَ ڪري ٻين کي ڏيئي ڇڏيا اٿم. باقي سڀ تاريخ 18 مئي 1966 تي مون گانڌي سنگر هاليه دهلي کي دان ۾ ڏيئي ڇڏيا. جي هنن (laminate) ڪري سنڀالي رکيا آهن. سڀني خطن جون ”فوٽو اسٽاٽ“ ڪاپيون هنن ۽ مون وٽ آهن. هي 42_5_21 جو خط سڀ کان آخري خط مون ڏي آهي. پوءِ ساڻس ڪيترا ٻيرا رويرو گڏيس ۽ صلاحون ڪيم.

اها ته اتهاس جي وارتا آهي ته ملڻ ۽ صلاح بنا 9 آگسٽ 1942 جي پر ره ڦٽيءَ جو گانڌيجي ۽ سندس ساٿي گرفتار ڪيا ويا، جيتوڻيڪ ستياگره جو اعلان اڃا ڪونه ڪيو ويو هو ۽ واٽسراءِ، لارڊ للنگٽوڪ سان ملڻ لاءِ ڪانڪي هو. گرفتارين بعد سنڌ ۾ اسان جو وارو آيو ۽ گرفتاريءَ بعد

ڪراچي جيل ۾ رکيو ويس. مهينو کن گذرڻ بعد سڀني سياسي قيدين کي اوچتو سکر ۾ اماڻي هڪ بلڪل پراڻي جيل ۾ رکيو ويو. هن جيل ۾ اسين گهڻو ڪري B & C درجن جا هواسون. هن پيري اسان مان ڪن کي سزا نه ڏني ويئي پر ”Q“ ڪلاس ۾ يعني بندش هيٺ رکيو ويو. جيسين لڙائي بند ٿئي ۽ ملڪ ۾ سانت ٿئي. انهي ڪري اسان لاءِ ٻه چار وڏا سهنج ڪيا ويا. هڪ ته رات يا ڏينهن ڪڏهن به ڪوئيءَ ۾ بند نه ڪيو ويندو هو. رات جو آسماني گنبذ هيٺ، چند تارا ڏسندي، کليل هوائن ۾ سمهندا هواسين. رات جو پاڻءِ ته جيل واسي نه پر آڪاش واسي هواسين. ٻيو ته پنهنجو ڪانو ٻاهران گهرائي سگهندا هواسون. سو گهر جو ڪانو جيل اندر کائي سگهندا هواسون. پر خبر ڪانه هئي ته ڪيترا سال جنگ ٺپاڳي هلندي ۽ اسين بند ۾ ڪاٽينداسين.

سکر جيل ۾ ٻه وڏا آزار اسان لاءِ هئا. هڪ آزار اسان پاڻ لاءِ پاڻي پيدا ڪيو. ڪي سو سياسي قيدي هواسين پر گهڻا سزا وارا ”C class“ جا قيدي جن کي جيل جو سڪو پڪو کاڌو ملندو هو. ڪي ٿورا مکيه قيدي ”Q“ ڪلاس جا هواسين ۽ تن ۾ جيڪي سکر واسي هئا تن کي گهر جو کاڌو ايندو هو. سکر جو جيل سڄو جيل نه هو پر ڌرم شالو ۽ سڀ قيدي گڏيا سڏيا پيا هواسون. ڪيترا ته رولو ٿي پيا ۽ گهڻو وقت هڪ بوراڪ مان ٻيءَ ۾ گپ شپ لاءِ پيا ايندا هئا. پر گهر مان آيل کاڌا به ايندا ويندا هئا ۽ تيهان گهڻي پيدا ڪندا هئا. ڪلاس ”C“ وارن جون طلبون پوريون ٿيڻ جون نه هيون. هن پاڻ لاءِ گهڻو رکيو ۽ ٿورڙو وراهيائين: هن مونکي ٿورڙو ڏنو ۽ فلاڻي کي گهڻو ڏنائين: مون چيومانس ته هوءُ شيءَ ٻاهران گهرائي مونکي لڪائي ڏي پر ائين ڪين ڪيائين وغيره. دل ۾ چيوسين ته تنهن کان ڌار رهڻ ۽ ڪاٺ چڱو ٻيو ته سڀ سنڀالڻي قيدي ستياگرهي ڪونه هئا. ڪي گهلجي به آيا هئا سي به جيل اندر چٽواڳ ٿي پيا. سو سانتيڪي جيل ۾

جت هڪ ٻئي سان ڪو ڪونه ڳالهائي سگهي تنهن ۾ اُلتو ڏاڍو گوڙ گهمسان
ٿي پيو. ڏاڏا بيزار ٿياسين ۽ چيوسين ته اهو گهر جو کاڌو گهوريو جو پيت
مس پري پر مٿي جو سخت سور ٿي پوي.

پر ٻيو هڪ آزار قدرت بڻايو. اتر سنڌ ۽ سکر جي گرمي مشهور
آهي. اسين آگسٽ ۽ سيپٽمبر جي مهينن ۾ اُتي هواسين ۽ اسان ٽورن "C"
ڪلاس وارن کي جيل ۾ ڦاسي ۽ وارن جون ڌار ڪوٺيون ڏنيون ويون. تن
سان پانءُ ته مهرباني ڪئي ويئي. پر منجهند جو ماني کان پوءِ ننڊ جي ڳهر
ٿيندي هئي. جيئن ڏينهن تڻو ته جڻ ممڻ متو. ڪوٺڙي ننڍڙي ۽ هڪ
دروازو. نه وري ورائيو. جڻ ڪوري ۾ اسين ڊبل روٽي ۽ وانگر پچندا هواسين ۽
لچندا هواسين. اڃا ننڊ وٺي وڃي ته بت پگهر ۾ شل ۽ جاڳ ٿي پوي. سوننڊ
نه پر ننڊ ۽ جاڳ وڃ ۾ پيا ڦٽڪندا هواسين. ويچاري جئرامداس کي بت تي
وار جهجها ۽ بت به مون جهڙو هلڪڙو ڪونه هوس. سڄوبت پگهر ته هنڌ ۾
به پگهر. نيٺ رمز سان بانس جون ڪي لڪڙيون هٿ ڪيوسين ۽ چادرون
ڪڍي ڪنهن اٽڪل سان وڏا چڪڻا پڪا ٺاهي، ڇت ۾ لتڪياسين. پوءِ
سمهڙ مهل رسي پيرن جي آڱرين ۾ جهلي پنکو جهولي ننڊ ڪندا هواسين.
ننڊ مٿس اچي ته جهولڻ بند ۽ اکيون ڪليو پيون. سهڪي سهڪي ۽ رکي رکي
ننڊ لاءِ واجهائيندا هواسين.

نيٺ سرڪار کي ڪجهه فھر آيو ته "Q" ڪلاس وارا جي خبر نه
آهي ڪيستائين بند رهندا، سي ڇو نه پنهنجي ضلعي جي جيل ۾ موڪلن
ته گهر ويجهو هجن. سو هڪ ڏينهن اسان کي حيدرآباد جيل ڏي کڻي ويا ۽
اسين خوش ٿياسين. هڪ ئي سني يارد ۾ ڇهه ڪمرا هوا ۽ اسان ڇهن "Q"
ڪلاس وارن کي انهن ۾ رکيائون. شري جئرامداس، پروفيسر گهنشيام
ڊاڪٽر چمنداس، مسٽر وشنواس، مهراج وشنو شرما ۽ مان. ڪڏهن
ڪڏهن گهنشيام کي منجهند جو ۽ چمنداس کي سانجهي جو ۽ ٻين کي

گهران ماني ايندي هئي. پر مٺاين ۽ ٽولن ۽ ميون جي به ڪا ڪمي ڪانه هئي. جيلر صاحب پڇڙي وارو هڪ ڪٻٽ به ڏنو جو جئرامداس جي چارج ۾ هو. سو سائين جڏهن ميز تي ويهيو هو ته ٽيهن قسمن جا طعام حاضر. گهر وارا به دل ۾ چوندا هئا ته ويچارو جيل ۾ آهي. سو پڊنگ يا ڪيڪ يا تافي ڏياري موڪليون. ڪم ٿورو سنگت سٺي. کاڌو ملندو ۽ جڳهه عمدو آهي هو اسان جو ”Q“ ڪلاس حيدرآباد جيل جو. خوب وارڊرن به ڏٺو ڪيا. پر اسان ٻليون به ڪٿي پاليون جن به خوب ڏٺو ڪيا. منهنجي ٻليءَ جو نالو رکيائون ”سرلا“ جو منهنجي هڪ دوست جو نالو آهي. جئرامداس وري هڪ منڊي ٻلي پالي، جنهنجو احوال کانئس پڇو. ڪنڊ ۾ ڳوٺ وڃائي ڏنائينس. پوءِ ڪمري اندر پونگرن جو ويو ڪيائين ته ٻلي لاءِ پردو ڏيڪيائين. جيئن جڳهه ڳوهر ۾ ويو ڪري وري توکي مونکي به ڪوئي ايندو هو ته ڏس ته ڪيئن ٿي ويو ڪري ۽ چٽي چٽي ٻار ٺاهي ۽ صاف ٿي رکي. عجب ته پونگرن جو گونڀ به ماءُ چٽي چٽي صفا ڪري مطلب ٻليون اسانجون ٻاهر جون ساٿليون ۽ وڏيون وندر ٿي پيون. مان ته وري پنهنجي ڪمري ۾ ماکوٽن کي ڄاڇيندو هوس. جيل ۾ ضرور ڪا نه ڪا وندر ڪبي، جيتوڻيڪ رولن موجب منع آهي. اسان پنهنجي لاءِ وندر ڳولي ڪڍي ۽ رولن کي ليکيو ٿي ڪين.

جيل ۾ حد صفائي ٿيندي آهي. ڪوئيءَ جي جڳهه جي، يارڊ جي، رستن جي. سومر ڏينهن نه رڳو سڄي جيل جي پر بستري ۽ برتنن جي به هڪ پيري اسان مان ٻن ضد ڪري جست جا به ٿي برتن صاف ته ڪيا پر ڄاڻي وائي گهي چمڪاين. هڪدم ”پيشي“ ٿي ته برتن ٺيڪ نه آهن. اسان وري ٻئي سومر تي به ائين ڪيو. هڪدم پيشي ٿي ته ٻنهي کي ٻئي يارڊ ۾ انڌاري ڪوئيءَ ۾ چار ڏينهن بند ڪيو وڃي. جيل ۾ شيون بلڪل ٿورڙيون. جڙ ته ٻه ڏندڻ ٽئين ٽڏي پانءِ ته گهر جو سامان سڌائين تنهنجي ڪلهي تي

آهي. سو ٿوري شيءِ پر سڃاڻڻي ۽ ٿاڻينڪي رکي هوندي شيءِ کا ڳولڻي نه پوندي هئي. پر هڪ ٽئين خوبي به هئي. سڄو ڏينهن تيمر تي گذرندو. ڏينهن رات گهندو پيا وڃن. هي گهندو اُٿڻ سمهڻ جو هي کاڌي جو هي ڪم ڪرڻ ۽ بند ڪرڻ جو هي جيل ۾ گوڙ ٿيڻ جو وغيره. مان اڳيئي تيمر تي هلندو هوس پر جيل ۾ پاڻءِ ته گهڙيال وانگر ٽيمي ٿي پيس ۽ سڀني کي خبر هوندي هئي ته هن وقت ملڪاڻي ڇا ويٺو ڪندو هوندو.

”Q“ ڪلاس ۾ اسان کي هلڪو يا ڪين جهڙو ڪم هوندو هو. ٻيا ڪم لاهي صبح جو 8 بجي ميز تي ويهندو هوس ۽ جيسين کاڌو اچي يعني 11 بجي تائين لکڻ جو ڪم ڪندو هوس. اهو اڪثري سنڌيءَ ۾ ترجمي جو. اٽڪل پنج سال مڙيوئي جيل ۾ ڪاٽيم ۽ ڏهاڪو ڪتابن جو ترجمو ڪيم. جي گهڻو ڪري گانڌيجيءَ جا هئا. انهيءَ ڪري وقت سٺو ۽ سولو نٿو ٿئي ۽ ٻين وانگر وڏي نه پيو. وڃ ۾ ڊاڪٽر به ايندو هو پر انهيءَ کي عرض ڪيم ته منهنجي بيماري لکڻ جي هئي ۽ انهيءَ جو علاج روز هڪ گلاب جو گل ميز تي ماڻ ۾ رکي موڪلائي وڃي. ترجمي جي ڪم ۾ هن پيري به همراھ هواسين. مان ليکڪ ۽ شري جئرامداس تپاسيندڙ ٻئي گانڌي ۾ هواسين. صبح جو لکندو هوس سو سانجهيءَ جو جئرامداس پڙهندو هو. ڇي هي ست صاف نه آهي، هي لفظ پورو نه آهي، هن مان نڪي معنيٰ نٿي نڪري پوءِ مان ٻي ست يا ٻيو لفظ ڏسيندو هوس. منهنجو ته پگهر نڪرندو هو پر جئرامداس جو پگهر جنسي وهندو هو. سڄ پڇ گانڌيجيءَ جو لکڻ بلڪل صاف ۽ لفظ ٿورا ۽ پر معنيٰ. پر ترجمو ڏکيو آهي ۽ اسين ٻئي گانڌي پڳت ۽ هومون کان ڪثر. ڏنر ته سڀ ڳالهه ۾ اونهو ويندو آهي، پوءِ چاهي سياست يا ترجمو يا ماڻهو پڇائڻ ۾. مان البت اُٻهرو ۽ ايترو اونهو نه ويندو آهيان ۽ ماڻهن جي پرک ۾ سڀ ٻيا چڱا نظر ايندا آهن. جئرامداس ماڻهوءَ جو اندريون پيٽ ٻاهر نه ڪيندو تيسين آرام نه ڪندو. سڀ پاسا ڏسندو ۽

تپاسيندو ۽ پوءِ قدم کڻندو. سندس جهڙو خبردار شخص ڪو ورلي هوندو جي سياست ۾ نه گهري ها ته کوجنا (Research) جي ڪم ۾ هوند ماهر ثابت ٿئي ها. هن جي ۽ ڊاڪٽر چوئٽرام جي جوڙي پوري بڻي. هڪڙو هو انجڻ وانگر ته ٻيو هو گاڏي جو گارڊ، پر ٽيون ساٿي گهنشام جڻ ”ڪنڊيڪٽر“ هو. سياست ۾ ڊاڪٽر صاحب جولائي ۽ فتنتي هو پر جئرامداس رهبر ۽ گهنشام وفادار همراھ ٽنهي کي سنڌ ۾ ترموري ڪري سڏيندا هئا ۽ ٽنهي وچ ۾ چوٽين جي شايد جڳھ به ڪانه هئي.

انهيءَ طرح اڏائي سال گذري ويا. اهڙي عمدي ”ڪلب“ ۾ مان اڳ ڪڏهن ڪونه رهيو هوس. سڀ سڌا، سٺي سياڻو وارا، جن ۾ ڪو پاڪنڊ نه هو جي هڪ ٻئي جا سچا ساٿي هئا ۽ سچا گانڌي وادي ها. ٻاهر اسين سڀ هلاچي هل ۾ رهندا هواسين ۽ پورو پاٽڪي به نه ڄاڻندا هواسين. رڳو مٿاڇرو سڃاڻندا هواسين. هن کان پوءِ هڪ ٻئي کي پورو ڄاڻي عزت ۽ ٿورو پريم به ڪندا هواسين. جيل ۾ هن قسم جو انساني آزمودو ناممڪن ٿي پوندو آهي. اسان جو جيل آدرشي هو يا نه پر اسين ڇهه قيدي ذري گهٽ آدرشي ٿي پياسين.

چونڊن جي چڪر۾

جڏهن 1945 جي شروعات ۾ اٽڪل اڍائي سالن جي بند کان پوءِ مان آزاد ٿيس ته هڪدم پنهنجي جوڙجڪي ڪم کي لڳي ويس. ٻه کاڌي پينڊار هڪ گڊري وارو اوني ڪارخانو ته هلندا هئا. هنديءَ جو پرچار اڳي کان به وڌيڪ زور سان هليو پر ڳوٺاڻو ڪم قريب قريب بند ٿي ويو. منزل گاهه جي فسادن کان پوءِ هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ وڻاءُ وڌندو ويو ۽ حرن جي ڪارنامن کان پوءِ ڳوٺن ۾ جان جي سلامتي نه رهي. پنهي سببن ڪري ساري سنڌ ۾ هندن جو ڄڻ ڳوٺن مان شهرن ڏي وڃڻ جو قافلو ٺهي ويو. شهرن جو آدم وڌيو ۽ مساوڙن به چوٽ چڙهڻ لڳيون. منهنجو مکيه ڪم هنن حالتن ۾ هندو مسلم ايڪتا ۽ هڪ ٻئي ۾ ميل ميلاب جو ٿي پيو. حيدرآباد تيشن ڪراچي ۽ ٻين شهرن ۾ صلح سالت جون ڪاميٽيون ٺهيون ۽ مون اهي ٺاهي ۽ هلائڻ ۾ وڏو حصو ورتو.

پر ٻيو به هڪ ننڍڙو ڪم پاڻ تي رکيم. ڪيترن ڪتابن جا سنڌيءَ ۾ ترجما ڪيا هيم. اهي ڪتاب ڇپائڻ ۽ وڪڻڻ لاءِ هڪ ساهتيه سيا به ٺاهيم ۽ ڪي جوان دوست هن ڪم ۾ ساٿي ڪيم. پر لڙائيءَ جي حالتن ڪري پنون ٽٽي مليو. گانڌيجيءَ جي ٽن چئن ڪتابن مان فقط هڪ ”چرخي جو راز“ ڇپجي تيار ٿيو. پر جواهر لال جي ”جواهر جيوني“ به گهڻي محنت کان پوءِ جيل اندر ترجمو ڪيم. هي مکيه ڪتاب اڳ ئي سنڌيءَ ۾ ڇپيل هو پر اهو ترجمو نه هو پر ڪتاب جو تات پرج (Condensed) ۽ ڪتاب مان رڳو جواهر لال جي ٻوٽي نه پر ترجمان جي به ٻوٽي آئي. جيل ۾ ساڻين جي راءِ هئي ته ڪتاب جو پورو ترجمو مان وري ڪريان. جڏهن جواهر لال سنڌ جي دوري تي آيو تڏهن ڇپائڻ جي ڪانئس اجازت ورتيم جا هڪدم ڏنائين: ڪانگريس ڪيس ٺاهي جي چڱي ڳوٺري ڏني. جنهن مان ڏهه هزار مونکي ڏنائين. اڌ ڇپائڻ ۽ اڌ جوڙجڪي ڪم لاءِ پر ڇپڻ لاءِ ڪاغذ ملڻ ڏاڍو ڏکيو

تي پيو. جڏهن ڪاغذ هٿ ڪيو ويو تڏهن هندو مسلم چڪتاڻ ايتري وڌي ويئي هئي جو پاڪستان جون ڳالهائون ڇٽيون ٿي هليون، جڻ پاڪستان آيو سو به ڪانگريس جي ۽ جواهر لال جي قبوليت سان. سنڌ ۾ انهي وقت جواهر لال ڇا ڳانڍيجي ۽ جونالو سراپ مثل هو. سندن ڪتاب وٺي پڙهڻ سو ته پري ٿيو. ڪتاب جو پهريون ڀاڱو مسين مسين ڪري ڪوسا ڪوهر ڪري سستو وڪڻڻو پيو، ٻيو ڀاڱو ڇڄي ويو ڇڄيل پنا توپيا ويا ۽ پوءِ ڳوٺيون پري ڪنهن تجويز ۽ همت سان بمبئي ۾ آندا ويا. پنجن هزارن جي لاڳت ته ٻڌي پر موٽي ۽ سان منهنجا خود اڏائي سورييا به ٻڌي ويا.

مون سنڌي ۾ مڙيوئي ويهارو کن ڪتاب لکيا ۽ ڇپايا آهن ۽ ٽي چار ڇپيا ئي ڪونه ۽ ٻه ٽي لکيل ڪتاب ساڻين گم ڪري ڇڏيا. انهن سڀني ڪتابن مان مون هڪ پاڻي به نه ڪمائي، بلڪ اوائل ۾ دوستن کان ٻه ٽي سؤ وٺي ڇپايا هيم. انهن مان ٽي چار ڪتاب ٻهر ٿهر به ڇپيا آهن پر مون ليکڪ کي ڪڇ به پلٽ نه پيو آهي. جڏهن دهلي ۾ 1956 ۾ پارليامينٽ جو ميمبر هوس تڏهن هڪ ڪتاب ڌرماند ڪو بمبئي جو ”گوتم ٻڌ“ هنديءَ مان سنڌي ۾ ترجمو ڪيم. تڏهن ساهتيه اڪيڊمي وارن مونکي چار سؤ کن ترجمو ڪرڻ لاءِ ڏنا ۽ هڪ ريڊيو ورتو. باقي جيڪي لکيو اٿم تنهن لاءِ ڪوڏي ڪانه ملي اٿم. هن بابت جواهر لال ۽ منهنجي ڪڇ لکڻ هلي. جواب ۾ هڪ هيٺيون خط مختصر طور ڏيان ٿو.

ڊسٽرڪٽ جيل، ديرادون

10 سيپٽمبر 41

پريه ملڪاڻي،

مان کليءَ طرح توکي چوان ٿو ته سياستدان، پروفيسر ۽ ٻيا ڪتابن ڇپائڻ بابت بلڪل ٿورو ڄاڻن ٿا. پڌرو آهي ته ڇپائيندڙن تو جهڙي ليکڪ

کي وجهه وٺي ڦريو آهي ۽ توبه مان مٽ ۾ پاڻ ڦرايو آهي، يا ته چيپنڊڙ ڪم مان ڪين ڄاڻن.... منهنجي واقفيت انگلنڊ، آميریکا ۽ هندستان ۾ ٿيهارو ڪن چيپنڊڙن سان آهي ۽ ليکڪن سان به پهرئين پهرئين ياد رکڻ گهرجي ته ڪتاب شايع ڪندڙ ڦورو (exploiters) ۽ ڏنگا آهن.....

پيو ته ائين سمجهڻ گهرجي ته ويچاري غريب ليکڪ جو گلو ڪپڻ ڪو خير جو ڪم نه آهي. اسين سڀني کي ڪڇ ڏيون ٿا، چيپنڊڙ کي، پر ڪاشڪ کي، ڪتاب فروش کي، پر جو سڀني کان مکيه آهي يعني ليکڪ، سو ڇڻ ته ٻين سڀني جي پلي لاءِ رڳو هوا تي رهندو! سومان سمجهي نٿو سگهان.... واڍي رازي ڪنير، موچي کي ڏيون ٿا، پر سمجهون ٿا ته ليکڪ مفت ۾ پيو وهندو. ائين سڄو ساهتيه ڪين وڌندو. ساهتيه تيار ڪرڻ ڪا فرحت جي وندر نه آهي پر جيئون جو هڪ پورو ۽ عمدو ڏندو آهي.....

جواهر لال

هن راءِ سان مان پورو متفق راءِ آهيان، پر اڃا نٿو سمجهان ته مان ليکڪ ٿي ڪمائڻ جو لائق آهيان ۽ خبر نٿي پويم ته هن ڪتاب لکڻ ڪري ڪي ڪمائيندس.

مان جڏهن جيل مان آزاد ٿيس تڏهن گانڌيجي مونکي در ماهه هڪ سؤ رپيا موڪليندو هو ۽ لکيومانس ته هاڻي اُهي پورا نه پوندا ۽ سوا سؤ ڪپندا. سي ترٽ وڏائي موڪليائين. منهنجي الاونس جو هڪ ننڍڙو عجيب قصو آهي. اڳ به 1928 ۾ جڏهن سهائتا جو ڪم وٺي ڪيم تڏهن ٺڪر ٻاڻا کي چيو هو ته ڏيڍ سؤ ماهوار ڪپندا، پر جلد ئي وري لکيم ته ڏيڍ سؤ نه پر ٻه سؤ ڪپندا. تنهن تي گانڌيجي ۽ ڇنڊ ڪڍيم. لکيائين ته:

پريه ملڪاڻي

.....تو به سؤ گهريا آهن سا ڪا وڏي ڳالهه ناهي پر مونکي ٻڌاءِ ته پهرئين حساب ڪري ڏيڍ سؤ ۽ پوءِ ٻه سؤ توڇو گهريا. مونکي چنتا آهي ته جيڪي اسين ڪريون سو سوچي پوءِ پڪيءَ طرح ڪريون. اسان جو تڏهن جيون نئون ٿيندو جڏهن اسان مان ڪي اڳ پوءِ ويڃاري پڪا فيصلا ڪرڻ سڪندا.... جيڪڏهن سمجهين ته حساب ۾ توپل ڪٽي يا گهران پڇڻ بنا تو ڏيڍ سؤ طلبيا ته ٻل قبول ڪري به سؤ گهر. مان ائين توکي چوڻ لکان سو سمجهين ٿو نه؟ مان چاهيان ٿو ته تون منهنجن آسن اُميدن موجب هلين.

ٻاپو

اها پهرئين پر پوئين ۽ هڪڙي ئي چند گانڌيجيءَ مونکي ڪڍي در حقيقت گانڌيجيءَ مونکي 1921 کان وٺي 1945 تائين. پورا پنجويهه سال پاليو ۽ سنڀاليو. سنه 1921 ۾ بمبئي ۾ مون کي ٻه سؤ ملندا هئا ۽ مساوڙ بنا جڳهه. جڏهن سنڌ ۾ 1927 ۾ ويس تڏهن رڳو ٻه سؤ الاونس؛ ڇو جو جڳهه پنهنجي هيم. جڏهن دهلي ۾ 1933 ۾ هريجن سيوڪ سنگهه ۾ ويس تڏهن فقط ڏيڍ سؤ ڪٽندو هوس، جنهن مان ست رپيا مساوڙ جا؛ موٽي سنڌ ۾ 1938 ۾ فقط 125 رپيا ورتو. منهنجو اضافو ”گانڌي اضافو“ هو. شروع ۾ 1921 ۾ ٻه سؤ ۽ مساوڙ ۽ آخر ۾ 1945 ۾ رڳو 125 رپيا بنا مساوڙ. گانڌيجيءَ کي مون وري اهڙي قسم جي تڙي ڪڍڻ جو وجهه ڪونه ڏنو. تن ٻارن سان حيدرآباد جي عامل ڪالونيءَ ۾ 125 تي ڪيئن رهندو هوس سا مونکي خبر. ڪماڻڻ جون اٽڪلون نه سڪيس. پر خرچڻ جي ڪلا سڪي ويس. هڪ ته ڪفايت سان رهيس. ٻيو ته قناعت به حاصل ڪيم. گهر ۾ ڪي ڪين هويا هي هوءَ

هو ڪين هو. هڪ پيري گهرواريءَ کان هڪ رپيو گهريم ته ڏهڙيائين ته رپيو ڇا ڪندين؟ ”ڇي گهر ۾ پينگ پيئي واکا ڪري هنڪڙو تون آهين، باقي تنهنجي گهر ۾ پيو آهي ڇا؟“ هاڻي دل ۾ هڪ ايمان اٿم ته بڪ ڪڏهن ڪونه مرنديس؛ ته ڪيترو به ٿورو ملندم ته به شڪر ڪندس. ”پلي بڪ ڀرم جي۔ شال نه وڃي شان.“ قضا سان 1945ع ۾ رڳا سڪڻا 125 رپيا ملندا هيم. پر جڏهن 1948 ۾ ڊپٽي هاءِ ڪمشنر ٽيس تڏهن 1500 رپيا پگهار ۽ هزار کن جا پيا ”لاڳا“ (Perquisites) ۽ انڪم ٽئڪس معاف ۽ ڪانا ٻاهر ۽..... هاڻي وري 1962 کان وٺي فقط 300 رپيا هنن ڏينهن ۾ جڻ اڃا گانڌيجيءَ جي رهڻي پيو رهان ۽ اميد اٿم ته هن جي آس پوري پيو ڪريان.

سنڌ جي ڦريل ۽ منجهيل حالتن ڪري آءٌ روز بروز سياسي معاملن ۾ ۽ خاص ڪري هندو-مسلم جهڳڙن ڏي گهلبو ويس. سنه 1946 جي شروعات ۾ سنڌ اسيمبليءَ جون چونڊون ٿيڻيون هيون. هيستائين مون ڪانگريس اندر چونڊن ڏي ڪو خيال نه ڏنو هو ۽ ڪڏهن به آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽيءَ يا پراڻتڪ ڪانگريس ڪاميٽيءَ جو ميمبر نه ٿيو هوس. هاڻي پراڻتڪ ڪانگريس جو ميمبر چونڊجي ويس پر دل سرڪي ته ڇو ڪين اسيمبليءَ جو به ميمبر ٿيان. سو اميدوار ٿيڻ لاءِ درخواست ڪيم ۽ سولائيءَ سان ٽڪيٽ ملي. ڪانگريس هاءِ ڪمانڊ نه رڳو منظوري ڏني پر همٿايو. پوءِ گانڌيجيءَ وٽ آشيرواد لاءِ ويس. ڇو نه اهو ڏينهن سندس مون جو هجي. اکين مان سهي ڪري ورتائين ته ميمبر ٿيڻ لاءِ منهنجي دل بيٺي هئي. مشڪيائين ۽ ڪڇ ڪين چيائين. مون به وجهه وٺي هلايو ته ٻاپو مونکي موڪل ڏني آهي. ٻيا به ڪيترا شايد مون وانگر ٻاپوءَ جو آشيرواد آئين وٺندا هوندا. مهاڻا به ماڻهوءَ جو مزاج، سڀا ۽ موقعو ڏسي ائين منظوري ماڻ ۾ ڏيندو هو. در حقيقت سڄي ملڪ جو ٽيئن سنڌ جو ساڳيو حال هو ۽ اسين سڀ ڪانگريسي اسيمبلين ۽ پارليامينٽ ڏي ڌوڪي پئي وياسين. تڏهن

کان وٺي سياسي چونڊن ۽ سياسي ميمبرن جو عام ۾ مان شان ٿيو. ملڪ جي طوفاني هوا ۾ آڻ به هوا ۾ اڏامي ويس. تڏهن کان وٺي منهنجي ٻاهرين توڙي اندرين حالتن ۾ ڦيريو پيو آهي ۽ منهنجي رهڻي ڪرڻي بي تي پيئي آهي.

قسمت سان مونکي هڪ پهراڙيءَ (Rural) جو تڪ ڏنو ويو جنهن ۾ ڌار چونڊڪن ڪري سڄا سارا تي وڏا تعلقا هوا: هالا، تنڊوالهيوار ۽ ماتلي. منهنجي سامهون هڪ وينل ميمبر سو اميدوار هو. پاڻي گنومل واپاري هو پوءِ ٽيوز مينڊار آخر اسيمبلي ميمبر چونائي وارو هو. پهراڙيءَ ۾ رهندڙ هو ۽ اُتي سڱ ۽ برادريون به هيس. ۽ مون وٽ هڪ به اهڙي سهوليت نه هئي. ڪانگريس جونالو هو شيوا جو گڻ هو ۽ چال چڱيري هئي. انهن ڏينهن ۾ اسين جيلن مان چٽا هواسين ۽ آزادي پانءِ در تي بيٺي هئي. ڪانگريس جي تڪيت تي مان ڇا پر پٿر پٿر به چونڊجي وڃي ها. مونکي ڳوٺن جي ٻارن جهجهي مدد ڪئي ۽ ڪانگريس جي نالي سان ڳوٺن جون پتيون رڱي وڌيون ۽ ڪانگريس جي جيءُ ۽ ڪانگريس اميدوار جي جيءُ سان گهٽيون ۽ بازاريون وڃائي ڇڏيون. اڌ لڙائي انهن کتي، باقي هو ڪانگريس پارٽي جو انتظام ٽن تعلقن ۾ به مهينا تي آفيسون، جي پوءِ مهمان گهر به ٿي پيا. پبلڪ ميٽنگن جي ڌم مچي ويئي ۽ چڻ ڪاڌو پيتو آرام سڀ وسري ويو. مان تڏهن 56 ورهين جو هوس. هڪ پراڻي موٽر خريد ڪري ڳوٺن ۾ سير ڪندو هوس. رستا ڪڇا ۽ ڌڌڙ جا ڍڳ، تان جو موٽر ۽ موٽر ۾ وينل ماڻهون پر ڌڌڙ ۾ پريل ماڻهو ويٺا هوا. هڪ تعلقي آفيس ۾ پروفيسر گهنشيام سڄو سارو مهينو ڌرنو ماري ويٺو. جئرامداس جو بيمار هو سو به تنهي تعلقن مان چڪر ڏيئي آيو ۽ جڏهن آخر ۾ جواهر لال سنڌ ۾ آيو ته مون سان گڏ تنهي تعلقن ۾ هو به هليو. مطلب ته چونڊ نه هئي پر حشر هو. چونڊن ڪري سڄو ملڪ ڦٽڪي ۾ اچي ويو. آخر مون کنيو ۽ اٽڪل ٽن هزارن ووٽرن تان جيت جو ڦهڪو سڄي سنڌ ۾ پيو. حيدرآباد ۾ مونکي هارن سان جهنجهي، بئنب

وڃارائي سرگس ۾ گهر وٺي آيا. جن کي شادي ڪري ميمبريءَ جي ڪنوار وٺي آيو هوس.

اهو آزمودو مون لاءِ نئون هو ۽ زبردست هو. تڏهن مستيءَ ۾ هوس ۽ حوصلو وڌيم. پر اهڙو آزمودو وري جيڪر نه وٺان ۽ شايد وٺي به نه سگهان. چونڊ ۾ منهنجو خرچ اٽڪل 45000 رپيا ۽ گنومل جو شايد ٻه ٽي لک ٿيو. سڄو خرچ ڪانگريس ڀريو جو مون ۾ ناٺي جي سگهه نه هئي. تڏهن ڪانگريس جو اوج هو ۽ خرچ پري سگهي ٿي. هاڻي ته مون جهڙي اميدوار کي هوند چهي به ڪين. هيڏو خرچ گهڻي قدر موٽرن ۽ ترڪن ۾ ووترن کي ڳوٺن مان آڻڻ ۽ موتاڻن تي ٿيو ۽ تن آفيسن تي. تعلقه تي ۽ وڏا، وٽ ڏيڻ جا اڏا (booths) ٿورا ۽ ڳوٺن کان دور. گهڻي قدر اهي تڪليفون هيئن به آهن. سنڌ ۾ جات پات جا لڳ لاڳاپا هلڪا پر شهر ۽ ڳوٺن جا ويڃا هئا، اترادي ۽ ٿري لاڙي ۽ حيدرآبادي جا ويڃا مڪاني ۽ رهت رهڻي جا هئا.

ڪانگريس واپو منڊل ۾ اهي ويڃا پاڻءَ ته دٻجي ويا، پر هاڻي وري ڪڇ سس ڪڍيو اٿن. انهي واپو منڊل ۾ سڀ هندو اميدوار ڪانگريسي ٽڪيٽ تي بيٺا ۽ سڀ ڪامياب ٿيا. ڪانگريس جا آدرش تڏهن اونچا ۽ پروگرام به ڀلي لاءِ هئا. اڪثري اميدوار پراڻا، آزمائيل ۽ ايماندار شخص هئا. پر چونڊون ۽ چونڊن جو سرشتو منهنجي سڀاڻ کي نٿي آڻيو. شخصي ساڪ ڪرڻ ۽ پنهنجن سيواڻن جو بيان ۽ وستار ڪرڻ اُگرو پئي لڳو. سڀ ڪم ۾ ووترن جو لحاظ ٿي ڪرڻو پيو ۽ هلنديءَ وارن جو خاص طرح سان پر ڪڏهن به بي ايماني ۽ طرفداريءَ جو ڪم مون کان نه ڪرايو ويو ڇو جو ووترن کي خبر هئي ته اهڙا ڪم آءُ ڪرڻ وارو نه هوس. پر مڪاني ڪمن تي زور هو جي آءُ ضرور ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هوس. پر منهنجي درشتي تڪ ۽ تڪ جي ووترن تائين محدود ٿي ويئي، سنڌ تائين نظر پهتي ته گهڻو ڪيم. هند گهڻو ڪري نظر انداز ٿي ويئي، پر سڀ کان وڌيڪ ارمان

اهو هوم ته هاڻي آءُ فقط هندن جو عيوضي ۽ هندن جي ڪمن ۽ سوارثن جو عيوضي ٿي پيس ۽ نه مسلمانن جو. ڳوٺ ۽ ڳوٺاڻا ڄڻ مونڪان وسري ويا. جيئن هندو-مسلم ويڇو وڌيو ۽ پاڪستان ويجهو آيو تيئن هندن جي بچاءُ ۽ هندن کي هندستان ڏي کڻڻ جو ڪم منهنجو لاچار مڪيه ڪم ٿي پيو.

سياسي پارٽين جي معاملن ۾

چونڊن کان پوءِ منهنجي جيون ۾ به وڏا ڦيرا پيا: هڪ شخصي ۽ ٻيو سماجڪ. اسيمبليءَ جي ميمبر جو ماهوار تنخواه 250 رپيا هو. ڀانيان تو ته روزانه الاونس 15 رپيا هو. مهاتما وارو الاونس 1946 ۾ هڪدم بند ڪيم. لتي پتي ماهوار 300 رپيا ملڻ ڪري منهنجي رهن رهن ٿي اڳ کان وڌيڪ سڪي ٿي. کاڌو پيتو ڪپڙو لٽو سامان سڙو رواجي ٿيو ۽ اڳي وانگر تنگ نه هو. گهر ۾ سڀ مائٽ به سُرها ٿيا. هيترا سال سمجهندا هئا ته هي ماڻهو چڱو پر ڪڇ چريو آهي، مست آهي، پاڻ کي به ڏکيو ٿو پالي. هاڻي سمجهائون ته چريو نه پر اُمنگي ۽ اُتساهي آهي. پاڻ کي پالي ۽ ٻارن کي سنڀالي سگهندو. بئنڪ ۾ پئسا رکيم. پاس بڪ ڪڍايم ۽ چيڪ ڪٽڻ لڳس سو به شايد انهيءَ زماني ۾: ٻيو ته سماج ۾ ماڻُ شانُ ٿيو. شادي مرادي ۽ سماجڪ ميٽرن ۽ اُتسون تي آءُ آمد ٿيو. نگر واسي ۽ ديس سيوک ته ڌر کان وٺي هوس. پر سماج هاڻي انهيءَ درجي جو وڌيڪ قدر ڪيو. تنهن ڪري مائٽن ۾ ۽ سماج ۾ به مانا ٿو ٿيس. منهنجو حوصلو وڌيو ۽ رڳو پاڻ ۾ ڪم ۾ پورو نه هوس. پر گهر ۾ اڃا هڪ وڏي جوابداري هيم. جنهن ڪري بي چين هوس. منهنجي ٻي نياڻي شادي ڪرڻ جهڙي هئي ۽ سندس شادي معنيٰ ٿورو گهڻو ڏاج ڏيڻ. مون وٽ ڏيڻ لاءِ ڪڇ به ڪين هو. گذر بسر لاءِ مس پورو هو باقي برڪت ۽ قناعت جهجهه هئا. بلڪل لاچار ٿي اهو ئي علاج سوچيم جو

اڳين سليو هو يعني رهڻ واري جڳهه وڪڻڻ جو ارادو ڪيم. تن ڏينهن جڳهين جو اگهه وڌندڙ هو ۽ ڏهن هزارن جي عمدي جڳهه سا 22 هزارن ۾ وڪڻڻ جو دلاسو مليم ۽ هڪ گراهڪ هٿ ڪيم ۽ ٻه هزار سوتِي به ورتي. پر دل ۾ آندو مائتو هئي. مان ڏيتي ليتي جي رواج جو سالن کان وٺي خلاف هوس. پر ڏيڻ بنا پيو ڪو چاڙهو ڪونه سمجهيم. پيو ته سمجهيم ته مساوي جڳهه ڏکي ملندي ۽ سهڪي هوندي ته مساوڙ ڳري هوندي انهيءَ حالت ۾ گانڌيجيءَ کي لکيم. پنهنجن خانگي مونجهارن لاءِ هي عمر ڀر ۾ پهريون ۽ شڪر جو پويون پيرو ڪيس تڪليف ڏنيم. پوني ۾ اهو اتي سڏيائين جڏهن سائس مليس ته فقط سچيتا ڪرپالاڻي وٽس ويئي هئي. ڪستوربا گرام شيوا سنگهه لاءِ ڪيس ڪو سٺو سيڪريٽري ڪيندو هو. اها آڇ ڪيس ڪيائين. پر هڪ شرط تي، ته اله آباد ۾ گهر ۽ ور چڙهي وارڏا ۾ گهر آفيس ناهي وهندي هن آفيس قبول ڪئي پر گهر ور چڙڻ نه قبوليو. جڏهن هو بهار نڪتي ته منهنجو وارو آيو ۽ مان مهاتما سان اڪيلو هوس ۽ اڪيلو سائس ڳالهه ڪڍيم چاهيم ٿي. سڄي ڳالهه هيتري ۾ سمجهي ويو ڇو جو سنڌ جي حالتن کان ۽ خاص ڪري ڏيتي ليتي جي سراب کان واقف هو. جن سوچڻ بنا تتڪال هيءَ صلاح ڏنائين: ”جي ڏاج ڏيئي شادي ڪرائي اٿئي ته شاديءَ تي ڪنوار پيءُ تي نه ويهڃ ۽ ڪانگريس جي ميمبري تياڳ ڪر. يا ته ڏاج ڏيڻ کان انڪار ڪر پوءِ چاهي تنهنجي نياڻيءَ جو وهانءُ ٿئي يا نه ٿئي.“

صلاح ته هيتري ۾ ڏنائين پر مون لاءِ هضم ڪرڻ ڏاڍي ڏکي. پنهنجي نياڻيءَ جي وهانوي غير حاضر ٿيڻ ڪير قبوليندو ۽ جنهن سنسٽا مون کي 26 سال پاڻ سان ڳنڍيو ۽ نيايو هو سا ڪيئن ڇڏي ڏيان! هو ڏانهن ڏاج بنا شادي اسان جي اڀاڳي سماج ۾ چڻ ناممڪن هئي. پڇومانس ته اهڙي سڌي

پر اوکي صلاح کن ۾ کيئن ڏيئي سگهيا؟ چيائين ته: ”اهڙا پيچيده سوال پنهنجي جيون ۾ کئين پيرا آيا اتم ۽ انهن جا تر ت جواب ڏيڻ به سڪي ويو آهيان. سچيتا جو به اهڙو پيچيده سوال هو. پر توڏڻو کين ته کيئن کن ۾ نبيرو کيم.“ صلاح وٺي گهر موٽيس ۽ ڪوشش کيم ته ڏاج بنا شادي ڪرايان. ايشور جي مهرباني ۽ گانڌيجي جو آشيرواد هئي جو ڏاج ڏيڻ بنا ڪارج سڌ ٿي ويو. جي ڏاج جو اونو ڪريان ها ته گانڌيجي وٽ هيترا سال سو به سو وٺي کين رهي سگهان ها ۽ نه ديس سڀوا ڪري سگهان ها. منهنجو جيون اڪيارڻو ۽ سڪوڻو ٿي پوي ها.

سنڌ اسيمبليءَ ۾ ڪل 60 ميمبر هوا، جنهن مان 20 ميمبر هندو ۽ باقي مسلم هوا. پر هندو ميمبر به اڌ کانگريسي ۽ اڌ مها سڀائي هوا. مسٽر الهه بخش جي گڏيل ”Coalition“ سرڪار هئي، جنهن سرڪار ۾ فقط مها ڀائي ساڻس راج ۾ شامل هوا ۽ کانگريسي صرف مددگار (associates) هوا. جنهن صورت ۾ کانگريس پارٽيءَ ٿورائيءَ ۾ هئي تنهن صورت ۾ راج ۾ شامل ٿيڻ نٿي چاهيائين. ٻيو ته راج ۾ شامل ٿيڻ سان مسلم پراڻت ۾ هندو گهڻائي ۽ مسلم ٿورائي ۾ پاڻ گڏجي راج ڪن، سوليڪ نٿي لڳو. الهه بخش پاڻ کي قومي مسلم سڏائيندو هو ۽ کانگريس هاءِ ڪمانڊ هن جي اتحاد پارٽيءَ کي قومي مسلم پارٽي ڪري سمجهندي هئي. اپريل 1940 ۾ جيڪا اڪل ڀارت قومي مسلم ڪانفرنس ٿي تنهنجو پريزيڊنٽ چونڊيو ويو هو. انهيءَ ڪري هن کي مدد ڪرڻ ۽ هن جي پارٽيءَ کي قومي مسلم پارٽي سمجهڻ، سنڌ کانگريس پارٽيءَ لاءِ لازم هو. پر ڪن سببن ڪري خود کانگريس پارٽيءَ ۾ ٻه پارٽيون (fractions) جلد بڻجي ويون ۽ سنڌ ۾ کانگريس به اڌ ٿي پيئي. هڪ اڌ الهه بخش جي فائدي ۾ ۽ ٻيو اڌ سندس خلاف. انهيءَ ڪري سندس قومي مسلم پارٽيءَ سندس راج ۾ زور نه ورتو. ايترو ٿيو ته سندس ايامڪاريءَ ۾ مسلم ليگ به زور نه ورتو پر 14 مئي

1943 ۾ سندس خون کان پوءِ سندس ننڍڙي پارٽي ٽٽي پيئي. انهن سڀني واقعن ڪري هاءِ ڪمانڊ سنڌ ڪانگريس پارٽيءَ سان ناراض هو. سو مان اڳ ڄاڻائي آيو آهيان.

تن ڏينهن ۾ آءٌ سنڌ ۾ هوس پر اڃا سياست جي ميدان ۾ نه آيو هوس. پر جلد ئي خاص ڪري ڪماري جيئي ۽ لالجي مهروٽرا جي ڪري منهنجو الهه بخش سان به چڱو رستو ٿي ويو. اچڻ وڃڻ. ڪاٺ پيئڻ ۽ گهمڻ گڏ ٿيندو هو. سندس گهر ۾ به سندس ڪٽنب جي سڀني ڀاتين سان واقفيت ٿي ويئي ۽ مون کان زالون ڀرڻو نه ڪنديون هيون. پر 1946 جي چونڊن ۾ آءٌ سياسي ميدان ۾ گهري پيس ۽ ڪانگريس پارٽي جي هن اندروني ڪشمڪشي ۾ لاچار وڪوڙجي ويس. جڏهن ڪانگريس پارٽي جو اوائلي ميٽر ٿيو ته پراڻيون هاريون وري جاڳيون. الهه بخش ته گذاري ويو هو پر ڪانگريس ۾ وٽاءُ ڄڻ بخشي ويو. هينئر سوال اٿيو ته ڪانگريس پارٽي جو ”ليڊر“ ڪير ٿئي؟ تڏهن پروفيسر گهنشيام ليڊر ۽ هو اڳ کان الهه بخش جي خلاف هو. ٻي ڀاري پيو ليڊر چاهيو ٿي ۽ انهن مون تي زور رکيو ۽ آءٌ اڳي الهه بخش جي فائدي ۾ سمجهيو ويندو هوس. مون تي گهڻوئي زور لڳايو ويو پر صاف انڪار ڪيم. آءٌ ”ڪانگريس پارٽي“ طرف هوس. ۽ منهنجو ٻنهي هارين سان سلوڪ هو. ٻنهي هارين بلڪه پروفيسر گهنشيام ۽ سندس پارٽيءَ چونڊ ۾ مون کي خاص مدد ڪئي هئي. هن واقعي جي خبر ڪا لڪڻ واري نه هئي.

جنهن ڏينهن ليڊري بابت ڳالهيون هليون تنهن رات ڊاڪٽر چوٿرام سهي سنڀري ٻاهر نڪتو ۽ پنهنجي هاريءَ وارن کي منهنجي دغا ڏيڻ خلاف سڃاڳ ڪيائين. نه مون وٽ آيو نه ڪو قاصد مون ڏي موڪليائين. نه ڏينهن به ترسي تصديق ڪيائين. اُمنگي ته هو پر اُتاولو به اهڙو ئي هو: شايد شري جئرام داس ڀرسان هجي ها ته سندس سڪاني ڪري ها. نيٺ جنهن

ڳالهه ۾ ڪي ڪين هون تنهن مان نڪتو به ڪي ڪين. پر ٻنهي ٻارين وچ ۾ اجائي غلط فهمي وڌي ۽ مان ڀانيان ٿو ته ڊاڪٽر ۽ مون پروفيسر وچ ۾ هڪ ٻيو قائم ٿي ويو. انهيءَ جو نهايت ارمان اٿم جو جو صبر کان ڪم وٺي ها ته شايد اسان جون ٻه دليون هڪ ٿي سگهن ها. تڏهن هاءِ ڪمانڊ جا ٽي مڊر ليڊري جو سوال طئي ڪرڻ لاءِ به سنڌ ۾ آيل هئا.

سنڌ اسيمبلي جي بجيٽ بينڪ خيرون سان ختم ٿي. اڳتي هلندي ڪانگريس پارٽي، ۽ هن وقت سڀ هندو ڪانگريس ٽڪيٽ وارا هئا، ڪوشش ڪئي ته مسلم ليگ پارٽي ۽ سندس ليڊر ۽ مکيه وزير مير بنده علي خان کي ٽڏي ڪڍجي. هيءَ پهرئين مسلم ليگي سرڪار هئي پر اها پارٽي اڃا نول ۽ نئين ڄاڻي هئي. انهي کي ڌڪو به ڏيڻ ڪو ڌڪيو ڪم نه هو. ٻن تن ليگي ميمبرن کي ڌتاري پاڻ وٽ کڻي اچڻ ڪا اهنجي بازي نه هئي. اسان ڀانيو ته اهڙا ٻه ٽي مسلم ڦٽائي ساڻ ڪيا هواسون ۽ جڏهن اسيمبلي جي ٻي بينڪ (Supplementary Budget) جي جولاءِ 1946 ڌاري ٿي ته پهرئين ئي ڏينهن 11 جولاءِ جو اسان جي پارٽي مهلمي (Adjournment) ۽ اوشواس جون درخواستون پيش ڪيون. اسپيڪر صاحب درخواست وٺڻ کان ئي انڪار ڪيو سو انهيءَ تي بحث ٿيڻ ناممڪن هو. پر ٻئي ڏينهن گورنر صاحب (Sir Francis Muddie) اسيمبلي جي بينڪ بنهه درخواست (Prorogation) ڪري ڇڏي.

تنهن تي سڀني پارٽين ۾ چؤٽول مچي ويو. ڪئين سوال اٿيا ۽ گرم گرم هليا. سوال هي هئا: (1) گورنر کي گورنري کان واپس سڏائي (Recall) وٺجي (2) اسيمبليءَ جي ٻي بينڪ جلد به جلد سڏائي وڃي (3) اسپيڪر کي مهلمي ۽ اوشواس جون درخواستون قبول ڪرڻ ڪنڊيون هيون ۽ انهن تي بحث بنا، گورنر کي اسيمبلي جي بينڪ درخواست نه ڪرڻ گهري هئي. (4) هن وزارت کي ڊاهڻ جي ڪوشش ڪجي. انهن سڀني سوالن کي

سمجهڻ لاءِ ۽ پوءِ فيصلو ڪرڻ لاءِ شري جواهر لال سان صلاح ڪرڻي هئي. اهو ڪم ڪانگريس پارٽيءَ مون تي رکيو ۽ آءُ هوائي جهاز رستي اله آباد ۾ 15 جولاءِ 1946 جو پهتس. اوڏي مهل سري ڪرشن مينن به جواهر لال وٽ مهمان هو. نه رڳو مينن جي پر آچاريه ڪريلاڻي. سري P.N.Sapru (تيج بهادر جو سپٽر) ۽ هڪ قابل وڪيل پتا چاريه جون به گڏيل صلاحون ورتيون ويون.

ويچار ڪرڻ کان پوءِ اهي رايا بيٺا ته: (هي سڄو ڪم وائسراءِ جي منظوريءَ سان گورنر ڪيو هوندو. جيڪڏهن ڪو اُرهه زوراوري جويا بي قاعدي ڪم گورنر ڪندو ته انٽريم سرڪار جا ٻن چئن مهينن اندر لهڻي هئي ۽ جا 2 سيپٽمبر ٺهي) ڪو ثابت قدم ڪندي (2) جڏهن سرڪاري ڪم جهجهو يا ضرور ٿيندو تڏهن ازخود گورنر اسيمبليءَ جي بينڪ سڏائيندو (اها بينڪ پوءِ ڊسمبر ۾ سڏائي ويئي). (3) اسيمبلي بينڪ جي پهرئين ڏينهن 11 جولاءِ مهلي جي درخواست وٺڻ لاءِ زور رکيو وڃي ها ۽ نه وٺڻ جي حالت ۾ پارٽي تنڪال ”واڪ آئوٽ“ ڪري اعتراض ظاهر ڪري ها (4) مسلم ليگي وزارت ڊاهڻ جي ڪا به ڪوشش. هاڻ ڪمانڊ کان پڇڻ بنا، نه ڪئي وڃي. ٻن ٽن مسلم ليگي ميمبرن کي ڦسلائڻ ۽ ريهڻ ريهڻ مان ڪي ڪين ورنڊو. ڪانگريس پارٽيءَ اندر ڦوٽ بند ڪرڻ گهرجي ۽ سڄي هندو پارٽي هڪ خيال ڪجي جيئن مسلم ليگ جو پورو مقابلو ڪري سگهي. اهي سڀ صلاحون مون نوت ڪيون ۽ موٽندي هڪ ڪاغذ به پيش ڪيم. جواڃا مون وٽ آهي.

هي صلاحون ته سڏيون پر اهي اسان هيٺي سان نه هنڊايون. سارو وقت ليگي ميمبرن کي ڦٽائي وٺي اچڻ ۽ ليگي وزارت کي ڊاهڻ جي ڪوشش ۾ رهياسين. نه پنهنجي پارٽي مضبوط ڪئي سين ۽ نڪي ٻه ٻاريون هڪ ٽيون. دراصل نالي ۾ سڀ هندو ميمبر ڪانگريسي هوا پر اڌ يا ڳو سڄ پڇ ته

مها سيائي هو جنهن وزارت جون واڳون وٺڻ چاهيون ٿا. اندران اها هر ڪر من ۾ پئي هلي ته ڪو موقعو ملي ته اوشواس جو پرستاو پيش ڪجي. ائين پي سمجهيوسين ته گهڻائي اسان وٽ آهي ته اوچتو گورنر اسيمبلي برخواست (Dissolve) ڪري ڇڏي ۽ نين چونڊن جو اعلان ڪيو. آءُ ۽ ڪيترا ٻيا بنا مخالفت جي چونڊجي ته آياسين پر ٿورائي ۾. مسلم ليگ پارٽي 1946 جي آخر ۾ سنڌ ۾ به زور ورتو ۽ الهه بخش جي خون کان پوءِ ٻيو ڪو بردبار ۽ همت وارو قومي مسلم ڪونه هو جو مسلمانن جي رهبري ڪري بلڪ مير بنده علي هڪ ڪچي ليگي وڏي وزير کان پوءِ هڪ زبردست پڪوليگي، مسٽر محمد ايوب کهڙو، وڏو وزير ٿيو. پاڪستان لاءِ هند ۾ گرم تياريون ٿي رهيون هيون ۽ انهن جو ٻرو اثر سنڌ تي به پوڻو هو. پر سنڌ ڪانگريس دوراندوشي ڇڏي چال بازي سان ليگ وزارت ڏاهڻ جي معاملي ۾ ڦاٽي پيئي هئي. جيئن ته تڏ تيئن وڌ ۽ جيڪي اسان پي ڪيو تنهنجو التوا اثر پئي ٿيو. ڪڇ قدر ته حالتون به اهڙيون بگڙنديون ويون جو پارٽي به انهن جو مقابلو ڪرڻ بدران انهن جي مجبور ٿيندي ويئي.

پاڪستان ڏي

هاڻي هندو-مسلم تناتني جو روپ رنگ بدلجي ويو. سنه 1940 تائين مکيه سوال هو ڌار چوندڪن ۽ ساڻوسات ته مسلم ٿورائيءَ واري قوم کي آدمشماريءَ جي حساب کان وڌيڪ عيوضو ڏنو وڃي. ٻنهي سماجن وچ ۾ دلين جو ويڇو ته پئجي چڪو هو ۽ پئي پنهنجي سوارٿ جي نظر سان، ننڍو يا وڏو سوال ڏسڻ لڳيون. جي ويچار جي رسمون، جي پاواناڻن ساڳيون هيون سي فرق ۽ پيد جون ڳالهيون انهن تي زور ڏنو ويو ۽ اهي ته جهجهيون هيون. پر 1940 کان پوءِ مسلمانن ۾ اهو خيال پيدا ٿيو ته اهي هر طرح هندن کان ڌار ۽ نرالا هئا. ٻنهي جو گڏ رهڻ محال هو ۽ جدا قومن کي جدا ملڪ هئڻ. يعني ته ”پاڪستان“ وٺڻ جو خيال زور وٺندو ويو. مهاڀاري لڙائيءَ جا ڏينهن هئا ۽ 1940 کان وٺي انگريزن کي نه رڳو ٻاهرئين دشمن کي پر اندرئين دشمن يعني ڪانگريس جو به مقابلو ڪرڻو هو. شخصي ستياگره سو 1942 ۾ سارو جنڪ ستياگره ٿيڻ جو پيو هو. اهو شروع ٿئي، تنهن کان اڳ ئي گرفتاريون، دٻاءُ ۽ پوليس راج شروع ٿي ويو. هوڏانهن ڪانگريس کي دٻائڻ لاءِ مسلمانن ۽ مسلم ليگ کي همٿايو ويو. جڏهن مکيه ڪانگريسي جيلن اندر هئا تڏهن مسلم ليگ لاءِ ميدان صاف هو ۽ برطانيا سرڪار جي سائن ڪلي همدردِي به صاف هئي.

گانڌيجي بيماريءَ ڪري (anemia) 6 مارچ 1943 تي آزاد ڪيو ويو. جڏهن سندس صحت سڌري تڏهن جناح سان گڏجڻ جو ويچار ڪيائين. اهي گڏيل صلاحون 9 کان 15 سيپٽمبر 1944 تائين هليون، پر بلڪل ناڪامياب ثابت ٿيون. لارڊ ويويل وائسراءِ هو ۽ انهيءَ 25 جون 1945 ۾ اعلان ڪيو ته هڪ گڏيل منتري منڊل (Executive counsel)

ٺاهيو ويندو. جنهن ۾ هندو-مسلم کي هڪ جيترو عيوضو ڏنو ويندو.
 جيتوڻيڪ هندن جي آبادي ٿيڻي هئي! جولاءِ جي آخر ۾ لڙائي پوري ٿي ۽
 انگلنڊ ۾ نئين پورهيت سرڪار ٺهي. انهيءَ سرڪار 1946 ۾ ٽن چئن جي
 هڪ سفارت (Cabinet Mission) هندستان ڏي رواني ڪئي، جنهن 23
 مارچ کان وٺي 16 مئي 1946 تائين سڀني پارٽين سان صلاحون ڪيون. پر
 ٺاهه نظر نه آيو. هڪ ڳالهه ڪانگريس قبول ڪري ته مسلم ليگ انڪار
 ڪري. يعني جوڙجڪي اسيمبلي، ٻي ڳالهه ليگ قبول ڪري.
 ڪانگريس انڪار ڪري. يعني انٽرم سرڪار ٺاهڻ. پوءِ سفارت خود
 پنهنجي رٽ پڌري ڪئي جا 4 جون جناح قبول ڪئي. انهيءَ رٿ موجب
 هندستان چٽ ٿي ٽڪرا ڪيو ويندو ۽ ٻه ٽڪرا الهندوپاڪ ۽ اڀرندوپاڪ
 ٺاهيا ويندا ۽ نالي ماتر گڏيل هند رهندو. نيٺ 12 آگسٽ جو لارڊ ويويل
 ٺهروءَ کي انٽرم سرڪار ٺاهڻ لاءِ اعلان ڪيو ۽ ٺهرو ڪوشش ڪئي ته هن
 سرڪار ۾ جناح به شامل ٿئي. پر جناح سخت اعتراض ورتو ۽ 16 آگسٽ
 مقابلي جو روز (Direct action day) مقرر ڪيو. چار ڏينهن ڪلڪتي ۾
 سخت فساد ٿيا ۽ بنگال سرڪار جي چير چار ۽ مدد سان عام قتلار شروع
 ٿي ويو ۽ هزاره ماڻهن جا خون ٿي ويا. هزاره ڦٽيا ۽ هزاره گهر لٽيا ۽
 هزاره استرڻ جي بي حرمتي ڪئي ويئي. 16 آگسٽ کان وٺي فسادن جو
 هڪ سلسلو بڻجي ويو. نوناڪلي، بهار، پنڊي، امرت سر، دهلي، ڪلڪتي
 آخر ڪراچي، لاچار ڪانگريس 21 اپريل 1947 پاڪستان قبول ڪيو ۽
 نئين وائسراءِ مائونٽبئن 3 جون پاڪستان ٺهڻ جو اعلان ڪيو. 16 آگسٽ
 جو ڪلڪتي جي خونريزيءَ کان پوءِ پاڪستان ٺاهڻ بنا پيو ڪو چاڙهو
 ڪون رهيو.

انهن سڀني ڪاررواين جو سنڌ تي اثر پوڻو ٿي هو. سڄي سنڌ جي اندر
 آند مانڌ هئي ۽ اوندهه به هئي. مونکي ۽ ٻين ڪيترن کي اوائل ۾ اهو خيال

آيو ته چو نه سنڌ ۾ هندن لاءِ ڌار يونيورسٽي ٺاهجي. مون هڪ نوٽ لکيو جو پوءِ ڇپائي ورهايو ويو. ڪيتريون ميٽنگون ڪوٺايون ويون ۽ نيٺ فيصلو ڪيو ويو ته مسٽر نهچلداس وزير اٿي (اڳيون وزير) ۽ آءٌ گڏجي بمبئي وڃون ۽ بمبئي يونيورسٽيءَ جي آپ ڪليٽي (Vice Chancellor) سان گڏجون. تن ڏينهن ۾ مسٽر ايم سي ڄاڳلا آپ ڪليٽي هو ۽ اسان کان ڪئين آڏا اوڪا سوال پڇيائين. ڪٿي ايڏو پت، ڪٿي جڳهينون، ڪٿي لکن جا ٿاڻا..... ٻيو ته هندن لاءِ يونيورسٽي هڪ نئين ۽ اجاڻي ڳالهه نظر آيس. پر اسين ٻئي هڪ هوائي گهوڙي تي سوار هواسون. چنڊا وٺڻ به شروع ڪيم ۽ ٻن تن مهينن ۾ ويهارو هزار گڏ ڪيم پر هت ته هزار ڇا پر لک ۽ ڪروڙ گهربا هئا.

تيسين هندستان ۾ حالتون ڏينهون ڏينهن ڦرڻ لڳيون، تان جو اپريل ۾ پاڪستان ٻڌي تي اچي بيٺو. پوءِ اک پٽي ته پاڪستان ۾ گهڻا سنڌي هندو رهندا جن لاءِ ڌار يونيورسٽي کولجي ۽ هوڏانهن جون 1947 کان وٺي ڪڇ ڀڄ پڄان شروع ٿي ويئي هئي. لاچار اهو ڪچو خيال دل تان لاهوسين ۽ ناٿن موناڻڻ جو فيصلو ڪيوسين.

خيال ۾ هو ته يونيورسٽي فنڊ ڪانگريس جي پريزيڊنٽ آچاريه ڪريپالائي کي ڳوٺري طور هٿ ۾ ڏجي. هو مٽي ڌاري سنڌ ۾ اچڻو هو ۽ مسٽر جناح سان ڳالهين ڪرڻ وارو هو جيئن سنڌ ۾ صلح سانت رهي ۽ اجاڻي ڀڄ پڄان نه ٿئي. هاڻ سوال اٿيو ته جنهن صورت ۾ هندو يونيورسٽي کولڻ محال هو تنهن صورت ۾ مالڪن کي سندن چنڊا موناڻي ڏجن. پر پريزيڊنٽ صاحب، انهي ڳوٺري جي ناٿي جي گهر ڪئي ۽ سا به هندن کي هند ۾ وسائڻ لاءِ هڪ ڪم لاءِ ڏنل پئسا ٻئي ڪم ۾ لڳائڻ، اسان کي مناسب نه لڳو ۽ اهو ڪم سرڪار جو هو ۽ نه عام ماڻهن جو. مون کي ڏاڍو ارمان آهي ته آچاريه ڪريپالائي مون سان ناراض ٿيو ۽ اهو ناراضپو اڄ تائين هو دل ۾

سانڊي سمائي وينو آهي. مون ته اهو ناٿو پاڻ وٽ هڪ امانت سمجهو ۽ پاڻي پاڻي چنڊو ڏيندڙن کي موٽائي ڏني.

پر اهو زمانو جنونيءَ جو هو ۽ عجيب عجائب خيال پيا ايندا هئا. ٻي من ۾ لهر آئي ته جي پاڪستان برپا ٿيو ته هندن جو سنڌ مان شايد قافلو نڪري سقائون اجهي لاءِ ڪٿي ويندو. پنجاب ته چڻ هندو مسلم چڪتاڻ جو ٻرندڙ ڪورو هو. پر راجستان سنڌ جي ڀر ۾ هو ۽ اتي ڪا گهاتي آبادي ڪانه هئي. تنهن ڪري خبر ڪيڏن ڪيڏن ته ڪيترا لک نرواسي راجستان ۾ سڙجي سگهندا. اهو ڪم ڪانگريس مون تي رکيو. مون اڳ راجستان ڪڏهن نه ڏٺو هو. بلڪ اسين ڪانگريسي راجستان جي راجائن، مهاراجائن ۽ جاگيردارن کان پاسو ڪندا هواسون. جيڪو اهڙو شڪي شخص راجستان ۾ پير رکندو هو تنهنجو پيرو وٺي جاسوس سندس پٺيان پيا ڦرندا هئا. تڏهن شري جترو امداس شايد دهليءَ ۾ هو ۽ جڏهن خبر پيس تڏهن راجستان ۾ دورو لڳائڻ لاءِ پاڻ به لکيائين.

مان اٽڪل ٻه هفتا ويس ۽ پهرئين آڏيپور ۾ جتي ڪٿي چئن ڪانگريسين ۽ شهر جي بزرگن سان گڏيس. پر آڏيپور ۾ پيٽل لاءِ پورو پاڻي ڪونه هو. آدم اٽڪل اڌ لک، واپار ٿورو ۽ هنر ڪوبه نه. چيائون ته هزار ڏيڍ نرواسي آيا ته مس سڀالي سگهنداسون. پوءِ جوڌپور اجمير، جيسور ۽ آخر بڪانير پهتس. هر هڪ شهر ۾ هزار ڏيڍ سنڌي وٺڻ جو دلاسو مليو ڪل جوڌپور راجستان ۾ ڏهاڪو هزار ٿيا. مون اهڙي رپورٽ لکي تيار ڪئي ۽ پرچار ڪيم. پر جڏهن ڀڄي نڪرڻ جي ويل چڙهي آئي تڏهن ماڻهو پنهي پاس ڀڳا. هڪ وڏي لهر بمبئي ۾ ڦهڪو ڪيو ۽ ٻي ننڍي لهر راجستان ۾ جوڌپور تي ڦهڪو ڪيو. ڪنهن وقت جيسور ۾ منولڪ ۽ اجمير ۾ منولڪ نرواسي وڃي پهتا. مون جوڌپور هزارن جو ليڪو لکيو هو سو وڏي اٽڪل چار لک وڃي ٿيو. يعني ته سنڌ جا اڌ ماڻهو پاڻ ته ريل رستي نڪتا ۽ اڌ جهاز

رستي بمبئي ڏي جوڌپور ۽ بمبئي ايندڙن لاءِ ٻه وڏا اڏا بڻجي پيا ۽ اتان ساري هند ۾ پوءِ پکڙجي ويا.

تاريخ 15 آگسٽ 1947 جو آزادي ملي ۽ پاڪستان ڌار ٿيو پر ملڪ ۾ هندو-مسلم فساد بند نه ٿيا. ڪلڪتي ۾ فسادن جي باهه جا 16 آگسٽ 1946 ۾ دڪي هئي سا اڃا تائين اُجهامي نه هئي، تنهن ڪري گانڌيجي 9 آگسٽ کان وٺي 7 سيپٽمبر 1947 تائين اُتي رهي پيو ۽ آخر اپواس رکيائين جنهن کان پوءِ صلح سانت ٿي. نيٺ نگر واسين کان انجام ورتائين ته وري صلح ۾ ڀڃڪڙي نه وجهندا ۽ هنن پنهنجو انجام آخر تائين پاڙيو. پوءِ پنجاب ڏي روانو ٿيو، جو اتي فيروري کان وٺي هڪ نه ٻئي شهر ۾ وڳوڙ پئي هليو. جڏهن دهلي مان ٿي لنگهيو ته آزي نيزاري ڪري اتي کيس لائون جو دهلي ۾ به وڳوڙ هو ۽ ڊپ هو ته جي دهلي ۾ فساد ٿيا ته سڄي ملڪ ۾ انهن جو خوفناڪ اثر ٿيندو. سڄو ملڪ ٿورو گهڻو گرم هو ۽ سنڌ ۾ به فسادن ٿيڻ جو ڊپ هو. سوسپ پيا ڪم ڇڏي مان به صلح آڻڻ جي ڪم ڪي جنبي ويس. اٽڪل آڪٽوبر ۾ ڪراچي ۾ هڪ مرڪزي صلح ڪاميٽي ٺهي، جنهن جو سياپتي سرگواسي جمشيد مهتا ۽ مان سيڪريٽري هوس. خوب عام ميٽنگون ٿيون ۽ مون انگريزيءَ ۾ ڪئين ليک لکيا. ڊسمبر 1947 ڌاري هڪ وڏي ۽ گڏيل ٽولي ٺاهي ۽ ٻه ٽي موٽرون هٿ ڪري ڪراچي کان ويندي سکر تائين گشت جو پروگرام ٺهيو. ٽوليءَ ۾ سيد غلام مرتضيٰ (جي. ايم. سيد) ۽ راشدي صاحب به هوا. وات تي ڳوٺ ڳوٺ ۽ شهر شهر ۾ پرچار ڪيوسين ۽ هندن کي آتڻ ڏنوسين ته ڊپ ۽ هراس ۾ گهر مال ڇڏي وطن جو ترڪ نه ڪن. جيڪڏهن سنڌ ڇڏي پيئي ته به سھانستيءَ ۾ ۽ سوچي ويچاري ڇڏبي. سنڌ ۾ پنجاب جهڙيون حالتون نه ٿيڻيون هيون ۽ جان جو خطر و بلڪل گهٽ هو.

در حقيقت جڏهن جنوريءَ کان پوءِ سرڪاري طور لڏپلاڻ ٿي ته به جان جو گهڻو خطرو ڪونه هو. ٻيو ته اُتر ۽ وچ سنڌ جا ماڻهو سڀ حيدرآباد اسٽيشن تان چڙهي راجسٿان ڏي ويندا هئا. ڪانگريس هڪ ٽولي ٺاهي ڇا روز سانجهن جو اسٽيشن تي وڃي مسافرن کي مدد ڪندي هئي ۽ مان به انهن سان گڏ ويندو هوس. ڪڏهن هٿ ڪس ۽ سامان جي چوري به ٿيندي هئي. پر لٽي پٽي هيڏي پيماني تي لڏپلاڻ ۾ تڪليفون ته ضرور سهڻيون پيون. انهن سان گڏ مکيه سنڌ ڪانگريس جا ڪم ڪندڙ به نومبر کان اڳ ٻاهر نڪري ويا هئا ۽ انهن جي نڪري وڃڻ ڪري ماڻهن تي به ساڳيو اثر پيو.

انهي نموني ڏونهي پئي ڏکي ۽ اسان پئي وسائڻ جي ڪوشش ڪئي. تان جو 6 جنوري 1947 جو اوچتو هڪ پنيٽ ڪراچي ۾ پٽڪو ڪيو. صبح جو اٽڪل 10 بجي لهڻا سڪن جي هڪ ٽولي سکر کان ڪراچي اچي پهتي ۽ اسٽيشن تان پيدل شاهي رستو وٺي گاڏي کاتي ۾ هڪ گردواري ڏي هلي. هلندي سندن چوڌاري خلق مڙندي ويئي ۽ نڪرڻ لڳڻ شروع ٿيا. جڏهن گردواري ۾ پهتي تڏهن ڪليو فساد شروع ٿي ويو. گردواري کي باهه لڳائي ويئي ۽ سڪن کي ماريو ويو. پوءِ ته سڄي شهر ۾ فساد وڇڙي ويو ۽ ڪليو ڪلايو دڪان ڦريا ويا. جنهن کي جيڪي هٿ لڳو سو ڏٺو وائڻو ڪٿي گهر ڏي راهي ٿيو. پوليس جو نالو به ڪونه هو. خود مکيه وزير مسٽر ڪهڙو تماچو ڪٿي نڪري پيو پر فساد روڪي نه سگهيو. پر شڪر جو سکر جي حادثي کان سواءِ ٻيو ڪو جان جو نقصان نه ٿيو. رڳو مال لٽيو ويو. دهليءَ جي فسادن جو اثر ڪراچيءَ ۾ ٿيو ۽ فساد به اڪثري مڪاني ماڻهون نه هئا پر ڏکي نرواسي جي اُتر پرديش ۽ خاص ڪري بهار کان آيل هئا.

خيرن سان انهيءَ ڏينهن مان به ڪراچيءَ ۾ هوس ۽ سانجهن جو ”Dawn“ اخبار جي سمپادڪ مسٽر الطاف حسين وٽ ڇانهه پيڻي هيم.

پنهنجي ڏيءَ وٽ رهندو هوس ۽ سانجهيءَ جو اٽڪل 4 بجي ڪانئس موڪلائي بس ۾ چڙهي نڪتس. جڏهن بس ڪئمپ ۾ پهتي تڏهن فسادِي به ڪئمپ تائين پهچي ويا هئا. مونکي گانڌي توبِي پيل هئي. سا ڏسي هڪ مسلمان پيءُ توبِي لاهي منهنجي هنج ۾ رکي ۽ معافي ورتي. سا توبِي کيسي ۾ لڪائي آءُ پيرين پنڌ پنهنجي دوست ڪماري جيني سپاهيملائي جي گهر ڏي موٽيس. جڏهن پهتس تڏهن فسادِي به انهيءَ طرف پئي وڌيا. پوءِ همت ڪري جيڪي سندس گهر اجهي واسطي مڙيا هئا تن سيد غلام مرتضيٰ جي پاسي واري بنگلي ۾ وڃي رات جو اجهو ورتو. بنگلي جي ٻاهران سيد صاحب ٻه چار چوڪيدار بندوقن سان ساري رات بيهاري ڇڏيا. تيهارز ڪن پناهه لاءِ آيا هئا ۽ رات جو چانور پياچي ڳڙڪائي پٽ جي فرش مٿان سمهي پياسين. صبح ٿيو ته مونکي پنهنجي ڏيءَ جي سلامتيءَ جو اٽڪل 11 بجي اله بخش جو پيءُ مستر مولا بخش هڪ فوجي جيب ۾ آيو ۽ هن سان گڏ مان پنهنجي ڏيءَ جي گهر ڏي ويس. سڄو گهر لتجي ويو هو ۽ خبر ڪانه پيئي ته گهر جي ڀاتين جو ڇا ٿيو. نيٺ پاڙي ۾ ٻچا ڪئسين ته هڪ مسلم گهر مان منهنجو ناني، ڏيءَ ۽ هنن جي ننڍي ڪڪي نڪري آيا. تنهي کي جيب ۾ وهاري هڪ گجراتي دوست وٽ رکيم ۽ ڏهن ٻارهن ڏينهن اندر بمبئي روانو ڪيم.

ٻئي ڏينهن سوامي ڪرشنانند سان گڏجي آءُ گردوارو ڏسڻ ويس ۽ چارو طرف خون جا نشان ڏٺم. فسادين ڪانگريس آفيس به جلائڻ جي ڪوشش ڪئي پر قسمت سان اها ٻڃي ويئي. ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ اوچتو منهنجو بدن سست ۽ نستو ٿي پيو (Pernicion anaemia) رت جي پوٽائي جي هلڪي چوٽ لڳي هيم. ۽ بدن جو رت جڻ سڪي ويو ۽ نه ڪا، نه ڳالهائڻ ۽ نه جيڪو پيو اُجهي. ڪن مهينن کان تنهن تي سخت بوجو هو تنهن جو نيٺ ذري گهٽ هائڊريڪارٽي پيس. هفتي ڪن کان پوءِ نيڪ ٿيس ۽

ڪانگريس جي رهيل ڪهيل ڪم ڪندڙن سان گڏيس. ڪراچي جي فساد کان پوءِ سڀني جو پڪو رايو ٻينو ته هاڻي هندو سنڌ ۾ رهي ڪين سگهندا ۽ وقت آيو آهي جڏهن هند سرڪار هنن جي لڏپلاڻ جي ڪم جو بندوبست سرڪاري طور ڪري اهڙو پرستاو مون پاڻ ٺاهيو ۽ سنڌ جي حالتن تي ننڍو نوٽ به تيار ڪيو. پوءِ مونکي دهلي ڏي مسٽر گورڊن وزيرائي، ڪانگريس سيڪريٽري سان گڏ هوائي جهاز رستي موڪليو ويو ته گانڌيجي، جواهر لال ۽ وليم پائي سان گڏجي اهڙو فيصلو ڪرايان. مان ڀانيان ٿو ته جنوري 1948 جي پوئين هفتي ۾ اسين ٻئي گڏجي نڪتاسين.

هت هڪ اهم سوال اُٿي ٿو. هندستان کي ٻه ٽڪر ڪرڻ ۽ هزارها ڇا پر لکها ماڻهن کي درٻار ۽ ٻي گهر ڪرڻ اڻ ٿر هو ڇا؟ هيتريون صديون هندو مسلم گڏ رهيا پيا هوا ۽ سندن فرق جڻ هلاڪا ٿي ويا هوا. هاڻي ڇا ٿيو جو پاڙيسري ٿي هڪ ٻئي جي ڀر ۾ نه ٿي رهي سگهيا. ٻنهي جي رهڻي ڪرڻي ۾ فرق ته هوا. پر لارڊ ولنگٽن وائسراءِ ٿيو تڏهن کان وٺي ڪانگريس کي دٻائڻ لاءِ ۽ آزادي جي طلب کي رد ڪرڻ لاءِ اهي فرق ڄاڻي ٻجهي وڌايا ويا، ۽ مسلم ليگ کي زور وٺايو ويو. جڏهن به ڪانگريس ٺاه واسطي ڪڇ سياسي ڳالهين مڃيون ٿي تڏهن برطانيه سرڪار ليگ جون اجايون سجايون ڳالهين مڃي ٺاه جون ڳالهين ناڪامياب ڪري ڇڏيندي هئي. تان جو مسٽر جناح فقط اجايو ۽ لڻيون طلبون ڪندو رهيو. نيٺ پاڪستان جي اڃائي گهر ڪيائين. انهي طلب کي زور وٺائڻ لاءِ هندو مسلم فرق، ڌرم جا توڙي رهڻي جا نهايت وڏائي ڇڏيائين. سو به ايتري قدر جو هڪ ٻئي کي دشمن بڻائي ڇڏيائين. اهڙي زماني ۾ جڏهن گانڌيجي، پنڊت نهرو اتحاد ۽ ايڪتا لاءِ آڻر هوا ۽ سڀني فرقن کي هڪ جهڙو ٿي سمجهائون. هو ته مسلمانن کي وائسراءِ جي ڪائونسل ۾ هندن جيترو عيوضو به ڏيڻ لاءِ تيار هوا. جيتوڻيڪ هندو آدمشماري مسلمانن کان ٿيڻي هئي. پر مسٽر جناح نه

رڳو فرق وڌايا پر ٻنهي فرقن جي وچ ۾ ڌڪار وڌائي ۽ پاڪستان ڌڪار جي بنياد تي ٻڌڻ تي چاهيائين.

انهي ڪري 14 آگسٽ 1946 ڪلڪتي ۾ Direct action day جو اعلان ڪيائين ۽ شهر جي فساد ۾ پنج ڇهه هزار ماڻهو قتل ٿي ويا. اهي فساد پوءِ پڪڙجي نوٽاڪلي، بهار، پنجاب، دهلي، ڪراچي ۾ هڪ ٻئي پٺيان ٿيندا ويا ۽ انهن کي روڪڻ خود برطانيا سرڪار لاءِ ناممڪن ٿي پيو. سڀني سمجهو ته هيڏي خونريزي لٽ ۽ بدفعلي کان پوءِ هندن ۽ مسلمانن جو گڏ رهڻ ناشدڻي هو.

پر ڪڇ قدر گڏ رهڻو ٿي پيو. مشرقي بنگال ۾ اڃا لکها هندو آهن ۽ ورهاڱي کان اڳ به هوا. ڀارت ۾ ته چار ڪروڙ مسلمان تڙيل پڪڙيل هوا ۽ آهن جي جڻ جتي آهن اتي قاسمي پيا آهن. رڪي رڪي اڀرندي بنگال ۾ ٿوري گهڻي اهنج ڪري هندن جا قافلا ڀارت ڏي روانا ٿين ٿا. مان ڀانيان ٿو ته هن وقت جڏهن صلح سانت آهي تڏهن ڪنهن رٿ موجب هندن مسلمانن جي بدل سڌل ڪئي وڃي. ۽ اڀرندي بنگال به ”پاڪ“ بنگال ٿي وڃي ته چڱو ٿيندو. تڏهن مس ماڻهن جون دليون ٿاڻينڪيون ٿينديون ۽ پنهنجو گذر بسر، بنان ڪنهن ڊپ جي ڪري سگهندا. پر ڀارت ۾ مسلم شايد ڪئين سال نڌڻڪا ٿي رهن ۽ سندن تن من اندر هڪ قسم جي جنگ هلندي رهي. ڪشمير بابت جهيڙو رڳو سياسي نه آهي پر انهيءَ جو بنياد فرقيوار آهي. ڪشمير جي جهيڙي ڪري هندستان جا مسلمان به فرقيوار جهيڙي ۾ ڦاٿا پيا آهن. اهو جهيڙو تڏهن لهندو جڏهن همت ڪري ڪشمير کي ڀارت جو پڪوانگ بڻايو ويندو ۽ ڪشمير به پاڪستان ڏي نه پر ڀارت ڏي ٺهاري ڀارت اندر خوشيءَ سان پاڻکي سمائي ويندو. پاڪستان ڏي ٺهاري معنيٰ فرقيپرستيءَ کي قبول ڪرڻ ۽ پاڪستان کان ڪنهن به نموني ڪا به مدد گهرڻ. پاڪستان دشمنيءَ جا پورا ڍو ڪيا آهن. خبر نه آهي ته ڪڏهن اهو

دلين جو ڦيرو ايندو. جڏهن پاڪستان سمجهندو ته دشمنيءَ سان دشمني
وڌندي ۽ لڙائي پڻ دشمني مان نقصان ٿي ٿيڻو آهي.

نوٽ: تازي پاڪستان جي جنگ بعد بنگلاديش جو آزاد ديش ٺهيو آهي.

مون ڇا ڀراريو

دهليءَ ۾ اڪثري مان ديوداس گانڌيءَ، گانڌيجيءَ جي ننڍي پٽ وٽ رهندو هوس. ۽ سنڌ جي ڪمن جي پوئواري ڪرڻ لاءِ به ٿي پيرا اڳ به آيو هوس. اچڻ سان گانڌيجيءَ ۽ ٻين وڏن سان گڏيس ۽ ڪراچيءَ جي فسادن جو روبرو احوال ڏنم. هفتو کن هوس ۽ هر ڪنهن سان به ٿي پيرا گڏيس. هڪ ڀيري پندت نهروءَ چيم ته سياڻي وڃي باجپاءَ، سيڪريٽري جنرل سان وڏي دفتر ۾ گڏج. انهيءَ سان گڏيس ۽ انهيءَ کي به سنڌ جي حالتن کان واقف ڪيم ۽ عرض ڪيم ته هاڻي وقت آيو آهي جڏهن سرڪاري طور هندن کي سنڌ مان ڪڍڻ گهرجي ۽ کين هند ۾ وسائڻ گهرجي. هن سڀ ڌيان ڏيئي ٻڌو ۽ پوءِ مان موڪلائي آيس.

نيٺ وزير اڻيءَ ۽ مون فيصلو ڪيو ته اسان جو ڪم لتو ۽ اسين سياڻي يعني 31 جنوري تي صبح جو هوائي جهاز رستي ڪراچيءَ موٽنداسين. موٽڻ کان اڳ مان گانڌيجيءَ سان چوٿون ۽ آخري ڀيرو گڏجڻ ۽ موڪلائڻ ويس. اٽڪل سانجهن جو چار لڳا هوندا، ٻه لاهاڻوس ۾ ٻاهر اُس ۾ ويٺو هو ۽ مٿي تي ڪڪن جو ٽوپلو پيو هوس. ايواس جي ڪمزوري هاڻي ڪانه هئي ۽ سندس اُگهاڙو بت ٽامڻي وانگر اُس ۾ پي چمڪيو. جڏهن موڪلائڻ لاءِ اُٿي پيري پيس تڏهن پنيءَ تي زور سان ٿڌڙي هنيائين. آشيرواد جوا هو سندس ٿڌڙ هوندو هو. چيائين: ”ته هاڻي وڃ ۽ ماڻهن کي سنڌ مان وڃي ڪڍ. سڀني کي ڪڍي پوءِ تون نڪرج. ڏسج مٿان اڳ نڪري اچين. مستر ڪهڙي کي نياپو ڏج ته مان سنڌ ۾ اچي سنڌ ۾ صلح سانت لاءِ ڪوششون ڪندس. پر تنهن لاءِ مستر جناح کان اجازت وٺي پوءِ مونکي تار ڪري“ اهو سندس آخري نياپو وئي. جو مون پوءِ اخبارن ۾ ظاهر ڪيو. آءٌ ديوداس جي گهر ڀانيان ٿو ته اٽڪل پنجين بجي سانجهن جو موٽيس.

ڪافي پئڻ جو وقت هو ۽ مان پيئي چڪو هوس. ديوداس کي انهن ڏينهن ۾ سانجهن کان وٺي اڌ مٿي ۾ سخت سور پوندو هو ۽ جنسي ڳوڙها پيا ڳڙندا هوس. اڃا لڪشمي سندس استري سندس ڪافيءَ جو ڪوپ ٺاهي ڪٽي آئي ته اوچتو هيٺان ”هندستاني ٽائيمس“ جي آفيس ۾ مسٽر سنتانم ايڊيٽر (جو پوءِ وٽيا پرديش جو ليفٽيننٽ گورنر ۽ ڊپٽي مسٽر ريلواين جو ٿيو) ڏاڪڻ ٽپندو مٿي آيو ۽ ديوداس کي چيائين ته ٻاٻوءَ کي تپاچي جي گوليءَ سان ڪنهن ڦٽيو آهي. ديوداس ڪافي ڪوپ ڪٽي ڦٽو ڪيو ۽ برلا هائوس ڏي وڃڻ لاءِ ڊرائيور کي ڪار ڪٽي اچڻ لاءِ فون ڪيو جي ايتري ۾ پنجن منٽن اندر وري سنتانم ڊوڙندو سهڪندو آيو جي گولين مارڻ ڪري ٻاٻوءَ جو ديهانت ٿي ويو. تڏهن ديوداس هڪدم ماريءَ تان هيٺ لٿو ۽ لهندي مون کي چيائين ته مان وڃان ٿو ۽ تون به مون ۾ لڪشمي ۽ ٻار وٺي برلا هائوس اچ. منهنجو من منجهي پيو. کيسي ۾ هوائي جھنڊ جي ٻن ڇٽن جي ٽڪيٽ 31 جنوري صبح جي هوم ۽ مون چيو ته ايئر آفيس سڌ پٺت تي آهي چونه پوءِ هڪدم وڃڻ جي تاريخ مٽائي اڃان آفيس ۾ ويس ته هنن چيو ته تاريخ مٽائيندين ته ڏنڊ ڀرڻو پوندو ۽ گانڌيجيءَ جي موت ڪري الائي ڪڏهن موٽڻ جي ٽڪيٽ ملندي. سو ساڳيون ٽڪيٽون کيسي ۾ وجهي برلا هائوس ڏي ويس. پهتس ته سهين پر برلا هائوس جو دروازو بند هو ۽ اندر ٻاهر ماڻهن جا انبوهه بيٺا هئا، ڇڻ پير رکي بيهڻ جي به جڳهه ڪانه هئي. لڪشميءَ سان گڏجي اندر وڃڻ جو سونو وجهه وڃايم ۽ هوڏانهن ٽڪيٽ به نه مٽائي سگهيس!

من ۾ مونجهه ڪري ايترو فيصلو ڪيم، پوءِ پٺت ڪري الائي ڇو وڏي دفتر ڏي ويس ۽ اهڙو سراپجي ويس جو هڪ ڳوڙهو به نه ڳاڙي سگهيس. اڪيلو سن ۾ ڪلاڪ ڏيڍ ويهي مان ۾ گهر وڃي سمهيس ۽ صبح جو هندستان جي ڪنڊ ڪڙڇ مان سوين هزارين ماڻهو دهليءَ ڏي پئي آيا تڏهن مان لاچار

دهليءَ کان ڪراچيءَ پي اڏامي ويس. اهڙو اُلتو ڪم ڪو ورلي ٿيو هوندو. منهنجي بچيون جو پير ڪي ۽ مارگ درشڪ جو ڪالهه هوسواج اوچتو الوپ ٿي ويو. گانديجيءَ سان مان پهريائين 1917 ۾ گڏيس ۽ پوءِ 1921 کان وٺي سندس چتر ڇايا ۾ رهيس. ڪڇ هن مون ۾ ڏٺو ۽ ڪڇ ڪو هن ۾ جادو هو جو مونکي پاڻ ڏي چڪيائين، جنهن ڪري سڄا سارا 27 سال هن جي قريب ۽ قرب ۾ رهيس. ماڻهوءَ ۾ گڻ ۽ اوگڻ ٻئي آهن ۽ سر ۽ آسرا اندر ۾ گڏيا پيا آهن. ڪوبه پر پورن نه آهي. سندس جيون جوارث شايد اهوئي آهي ته گڻ زور وٺن ۽ اوگڻ متجي وڃن. گانديجيءَ ۾ هڪ وڏي طاقت هئي. ماڻهوءَ جو اندر پر ڪي سگهندو هو ۽ جنهن ۾ ڪو گڻ ڏسندو هو تنهن کي سانڍيندو سنڀاليندو ۽ هن جون ڪچايون ۽ ڪمزوريون ڏيکيندو هو. مان جڏهن 1927 ۾ گجرات وڌيا پيٽ مان بنا موڪل ڇڏي ويس تڏهن هوندو هو به مونکي ڇڏي ڏي ها. پر خطن پٺيان خط اهڙا لکيائين جو آءٌ سندس هٿن ۾ موٽر وانگر ملائم ٿي ويس ۽ وڃي هن جي سرن ورتيم. جڏهن ڪڏهن ڪا دل جي ڪمزوري يا دل ۾ ڳنڍ هوندي هئي جا مان نه چوڙي سگهندو هوس تڏهن هو بر وقت عقل ۽ همت بخشيندو هو. انهيءَ نموني منهنجا اوگڻ ڊڄي ويا. سڀ ڪنهن انسان ۾ عيب آهن پر هو عجيب جوءُ نه پر خوبي ڏسڻ ۽ گڻ گراهڪ هو ۽ ڏيائون ڏيکيندو هو.

مون ۾ شيوا پاءُ ننڍي کان وٺي ٿورو سياويڪ هوندو هو. مظفر پور ۾ غريب شاگردن لاءِ هڪ فنڊ ڪوليو هوم ۽ مهيني سر مهيني شاگردن کان توڙي پاڙهندڙن کان ڪڇ نقد ڪڇ جنس ۾ وٺي گهرجائو شاگردن کي ڏيندو هوس. ٿورو بهراڙيءَ ۾ به چڪر هڻندو هوس ته غريب آباد ڏسان ۽ غريبن جو ديدار ڪريان. پر سنڌ ۾ هڪ ٻئي پٺيان ٻوڏ ۽ سوڪ جا حادثا ٿيا. تڏهن همت ٻڏي، جفاڪشي ڪري شخصي طرح وڃي سهاڻا ڏنم ۽ جس ڪٿيم. ٻي طرح ڪاميٽيون ٺاهي پوري انتظام سان چڱي پيماني تي

سھائتا جو ڪم ڪيم. انهيءَ ۾ گانديجيءَ هر ڪا مدد ڪيم ڇاھي پئسي جي، ڇاھي ڪم ڪندڙن جي ڇاھي پنهنجي آسپس جي. انهيءَ ڪري منهنجو حوصلو وڌيو ۽ ڪتي به جي دڪ درد ڏسندو هوس ته مرهم پتيءَ لاءِ گھري پوندو هوس. سنسڪرت ۾ آهي ته ”نه راج، نه سرگ نه وري جنم ونڻ جي لاشا اتم، اها ئي ڪامنا اتم ته دڪي پرائين جو دڪ مٽيان.“ اهو سلوڪ منهنجي دل ۾ چڻ سهڻن لفظن ۾ اُڪرجي ويو آهي. سو گانديجيءَ جي ڪري

منهنجو جنم هڪ شهر ۾ ٿيو ۽ سکيا وڌڻ شهرن ۾ ملي. من ۾ سوچي پتا جي رائي خلاف وڪالت جو ڌنڌو ڇڏي مون پروفيسريءَ جو ڌنڌو اختيار ڪيو. جي گانديجيءَ جي پيچ ۾ نه اڙان ها ته توڙ تائين هڪ ننڍي ڪاليج ۾ ڇوڪرا پاڙهيندو رهان ها ۽ شايد مانسڪ وڪاس به ڪين جهڙو ٿئي ها. پر گانديجيءَ جي اثر هيٺ سڀاءُ ساڳيو رهندو آيو پر منهنجي ڪم جو ڪيتر نرالو ۽ وصال بڻجي پيو. ٻوڏ سھائتا جو ڪم ڪندي ڳوٺن ۽ ڳوٺاڻن جي واقفيت ٿيم. ڳوٺ نه وڻيم، پر ڳوٺن ۾ سان وائڪائي، فصلن جي ساوڪ ۽ ڪليو آڪاش مٿان ۽ ڌرتي مٿا هيٺان سڀ وڻيم. ڳوٺاڻن ۾ هاري ناري گھڻو وڻيم، ڪيتي اتم سمجهيم ۽ سڀني ڌنڌن ۾ اهو ڌنڌو نه رڳو ضروري پر ڪمائتو به سمجهيم ڪسانن جي سادي رھت رھڻي، سخت پورهيو ۽ سچي پوري جي ڪمائي، اهي سڀ پسند آيم. جيڪر سنڌ ۾ رهان ها ته ڪسانن جي ئي خدمت ڪريان ها.

پر قسمت مونکي سنڌ کان ٻاهر ڇڪيو ۽ 1948 کان پوءِ هميشه لاءِ مان اڳ ڄاڻائي آيو آهيان ته خطن ۾ ۽ پوءِ 1929 ۾ روبرو گانديجيءَ ڪيئن مونکي اڇوتن جي شيوا ڏي ڇڪيو تان جو مون 1933 ۾ اهو ڪم وڃي ڪيو جو اڄ تائين ڪندو پيو اڃان. بلڪ هڪ قدم اڳتي ڪنيو اتم، جو 1956 کان وٺي پنگي ڪشت مڪتي ۽ 1964 کان مڪتي جو ڪم

ڪندو اڃان. ڀنگين جي شيوا هاڻي ڄڻ منهنجي جيون جي مکيه شيوا ٿي پيئي آهي ۽ انهيءَ شيوا ۾ مان پاڻ کي ڪرتارت ليکيان ٿو. گانڌيجيءَ پهرئين سروديه (سڀني جو ڀلو) ڇاهيندو هو. پر پوءِ عمل ۾ انتهيه (نيچ ۾ نيچ) جي شيوا ڪرڻ لڳو. هندو سماج ۾ ڀنگين کان سواءِ ٻيو ڪير اهڙو نيچ سمجهو آهي؟ هن وقت منهنجي من جي ڀرتگيا اهائي آهي ته شل سڌاءِ ڊبيل، ڪريل ۽ ڊڪين جي شيوا ڪندو رهان. چوندا آهن ته ايشور هڻن جو همراھ آهي.

”نرپل ڪي پل رام“

گانڌيجيءَ جيون ۾ ٻن سڌانتن تي خوب زور ڏنو. ستيه ۽ اهنسا، ستيه تي سڀني شاسترن، سڀني مهاپرشن، سڀني ڌرمن زور ڏنو آهي. بلڪ صفا چيو اٿن ته ايشور ست آهي ۽ ستيه به آهي. گانڌيجيءَ انهيءَ کي رد ڏيڻ بنان هڪ قدم اڳتي وڌيو ۽ چيائين ته ستيه ايشور روپ آهي. جنهن جو ايشور ۾ ايمان نه هجي سو به اهو وڃڻ قبول ڪندو ۽ ستيه موجب هلي ڄڻ اهو ايمان جاڳرت ڪندو. مان سپاويڪ طور ستيه ئي هلندو هوس. پر ان جو واسطو صرف ستيه وڃڻ تائين هو. ڪڏهن به ڄاڻي وائي ڪوڙ نه ڳالهائڻ هوندو پر ڪڏهن ڪڏهن ڳالهائڻ ۾ وڌاءُ ڪيو هوندو. پر هاڻي وڌيڪ سکيس ته سچ ڳالهائڻ سولو ڪم نه آهي. هينئر من، ڪرم ۽ وڃڻ اندر ميل ڪري تنهي سان سچ ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪندو رهان ٿو. ڪڇ وات سان چئي وينس ته ڪم ۾ وڃڻ پاڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان. پر گانڌيجي سچ جي پوري معنيٰ سمجهڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو. انهيءَ لاءِ سچي جيون ۾ شخصي طور تي سماجڪ ڪيتر ۾ تجربا به ڪندو رهيو. مون ڪڏهن اهڙو تجربو ڪونه ڪيو ۽ نڪي ڪي سچ سمجهڻ لاءِ ڪاهي پيس. پر جيڪي گانڌيجيءَ انهن تجربن مان سڌ ڪندو هو تن جي پوئواري ڪندو هوس. گرو هو پر آءٌ به موچارو وفادار شش هوس ۽ سندس پيرو وٺي هلندو هوس.

باقي سندس اهنسا جو سڌانت۔ پراچين ڪال کان اهڙو چتو نه هو نڪي ڪي اهڙو اهم سمجهيو هو. اُپنشدن ۾ جڻ اهنسا جو نالو به ڪونهي ۽ گيتا ۾ به ڪنهن ڪنڊ پاسي ڏنل آهي. بلڪ ڪن جوائين به چوڻ آهي ته گيتا ۾ ”هنسا“ جو پاڻ اُچاريل آهي، پر اهنسا جي سادن سان هنسا جيتڻ ۽ اُلتو اهنسا جي سادن سان وروڌيءَ جي دل مان وروڌ ڪيڏن ۽ پريم ائين ڪرڻ سان گانڌيجيءَ جي مڃتا هئي. اهنسا کي هڪ هٿيار بڻائي سماجڪ انيائن جو مقابلو ڪرڻ ۽ اهي بنيادي طور دور ڪرڻ گانڌيجيءَ جو انسان ذات کي وڌي ۾ وڏو ڏان هو. اهي سڀ لفظ ارت، انهن جو عمل پنهنجي ۽ ٻين جي جيون ۾ آڻڻ مون لاءِ نيون ڳالهيون هيون. جيتوڻيڪ سنڌي هوس، تڏهن به اهي سڪڻ مون لاءِ ڏکيون نه هيون. ڪيترن سنڌين لاءِ اهنسا جو سبق فقط ڪتابي هو ۽ عملي نه هو. مثلاً اهو سبق آچاريه ڪرپالائي ۽ سندس ساٿي شش ڊاڪٽر چوئٿرام ڪئن سکيا سو هو پاڻ ٻڌائي سگهندا! پر اها ڪهاڻي ٻڌڻ جهڙي ٿيندي.

ڪيتري قدر منهنجي دل اندر اهنسا منهنجي جيون جو سڌانت آهي جو سچوڻ خود مون لاءِ به ڏکيو ٿيندو. هن وقت مان هڪ سنسٽا جو ميمبر آهيان (لوڪ تنتر رکشا پرشد) جنهن ۾ سڀني ميمبرن کي سٽيه ۽ اهنسا جو پرڳڻا پتر صحيح ڪرڻو پوندو آهي. منهنجي مڃتا اها ئي آهي ته اندروني سماجڪ سوال۔ وهنواڙي، آرٽڪ، سياسي۔ اهنسٽا سان ڀڄي ٿي سگهن ٿا ۽ ٿيڻ گهرجن. پر ڏيسن جي هن وقت دردنا ڏسي انهيءَ مڃتا کي عملي جامو پهرائڻ ذرا دليريءَ جو ڪم چئبو. گانڌيجيءَ جي جيون کي اڳيان رکي سمجهان ٿو ته سندس سڌانت جو ۽ منهنجي پرک جو هي وقت آهي. ”آءٌ ريجهاڻج رهن سان“ ملڪيت بابت گانڌيجيءَ جا رايا صاف هئا پر انهن جي پيروي ڪرڻ بلڪل ڏکي آهي. جوانيءَ ۾ هڪ ويڻو اُتاريو هوئين سو پوءِ بند ڪري ڇڏيائين. هن ليکي پنهنجي سوڌرم جو پالن

ڪندو رهجي ۽ ڦل ايشور کي اڀرن ڪجي. جئن سڀني پرائين کي هوروزي رسائي ٿو تئن اسان کي به ضرور روز رسائيندو. اهو توڪل ۽ ايشور ۾ شرڙا ٽڪي جو سوال آهي. ڪڏهن به ناٿو هن ساڻ نه هوندو هو. نڪو پٽوئون. نڪو چيڪ بوڪ، نڪا ملڪيت پاڻ يا ٻارن لاءِ. جڏهن گذاري ويو ته جيڪي ڇڏي ويو سو گانڌي سنگر هاليه ۾ سڀ ڪو ڏسي سگهي ٿو. گهڻو ڪري سندس فوتا، سندس خط ۽ جي ٿورڙيون شيون جي هوروز مرهه ڪم ۾ آڻيندو هو. جئن سنڌيءَ ۾ چئبو آهي ته هن جي مڏي هئي ”ٻه ڏنڊن، ٽين ٽڏي“

مون ته جوانيءَ ۾ چئن هزارن جو ڏاج ورتو هو ۽ چئن هزارن ۾ ويڻو به اُٿاريو هو ۽ انهن سان هڪ رهڻ جي جڳهه به ورتيم. جڏهن پاڪستان ڇڏيم ۽ ڀڄ پڄان ٿي تڏهن ڪڇ هٿ سان ۽ قدرتي قسمت سان اها جڳهه 9500 رپين ۾ آگري جي هڪ مسلمان کي وڪڻي آيس. پوءِ ته مان سڪيو رهيس ۽ ڪڇ بچائي تازو هڪ جڳهه ورتي ۽ مساوا ڪاڏيم. پر به تي ڳالهائون خيال ۾ رکيم. هڪ اهو ته منهنجي ملڪيت هڪ امانت آهي ۽ انهيءَ ۾ سماج جو حصو آهي. پوڄيه ونويا جي سميتي دان ۾ ڏهه سيڪڙو پنهنجي الاونس جو ڏيندو هوس ۽ هيٺر به الاونس جو ڏهه سيڪڙو سماج جو حصو سمجهندو آهيان. سمجهان ٿو ته هن زماني جي اها تقاضا آهي ۽ اهو اسان جو قرض آهي. ٻيو جاشيءَ اسان کي وڌيڪ هوندي آهي ۽ گهرج جي نه آهي سا ٻئي کي ڏيئي ڇڏيندو آهيان. ڪتابن جو دان چار دفعا ڪيو اٿم، باقي به دان لاءِ رکيا اٿم. جيڪا ملڪيت اٿم سا ٻارن لاءِ ۽ انهن جي نالي.

حياتيءَ ۾ آءٌ ڪڏهن به تنگيءَ ۾ نه رهيو آهيان ۽ ٻيءَ طرح آءٌ بلڪل خوش رهيو آهيان. صحت، صحبت ۽ شيوا ۾. پر هڪ وڏو ارمان اٿم ته ڪم ۾ رٽل هئڻ ڪري ٽن ٻارن جي پوري سنڀال نه ورتيم ۽ من ۾ هنن کي به اهو درد رهجي ويو آهي. هڪ به ٻار چڱيءَ طرح سان پاڙهي نه سگهيس ۽ ٻن

ٻارن کي اڃا منهنجي مدد گهرجي. انهن جي صديءَ ۾ ڪجهه ملڪيت گڏ ڪئي اٿم. پر ڪفايت ۽ سنجم سان رهي. جيون ۾ ڪوشش ڪندو رهان ٿو ته رهن رهي سادي ۽ سڌي رهي ۽ شين وٺڻ ۽ سانڍي رکڻ جو شوق خيبر ڪو اٿم.

گانديجيءَ جو جيون تياڳ ۽ سنجم سان ڀريو پيو آهي. جئن جئن ڪو موقعو آيو تيئن تيئن ڪڇ نه ڪڇ تياڳ ڪندو رهيو. سو ڪوچيءَ کي جفا ڏيڻ يا اندرين کي سڪاڻڻ لاءِ نه، پر موقعو ڏسي ٺيڪ فيصلو ڪيائين. لنگوتي پاتائين ڇاڪاڻ ته هزارين هند واسي لنگوتي مس پھري سگھن ٿا. پڪريءَ جو کير پيتائين ڇاڪاڻ ته شهرن ۾ گھومڻا کي ڏھڻ مهل گوالا نردئي ٿين ٿا، مردار جانور جي شوخ چمڙي جو چمڻيل پاتائين ڇو جو ڪاسائيءَ جي ڪنل جانور جو چم پھڙ اھنسڪ نه ھو وغيره. انھيءَ نموني جو سپاويڪ تياڳ ھندن ۾ ورلي ٿيو آھي.

ھندو ٿي ڪري مون ۾ اھا ڪڇ سپاويڪ، ڪڇ وايو منڊل ۽ ڪڇ جتن ڪري پيدا ٿي آھي. مانس ڪاٺ ڇڏي ڏنم ڇو جو گجرات جو وايو منڊل اھڙو ھو. ڪي سال ٿيا ته رشڪيش ۾ ھوس ۽ صبح سانجھيءَ گنگا جي ڪناري تي ڪئين ساڌو ڌيان ۾ ويٺل ڏسندو ھوس. من ۾ ويچار آيم ته ھن پٺيءَ پوڻيءَ ۾ ڇا تياڳ ڪريان؟ چيم ته اڄ کان وٺي بزار جي مٺائي ڪاٺ ڇڏيم. سرگواسي لعل بھادر قوم کي اعلان ڪيو ته سومر رات ان نه کائو. تڏھن کان وٺي سومر واريندو آھيان ۽ مھيني جو پويون سومر سڄو ڏينھن واريندو آھيان. خيال آيم ته ڪند کان ڳڙ ڪاٺ بھتر ۽ ڪڇ به منان نه ڪاٺ بھترين. ھاڻي فقط چانھ ۾ اڌ چمچو وجھان، شايد چانھ ڇڏڻ جو به ڪڏھن وارو ايندو. سمجھان ٿو ته وات جو چٽڪو ھن زماني ۾ تياڳ ڪرڻ وڌيڪ ڏکيو آھي ۽ انھيءَ تي ضابطو رکڻ گھرجي. ٻيو ته سمجھان ٿو

تہ سنڪلپ ڪرڻ سان ئي ماڻهوءَ جو چال چتر تر ٺهي ٿو. تنهن ڪري سڄي عمر ۾ ڪو نه ڪو سنڪلپ ڪري جتن سان پاڻ کي هلائڻ گهرجي.

پر هڪ مڃتا جو مون تي خوب اثر ٿيو آهي. انسان جو سڄو پرڻا ايترو آهي. ايشور جو درشن ڪرڻ يعني ته ايشور ۾ لهي ٿي ويڃي ۽ جيون کان آخر موڪش پائڻ. گانڌيجيءَ موجب منش جو سڄو پرڻا ايترو آهي جو ايشور لاءِ سڪ معنيٰ هن جي سرشتيءَ لاءِ پريم ۽ هر هڪ پراڻيءَ ۾ هنجو درس. سڀني پراڻين جي شيوا دواران ئي ايشور جو درشن پراپت ٿئي ٿو. هي بلڪل مهان ۽ اوچو ويچار هو ۽ منهنجي خيال ۾ هندو ڌرم ۾ نئون ويچار يا ته پراچين ويچار جو نئون ۽ نرالو روپ آهي. هي جڳت متيا يا ڪن پنگ نه آهي يا جڳت جنجال نه آهي پر جڳت ايشور جو درشن پائڻ لاءِ هڪ ضروري سائن آهي. اسين سڀ منش جاتيءَ جا انگ آهيون ۽ ايشور منش ڇا پر پراڻي جات کان ڌار يا پري نه آهي. ايشور جي شيوا يعني سڀني پراڻين جي شيوا! ڪرم ۽ نشڪار ڪرم منش جو سپاءُ هئڻ گهرجي ۽ اهو سپاءُ بن ۽ پهتاڙ تي نوبڪلور هڻڻ سان نه ٻڌبو.

مان به سمجهان ٿو ته عمر ۾ مون کي شيوا ڌرم پالن گهرجي. منهنجي هن وقت اسي ورهين عمر آهي پر پنهنجو جيون سڪيارڻو سمجهان ٿو. ڇو جو شيوا ڪرم کان سواءِ آءُ ٻنهي رهي نٿو سگهان. ڪهڙو به ٻيو يا پنگلو هجان ته به شيوا ڌرم پالن ڪندو رهندس. ڀانيان ٿو ته ڪڏهن به ٻيو نه ٿيندس ۽ نه ئي وري پاڻ کي ٻيوليڪيندس. ممڪن آهي ته ٻه چار هفتا يگانو نوبڪلائي ۾ ڪنهن پهتاڙ يا بن ۾ پنهنجي من کي ايڪاگر ڪريان پر منهنجو جيون هن سنسار ۾ ۽ سرشتيءَ ۾ ٿيندو ۽ سيوا ۾ ويٺيت ٿيندو.

گانڌي جڳ ۾ رهڻ ۽ هن سان گڏجي هن جي چاڻي ۾ شيوا ڪرڻ ۾ پنهنجو وڏو ڀاڱو سمجهان. اهو جڳ اتهاس ۾ پرڪيات رهندو جو انهيءَ جڳ ۾ ٻيا به مهاپرش هوا. پر ايندڙ زماني ۾ هڪڙو آشچريه ٿيندو ته

گاندیجيءَ جهڙو پرش اڳ شايد ڪڏهن ڪونه هو. ايشور منش مورتِي وانگر آهي سواج ڪلهه مڇڻ ڏکيو آهي. ايشور نر آڪار آهي سو ڪلپنا ۾ نٿو سمائجي. پر گاندیجيءَ جهڙو پرش ڄڻ ايشور جو سروپ آهي ۽ ايشور جو پرتيڪ آهي سو سمجھ ۾ اچي سگهي ٿو. رام ۽ ڪرشن به ائين ايشور جو سروپ هئا، تان جو پاڻ ايشور ليکيا ويا.

ڪڍڻ ۽ وسائڻ جو ڪم

مان - جڏهن 31 جنوريءَ جي منجهند جو ڪراچيءَ پهتس تڏهن ڏٺم ته اسان جي هاءِ ڪمشنر مان هڪ به آفيسر موٽر ڪار وٺي منهنجي سواگت ڪرڻ لاءِ آيا هئا. عجب ڪاڌم پر ايتئي خبر پيم ته ائڊيشنل ڊپٽي هاءِ ڪمشنر مقرر ڪيو ويو هوس ۽ هاءِ ڪمشنر شري سري پرڪاش آفيس ۾ منهنجو انتظار ڪري رهيو هو. سو سامان گهر ۾ رکي سڌو سائس گڏجڻ ويس. ڪن سالن کان کيس سڃاڻندو هوس ۽ هاءِ ڪمشنر جي حيثيت ۾ به ڪئين ڀيرا سائس ڪراچي ۾ گڏيو هوس. کيڪارڻ کان پوءِ چيائين ته سانجهن جو سندس آفيس جي پاران ڪلفٽن تي پبلڪ ميٽنگ ٿيندي جنهن ۾ گاندیجيءَ جي ديهانت بابت شوڪ پرستا و پاس ڪيو ويندو. انهيءَ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ چيائين ۽ سڀان کان وٺي آفيس ۾ اچي پنهنجي عهدي جي چارج وٺڻ لاءِ به چيائين. منهنجو ڪم خاص اهو هو ته سنڌي هندن کي سرڪاري طور سنڌ مان ٻاهر ڪڍان. اهو ڪم في الحال ڇهن مهينن لاءِ، الائونس ڏيڍ هزار ۽ ٻيون سهوليتون مثلاً بنان مسواڙ جڳهه، موٽر ڪار تي چپراسي وغيره.

مون لاءِ سرڪاري نوڪري ۽ ايڏو پگهار وغيره نئين ڳالهه هئي. جڏهن آفيس ۾ وڃي ڪم شروع ڪيم ته سڀ ڪجهه مونکي نيارو لڳو. دفتر ۾ مان ئي هڪ گانڌي توبِيءَ وارو ۽ (پيو هاءِ ڪمشنر پارٽ) ۽ ڪانگريسي هوس. جن ٻي ذات جو ۽ ٻاهريون هوس. پيو ته محسوس ڪيم ته ڊپٽي هاءِ ڪمشنر مسٽر وشونائن (هاڻي ڪيرالا جو گورنر) کي منهنجي مقرري ۽ سندس صلاح بنان ۽ طلب بنا نٿي آڻڙي انهيءَ جي معنيٰ ته سڄي آفيس کي نٿي آڻڙي هن ليکي مون کان سواءِ به ماڻهن کي سنڌ مان ڪڍڻ جو ڪم هو ڪري سگهيا ٿي. جي ڪنهن آفيسر جي گهرج هئي ته هنن جي صلاح سان مقرري ٿيڻ ڪنڊي هئي پر وزيراعظم جي حڪم کي ڪير ڏندڙي.

ٿورن ڏينهن بعد دهلي کان ڊاڪٽر چوٿرام جو به خط آيو. هن کي به منهنجي مقرري نٿي آڻڙي ۽ مون تي هڪ تهمت مڙهباڻين. ڇي اسان جي ڪانگريس انهيءَ لاءِ توکي دهليءَ موڪليو هو ته تون آفيسر بڻجين موٽي اچين؟ اهو طعنو ۽ تهمت مونکي نه آڻڙيا. سنڌ ڪانگريس جو مون تي ٿي ڪم رکيو ويو تنهن ۾ آءٌ ڪامياب ٿيس يعني سنڌ ۾ لڏڻ جو ڪم سرڪار پاران ٿيندو. ته مان اهو سڄو انتظام ڪندس ته خوشيءَ جي ڳالهه هئي، نه ارمان جي، جيتوڻيڪ مونکي توڙ تائين خبر ڪا نه هئي ته مون کي مقرر ڪيو ويندو. اڳي به ڊاڪٽر اُپهرائي کان ڪم ورتو ۽ پيو پيرو به جوش کان ڪم ورتائين.

آفيس وارن جي رخ جي ذري به پرواهه نه ڪيم پر هڪ پراڻو ساٿي غلط فهمي ڪري تنهنجو ضرور ڊڪ ٿيم. نيٺ ته گڏجي ڪم ڪرڻو هو ۽ اهو پوءِ خوشيءَ سان هندستان ۾ ڪيوسين.

ٿورن ڏينهن ۾ نئين آفيس ٺاهڻ جو ۽ سنڌ ۾ انتظام ڪرڻ جو ڪم هٿ ۾ کنيو. قريب قريب هر هڪ ضلعي هيڊ ڪوارٽر ۾ هڪ نائب آفيسر رکيو جنهن کي ٻاهر اُماڻڻ ۾ مدد ڪري ۽ انهن جو سامان سٿرو سلامت رکي. انهن آفيسرن ۾ ڪي اهي به هئا جي ڊاڪٽر ”باري“ جا ۽ پوءِ منهنجا ساٿي يا دوست ٿي ويا. سرڪار طرفان روز هڪ جهاز ڪراچي بندر تان نرواسن سان ڀرجي بمبئي ۾ ويندو هو. ۽ بنان ڀاڙي ڏيڻ. ساڳي طرح روز هڪ اسپيشل ٽرين حيدرآباد کان جوڌپور ويندي هئي، خاص نرواسين لاءِ. مان نه رڳو ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ واري وٽي سان ڪم ٿيڻ ۽ هوس ۾ سنڌ جي ٻين شهرن جو به گشت ڪندو هوس. هڪ ٻه ڀيرو دهليءَ ۾ ڪانفرنس ۾ پهرو وٺڻ ۽ جواهر لال سان ملڻ ويس. ڪم زور شور سان پئي هليو. تان جو مٿي مهيني ۾ نرواسين جي نڪرڻ جي پيڙگهت ٿي ويئي.

ڪم شروع ۾ ڪيم ته هڪ اٽوٽنڊرٽو واقعو ٿيو. سنڌ جي گشت بابت ۽ انهيءَ لا بندوبست ڪرڻ لاءِ سنڌ سرڪار کي سڌو لکيو. تنهن ۾ هڪ (Protocol) جي پل ڪيم. جواهرتو خط مون کي نه پر ڊپٽي هاءِ ڪمشنر کي ۽ پاڪستان سرڪار ڏي ۽ نه سنڌ سرڪار کي لکڻ کپندو هو. انهيءَ پل جو ڊپٽي هاءِ ڪمشنر پورو فائدو ورتو. مونکي سڏي نه سمجهايائين پر هاءِ ڪمشنر ڏانهن ڏانهن ٿي ويو ۽ صلاح ڏنائين ته اڳتي سڀ لکپڙه سندس معرفت ٿئي. سو مان سمجهي سگهيس. ٻي صلاح ڏنائين ته ٻاهر ڪليڙ جي ڪم جي جوابداري به سندس ٿئي ۽ نه منهنجي. مان فقط ڏسڻ وائسڻ وارو پر حڪم سندس.

هاءِ ڪمشنر به اها صلاح سوچڻ بنا قبول ڪئي. ڇو جو سچ پچ آفيس جا ڪم ڊپٽي جي حڪم تي هلندا هئا ۽ هاءِ ڪمشنر جن تي (Public Relations Officer) هو اهو سوچي ويس پر نيٺ 15 مارچ 1948 تي هڪ خط پنڊت جواهر لال کي لکيو ۽ پنهنجي دل هلاڪي ڪيم.

جواب ۾ لکيائين ته:

15 مارچ 1947

پريه ملڪاڻي

سنڌ سرڪار تنهنجي مقرريءَ تي سخت اعتراض ورتو آهي سو لڏپلاڻ جو آفيسر ٿي جيڪي تنهنجي معرفت ڪجي ٿو سي اٽڪي پوي ٿو. تنهن ڪري منهنجي صلاح آهي ته تون سرڪار سان سڌي طرح لکپڙهه نه ڪر... اسان اڳيان اهو سوال نه هو ته تون ڪنهنجو زير دست ٿي ڪم ڪرين... ٻيو اُبتيون ڳالهيون. يعني تنهنجو سنڌي هئڻ. آڏو نه اچن ها ته تون هوند اتي جو خود هاءِ ڪمشنر ٿي سگهين ها. دراصل سڀ ڪم تون ڪندين ۽ نرواسين جي نڪرڻ جو ڪم سڀ تنهنجي صلاح سان ڪيو ويندو.....

جواهر لال نهرو

فط پڙهي منهنجا ڪچ ٺپ ٺريا پر اندر ۾ شڪ شبها هيم سي اجايا نه هوا. جون مهيني ۾ مونکي چيو ويو ته سنڌ ۾ ڪيڊ جو ڪم اچي پورو ٿيو آهي. جي چاهين ته راجڪوٽ آفيس جي وڃي چارج وٺ. لاچار اوڏانهن منهنجي بدلي ڪئي ويئي. پهچڻ شرط دهليءَ مان پيو تڙت حڪم آيو ته هڪ مهيني اندر راجڪوٽ جي آفيس بند ڪر ۽ پوءِ تنهنجو ڪم به بند! هي پراڻي سرڪار ۽ پراڻا ملازم مون جهڙي ڪانگريسي ملازم کي هضم نه ڪري سگهيا. پر ٻاهرئين ملازم کي ڪيئن ٻاهر ڪڍي سگهيا ٿي سا ته نهرو کي توڙ تائين بوجھ ڪانه پيئي.

هاڻي راجڪوٽ مان ڪٽنب وٺي دهلي ۾ آيس ۽ هريجن ڪالوني ڪنگسوي ۾ وڃي رهيس. اها ٺڪر بابا جي مهرباني چئجي جو منهنجي

فئملي کي کالونيءَ ۾ في الحال اجهو ڏنائين، جيسين مان هت هتي هنڌ
 ڪريان ۽ تائنيڪو ٿي وهان. وسائڻ واري وزير مسٽر موهن لال سڪسينا
 سان گڏيس ۽ هن مهيني ڏيڍ بعد فيصلو ڪيو ته مونکي پاڪستان ۾ چيف
 ڪسٽوڊين ڪري ٻن هزارن جي پگهار تي ڪراچيءَ ۾ رکيو وڃي. پر
 پاڪستان کي به چيف ڪسٽوڊين مقرر ڪري جلندر ۾ رکڻو هو. پر
 ملڪيت جي حساب لاهڻ لاءِ پاڪستان ڪا به سنوٽ نه ڏني ۽ آفيسر مقرر
 نه ڪيو. هندن جيڪا ملڪيت پاڪستان ۾ ڇڏي سا مسلمانن جي
 هندستان ۾ ملڪيت کان گهڻي وڌيڪ هئي. لاچار مونکي اڳين مڌيه
 پرديش ۾ هڪ قسم جو ڊئريڪٽر ڪري ناگپور ۾ رکيو ويو. خوب گشت
 ڪيم تنهن ۾ ونڊيا پرديش ۽ پوپال ۾ به سنڌي نرواسين جون ڪئمپون
 ڏٺيم. پر جيڪا رپورٽ لکان ۽ ڪئمپن اندر ڪا ڪمي ڏسان ته ڪو به
 عملي علاج ڪونه ڪيو ويندو هو. خط پهتو ۽ رپورٽ پڙهي ويئي سا به ڪل
 ڪانه پيم. جڻ پالڻي ويئي ولوڙيم. ڇو جو ڪو به آفيسر ٻئي پرانت جي
 آفيس تي عملي قدم کڻڻ لاءِ تيار نه هو. مون جڻ اجايو پگهار ويئي کاڌو ۽
 ائين نو مهينا نڪما گذري ويا.

ڏهين مهيني حڪم آيو ته جڇپور وڃان ۽ ساري راجستان جو پهريون
 ٽي ڊئريڪٽر آف ريهبليٽيشن ٿي وسائڻ جو ڪم ڪريان. سنڌي نرواسين
 جي لهر راجستان ۾ زور هڻي ۽ شروع ۾ اٽڪل چار لک اوڏانهن ڌوڪي ويا.
 گهڻو ڪري سڀ اڃا ڪئمپن ۾ هوا ۽ وسائڻ جو ڪم وڏي پيماني تي شروع
 ٿيڻو هو. تڏهن شري هيرالال شاستري مکيه وزير هو ۽ هن کي ڪوايماندار ۽
 لائق آفيسر ڪيندو هو. شري موهنلال سڪسينا مرڪزي وزير منهنجو نالو
 ڏسيو. پگهار 1250 رپيا، هڪ موٽر ڪار ۽ هڪ مساوڙي جڳهه. نوڪري تن
 سالن لاءِ هئي. مارچ 1949 ۾ مان جڇپور وڃي پهتس ۽ ڪم جي چارج
 ورتم. مکيه ڪم نرواسين کي ڪئمپن مان ڪڍڻ جو هو. نرواسين جي

قافلي پٺيان قافلو پهتو ته ڪئمپن ۾ في الحال رهڻ ضروري ٿي پيو. ڇو جو آوارا هوا، پر ڇهن اٺن مهينن لاءِ راجستان ۾ اهي ڪئمپون ڏيڍ ٻه سال هليون هيون جن ۾ کاڌو ۽ اجهو مفت هو.

مفت تي هڏ هري ويا ۽ سستي پانءِ ته سياويڪ تي پيئي. پر چوندا آهن ته بيڪار کان بيگار ڀلي. نرواسين جي بيڪاريءَ جو هڪ اُگرو روپ ورتو هو. سنهي چوري گهرو جهڳٽا، ڪڇ بدفعلي ۽ بي ايماني ڪئن به ڪري پاڻ پلٽو هو. سو چڱي ۽ لنگي جو ليڪو متجي ويو. سڀ ڪجهه نرواسين لاءِ سٺا ٿي ويو. نه هو پاڙي جو يا جات جو يا پننچات يا اڳواڻن جو ننگ. نانگو ننگ کان نڪتو نانگي ڪهڙو ننگ! ڪئمپن ۾ رهڻ ڪري نرواسين جي رهڻي ڪرڻي، عمل فعل ۾ وڏو رخو پيو ۽ قدرتي دائمي نيتيءَ جي نيمن کي به ڪافي چوٽ پهتي. ڪئين سنڌي ڌنڌي ڏاند تيا ۽ ڪوڙن ساد ڪرڻ ۾ برڪ ٿي پيا. رشوت ڏيڻ وٺڻ هڪ وهناري فن هو. سو ڪئمپن کي جلد ختم ڪرڻ منهنجي بهرئين ديوت تي پيئي ۽ پهرئين سال اهو ڪم ڪيم. ڪم اوکو اٿڻ ڏٺو ۽ سيني کي - ڪئمپن وارن کي، سرڪاري ملازمن کي ۽ وچ وارن کي نه آڻڻو. سيني جي مخالفت هئي ۽ جي منهنجو وزير شري ويدپال تياڳي همدردي نه ڪري ها ته مان شايد ٽٽي پوان ها. پر مون ڇهه کن ڊپٽي ڊئريڪٽر ڇهن ڊويزنن ۾ رکيا جن مان چار واقف سنڌي هوا. عملو ايماندار ۽ وفادار هو جنهن ڪري ڪم ۾ نيٺ ڪاميابي ٿي.

بيو ڪم هو نرواسين کي وسائڻ جو. اهو ته اڃا تائين پيو هلي ۽ هلندو رهندو. ڌنڌا ڳولي ڏيڻ، جڳهيون ٺاراهي ڏيڻ ۽ اٻلاڻ ۽ ٻارن لاءِ آشرمون کولڻ ٻئي سال يعني 51-1950 ۾ اهو ڪم زور شور سان شروع ڪيم. سنڌي نرواسي اڪثري دڪاندار هوا ۽ بزارين ۾ رستن تي، چوراھن تي ڪچين ڪاٺ جي ٿرين (Cabins) جون قطارون ٺاهي ويٺا. ڌنڌو ته هليو

پر شهر جي صفائي ۽ سونهن بغي گم ٿي ويا. سونيون بزاريون ۽ پڪا دوڪان ٺاهڻا پيا. اهي جتي ڪٿي ٺهيا پر اڃا هزارين ترين وارا آهن جنڪي دوڪانن ٺاهڻ لاءِ ٺاهوڪي جڳهه نظر نٿي اچي يا اچي ٿي ملي نٿي سگهي. جيبور ۾ چار پنج عمديون سهڪاري ڪالونيون فتح ٿيا ۽ واريءَ جي دڙن تي ٺاهڻ شروع ٿي ويئون. جن تي مون تڪي نظر رکي ۽ کاتي جو انجنير به پاڻ سان شامل ڪيو. اهي ڪالونيون شهر کان ٻاهر، ڪلي هوا ۾ ٺاهيون ويئون. ۽ اهي ڏسي نگواسين اهڙيون ٻيون به بزاريون ۽ ڪالونيون ٺاهيون ۽ شهرن جي رونق وڌي جڻ جهنگل ۾ منگل ٿي پيا. مڪاني دوڪاندانن کي حسد ٿي پيو پر مساوڙ خورن جون مساوڙون وڌيون.

بلڪل ٿورا ڳوٺن ۾ وڃي وسيا ۽ چئجي ڪٿي ته ڪيتي ڪرڻ کان آر ڪيائون. ڪيترن کي ريجھائي مون گنگا نگر زمين تي موڪليو پر چند سالن بعد انهن اهي زر خيز زمينون وڪڻي ٺاڻا ڪمايا ۽ پوءِ وڃي شهرن ۾ دوڪاندان ڪئي. پنجابي ۽ سنڌي نرواسين ۾ هي وڏو فرق هو. ڪهڙو به ڪم هلڪو يا ڳرو ڪيتي جو يا دوڪانداري جو هت جو يا ڪل جو ته پنجابي هن ۾ لڳي ويندو هو. سنڌي اڪثري ويهڪ جو ۽ هلڪو پر ڪمائيءَ وارو ڌنڌو ڪندا هئا. دوڪانداري ۽ واپار ۾. ٻڌي يا ريزڪي ڌنڌي ۾. سنڌين پنهنجو نالو وڃايو آهي. دهلي ۾ ڦل ۽ سبزي مارڪيٽ اُتر پرديش ۾ ان جي بزار احمد آباد ۾ ڪپڙي جي بازار وغيره جا مکيه والي آهن. پر ڪيتي ۾ بازن جي پورهئي کان اڪثري پاسو ڪندا هئا. ناري شالائون ۽ ٻڌا آشرم کوليا ويا جي پوءِ آهستي آهستي بند ڪيا ويا. مطلب ته ٻن سالن اندر وسائڻ جو ڪم خوب زور سان هليو.

اڃانڪ 1951 ۾ هيرالال جي وزارت ڊهي پيئي ۽ سندس جڳهه تي جڻ نارائڻ وياس جي وزارت ٺهي ۽ منهنجو نئون وزير الور جو هڪ ننڍو وڪيل مسٽر چتر ويدي ٿيو ۽ ڪانگريس جي پارٽي بازي، حڪومت جي

دفتر اندر کڻي آيو. هن ليکي ته آءٌ ڪواڳين وزير ويد پال تياڳيءَ جي پارٽي ۽ ٻاريءَ جو هوس. سو نه منهنجي صلاح وٺي نه صلاح مڃي. مان به رواجي سرڪاري ملازم نه هوس جو ماٺ ميٺ ۾ آڻ مڃان. سو هڪ مهيني جي موڪل وٺي رامڪرڻ ڪتير ۾ آرام ۽ ستسنگ لاءِ آلمورا هليو ويس. جڏهن موٽيس تڏهن مونکي نوڪري تي چڙهڻ نه ڏنو ويو. هڪ ڊپٽي ڊيريڪٽر، جو منهنجي ڏينهن ۾ الور ۽ پوءِ گنگا نگر ۾ هو تنهنجي چوچڙيءَ تي هن ڏنگو ڪم ڪيو. ڪي ماڻهو جي مون رکيا ها سي بدلي ڪيائين ۽ هڪ ٻه ڪيڊي به ڇڏيائين. مان نوڪريءَ تي اڃا هوس پر نوڪريءَ تي نه چڙهيس. مفت ۾ پگهار، مفت ۾ موٽر ڪار ۽ معمولي مسواڙ تي هڪ اڳيون محل - شاهي ۽ عمدو محل هو. ۽ ٻن ايڪڙن ۾ باغ. مون سان ٽي چار سنڌي آفيسر به رهندا هئا ۽ ٽي چار سنڌي آفيسر پيا ايندا ويندا هئا. ڄڻ هڪ وڏو ڪٽنب هو. آفيسر نه سڄا ساٿي هئا ۽ هڪ ٻه ته پوءِ دوست ٿي ويا. انهن جا ٻار پڇا آءٌ پنهنجا ڪٽمبي ڪري سمجهندو هوس ۽ سمجهندو آهيان. اهو اسان جي جيون ۾ ذوق جو زمانو هو ۽ جو گذريو. سواڃا ياد آهي.

جڏهن منهنجا ٽي سال مارچ 1952 ۾ پورا ٿيا ته ڇهن ستن مهينن جو پگهار وٺي آءٌ دهلي وڃي جواهر لال نهروءَ سان گڏيس. سڄا سارا چار سال سرڪاري نوڪري ڪندي وسط و سائڻ جو ڪم ڪيم پر جتي ڪٿي، ڪراچيءَ يا ناگپور يا جيبپور ۾ ٻين عملدارن سان ڪم پيم ته پائيندا هئا ته ڪو ٻاهريون نياڙي درجي جو آفيسر نه ڪانگريسي ورڪر آهي. منهنجي ڪم جو نمونو ۽ ڪم جي جوابداري پئي قسم جي هئي، جا رواجي ڌار ۽ ڍر موجب يا رعب سان نه هئي، ۽ سڄي دفتر ۾ دهلي جي ڳاڙهي دفتر ۽ ٻين هنڌ پيلي دفتر اندر مون جهڙو گانڌي ٽوپيءَ وارو ٻيو ڪو ڪونه هو. ڪانگريس حڪومت ۾ اهو وڏو خطرناڪ عيب هو ۽ آهي. سڀ ميمبر چونڊجي وزارت ڏي ڌوڪي پيا پر سرڪاري سرشتو پراڻن ۽ ٻنڌنن ۾ ٻڌل، متين ۾ موڙهيل

ملازمڻ جي هٿ ۾ هو ۽ اڃا آهي. اهو سرشتوانگريزن جو هوبه هونقل آهي. فقط اڳي کان گهڻو وڏو. گهڻو ڍلو گهڻو بي ايمان ٿي پيو آهي. وڏو فرق جي آهي ته گورن بدران پوري رنگ وارا دفتر ۾ ڪرسيون ولاري ويٺا آهن. ملڪ جي ورهاڱي ٿيڻ کان پوءِ ۽ سنڌ ڇڏڻ کان پوءِ لٽي پٽي هيترن ڌڪن کائڻ ۽ سورن سنڀلڻ کان پوءِ اسان سنڌين کي ڪهڙو لاپ ٿيو! مان ڀانيان ٿو ته وڏي ۾ وڏو اهو لاپ ٿيو جو کان اڳي اڳرو انسان ۾ ساهس وڌيو ۽ جلدئي ڪي سرڪار جي مدد سان ڪي پاڻ تي پاڙي وسي وياسين. سنڌين جو خاص ڌنڌو واپار ۽ دوڪانداري هو ۽ انهيءَ ۾ وڌيڪ برڪ ٿياسين. ڪوبه شهر رڳو مزدورن جو يا ڪوبه ڳوٺ هارين جو ٿي نٿو سگهي. پر هر ڪنهن شهر ۾ ڏهه سيڪڙو ۽ ڳوٺ ۾ ٻه ٽي سيڪڙو دوڪاندار ٿين ٿا. تنهن ڪري سياڻپ سان اسين پڪڙجي وياسين ۽ جلد نه رڳو وسي وياسين پر جڻ مڪاني بڻجي پياسين. هاڻي ته اسانجي ڌنڌي جو ڪيتر سڄو هندستان ٿيو. مان ڀانيان ٿو ته اسان جو ائين وسڻ ڀارت جي ڀلي لاءِ هو. شين جا اگهه لٿا، قسمن قسمن جون شيون ٻين بزارين ۾ وڪامڻ ۾ آيون ۽ دوڪانداري هڪ نئون هنر ٿي پيو. هوڏانهن اسان ناٿوبه ڪمايو ۽ جلد ڪمايو. اها هڪ دلچسپ ڪهاڻي ٿيندي جا اول جي سنڌ ورئين جي ڪهاڻيءَ کان به وڌيڪ دلچسپ ٿيندي ته ڪئن نه فلاڻو سنڌ ۾ ڇا ۽ هاڻي ڇا مان ڇا ٿي پيو آهي. لڪاپتين جو ته ليڪو ڪونهي پر ٻڌم ته رڳو بمبئي شهر ۾ هڪ سو کن سنڌي ڪروڙ ٿي هوندا! انهن ته سنڌ هڪ کن ۾ وساري ڇڏي ۽ ياد ڪرڻ به هڪ سڀو پيو لڳي. ڪنهن به حالت ۾ هو جيڪر سنڌ ۾ موٽي ڪين وڃن. پر ٻيو وڏو ڦيرو آيو. اِستريڻ جو جيون هڪ نوجيون ٿي پيو پر دو ته ڪن ۾ اڏامي ويو ۽ انهيءَ سان گڏ اڳين چادر ۽ پيشگير وغيره لاهي سڀيئي ساڙهيون ٿيون پائين ۽ نوان نوان رنگ ٿيون ماڻين.

جئن ٻاهر جو تئن اندر جو رنگ نرالو ٿي ويو آهي. سنڌ جي پوين ڏينهن ۾ شهرن ۾ به زالون گهرن اندر پانءِ ته پناهه لاءِ سانجهي ٿيندي موندنديون هيون ۽ مرد به ڌري گهٽ ائين ڪندا ها. پر هند ۾ اچڻ کان پوءِ مون کين ڪنهن ۾ ڏٺو جي شهر کان به ٿي ميل پري يا اوجهر ۾ جتي جهنگلي جانور به هوا يا پهاڙن تي جتي ڪڪڙو ڪو لڳي پيئي هئي ۽ سو به ڏينهن يا رات جو گڏ يا اڪيلو بنان ڪنهن ڊپ ڊاءِ جي. پوءِ ته گهر جي ڪم يا سرڪاري نوڪري يا دوڪانداري يا ڪهڙي به روزگار ۾ گهڙي پيئون. خوب پڙهڻ شروع ڪيائون ۽ مردن جو مقابلو هر ڪنهن ڪم ۽ هر ڪنهن هنڌ ۽ پرانت ۾ ڪرڻ لڳيون. مونکي هي جڻ سماجڪ انقلاب نظر ٿو اچي. پر بلڪ مردن کان ڪثر ڪٿي ويئون. نوڪري ڪندي گهر ٻار به سنڀالينديون هيون. سندن ڪري سنڌي گهرن جو روپ ڦري ويو ۽ انهيءَ جو اثر پرانت پرانت ۾ استري ذات تي پيو.

تيون به هڪ انقلابي ڦيرو آيو. سڀ سنڌي جڻ شهري ٿي ويا ۽ سڀ چاهين ٿا ته جيڪر بمبئي واسي ٿي پئون. ڇا جا اُترادي ڇا جا حيدرآبادي، جڻ سڀ ڪراچيءَ وارا ڄاڻي ڄم کان هوا. ڇا جو لاڙڪاڻو ڇا جي ساهتي ۽ ڇا جو حيدرآباد سڀ پاڻ ۾ ولوڙجي کير ڪنڊ يا هڪ لسي يا هڪ چاچ ٿي پيا. سوال اٿيو ته اسان جو سنڌ ڇڏيو (يا سنڌيت) ڪٿي وڃي رهيو يا خواب ٿي

ويو.

”سنڌيت“ ڪٿي؟

ورهاڱي کان پوءِ هڪ لفظ شوق سان پڪاريو وڃي ٿو. ”سنڌيت“ پر انهيءَ جي معنيٰ ڇا آهي؟ جي انهيءَ ۾ ڪو گل آهي ته اهو ضرور سنڀالي سانڍڻ گهرجي ۽ ڪئن ڪجي سو سوچڻ کپي؟ اسان سنڌين ۾ سنڌپڻي جو ڪو فخر هجي ته اها عمدي ڳالهه آهي. پئسي ميٽر ۽ خرچ جي عادت ڪافي نه آهي ۽ جي افسوس جي ڳالهه نه آهي ته فخر جي به نه آهي. پنهنجو ڌرم پالن ڪرڻ فخر جي ڳالهه ٿي سگهي ٿي. مان جڏهن حيدرآباد ۾ هوس ته هر اتوار صبح جو پورو هڪ ڪلاڪ هيرآباد جي گور مندر ۾ ويندو هوس ۽ مٺا پڇن ۽ گرو گرنٽ صاحب جي پوتر واڻي ٻڌندو هوس. روز ته گهر ۾ پراڻا ڪندو هوس پر هڪ ڏينهن هفتي ۾ ٻين سان گڏجي پراڻا ڪرڻ ۾ ڏاڍو آندڻ ڏيندي هئي. گور مندر صفا ۽ سانتيڪو هو البت ڀتيون گرن جي مورتن سان ڀريون پيئون هونديون هيون، پر مورتِي پوڄا کان گرو نانڪ جي پوڄا وڌيڪ وڻندي هئي، شاديءَ ۽ موت تي به ٻاڻو ايندو هو ۽ اڪند پاڻ رکيو ويندو هو. گرو گرنٽ ۾ پڳتي ۽ پڳتن جي واڻي هوندي هئي. اهي سڀ هت ڪونهن ۽ ڪيترن سنڌين کي نصيب نٿا ٿين. گردوارا ٿورا آهن ۽ اسين ملڪ ۾ تڙيل پڪڙيل آهيون. اسان جو تيرت اسٿان امرتسر جو مندر ۽ اسان لاءِ ساڌ سنگت به پنجابي سکن جي هوندي هئي، سي ٻئي هاڻي درلپ ٿي پيا آهن. نانڪ پنٿ کان سواءِ صوفي مت جو به اسان تي چڱو اثر هو. صوفي ڪلام ۽ صوفي ڪافيون ۽ صوفي درگاهون اسان کي ڇڪنديون هيون. تن ۾ هندو مسلم ٻئي هڪ برادري ٺاهي گڏجي وهندا هئا. هاڻي نه ڪلام، نه ڪافي، نه برادري نه سازي! ڌرمي اثر هلڪا ٿيا آهن ۽ رهڻي به وڌيڪ هلڪي ٿي پيئي آهي.

سنڌ ۾ ڪي ڪلائون هيون جن جون ڪڇ ڀرپاءِ اسان تي پوندو هو. اتي شاستري سنگيت گهٽ هو. پڳتن جا پڇن هوندا هئا سي به گهڻي قدر

هنديءَ ۾. ڪويڳت ساڌ سنگت ۾ چير پائي چيچ وجهندو هو ۽ اسين کيس وٺائيندا هواسين پر ڪلا جي نظر سان سنگيت معمولي ۽ نرتيه رڳو نالي جو هو. چتر ڪلا جڻ هئي ڪانه ۽ مسلمان ته اها ترڪ ڪندا هئا. سنڌ ۾ رڳو هتن جا هنر سهڻا هوندا هئا. جهڙوڪ هالن جي جنڊيءَ جو ڪم، نصرپور ۾ سوسيون، ميرپور بٺوري ۾ چر جو ڪم، تر جو ۽ پروچڪو ڀرت، نٿي ۾ لونگيون، دادوءَ جون اجرڪون..... اهڙا ايترا سٺا هنر پڻ هنڌ مشڪل ملندا. پر اهي مسلمانڪا ۽ اڳئين ڍنگ جا هئا. هندن انهن کي نه همٿايو ۽ انهن بدران ساديون، مهانگيون پر نيون عجيب پرديسي شيون ورتائون تان جو انهن جو ساھ نڪرڻ تي هو. انهن کي سڌاري ۽ هاڻوڪن نموني جو بڻائي ڪم آڻيون ها ته اسان جا گهر وڌيڪ سهڻا هجن ها. مان جڏهن سنڌ جي هنرن جون سوکڙيون ٻاهرين کي ڏيندو هوس ته نهايت خوش ٿيندا ها. اسان سنڌي هندن ۾ ڪلا ۾ ڪماليت، ڪلا جي پرڪ ۽ ڪلا ماڻڻ جو معدو گهٽ آهي. تنهن ڪري سنڌي ڪلاڻن جو فخر گهٽ اٿئون. ڪلاڪاري شيون وڪڻي سنڌ ورقي ٿي خوب ناڻا ڪمايائين.

اسان کي سنڌي ساهتيه تي ڪڇ فخر هو ۽ ساهتيه ۾ نظم کان وڌيڪ نشر تي واجبي فخر هو. بلڪه مسلمانن کان ڪثر - پر هن وقت جڏهن سنڌي ٻولي ڏوڻائي ۾ آهي تڏهن ڦوڪت لپيءَ جو تننو اٿاريو اٿئون. در حقيقت اسين هڪ به ٻولي نيڪ نٿا ڄاڻون. ٻين اڳيان ۽ پبلڪ اڳيان وڙهي به سنڌيءَ جو پاسو ڪڍون ٿا. گهرن ۾ سڳداسي ۽ ٻين کان ٻڌل هندي ڳالهايون ٿا پر پڙهڻ، پاڙهڻ، لکڻ ۽ ڳالهائڻ ڪڇي انگريزيءَ ۾ ڪريون ٿا. سنڌيءَ کي ڇڏي ڏنو اٿئون، انگريزي مائي ڇڏي ويئي پر اسين ڇڏيونس نٿا. هندي اسان جي فقط ڪام چلائو ٻولي آهي. تنهن ۾ سنڌي يا ڪهڙي به ٻوليءَ جو فخر ڇا جو؟

اسان ۾ ڳوٺ ڳوٺ ۽ شهرن ۾ پاڙي پاڙي ۾ پننچاتون هيون جي سماجڪ رسمون رواج قائم رکي ويٺيون هيون. گهرن ۾ چال چلن ۽ ٻاهر چرترتي ڪڇ قابو هت هون. هي زمانو ترٿ ڦير ڦار ۽ بدل بدل جو آهي ۽ اسين به انهيءَ چڪر ۾ آهيون. پننچاتون انهيءَ چڪر تي ڪڇ روڪ رکنديون هيون. اسين ٻنھ چيڳرا ۽ چڙواڳ نه هواسون. ڪڇ بزرگن، ڪڇ پننچن جو ڪڇ ليڊرن جو اثر هوندو هو ۽ ڪنھن مرجاتا اندر رهندا هواسين. هاڻي به ڪئين پننچاتون آهن پر اهي هاڻوڪي زماني جون پننچاتون سوارٿي ۽ ستا۔ وادي شخصن جي هٿن ۾ آهن. پننچن جي اها عزت نه آهي، پننچاتي فيصلو آدر سان نٿا مڃيا وڃن. سنڌ ۾ اسان کي هنن جو ڪڇ فخر هو پر گهڻو گهٽ. شاديون به پننچاتين جي نيمن موجب نٿيون ٿين. بلڪه اسين سنڌي هر ڪنھن جات هر ڪنھن پراڻت ۽ هر ڪنھن رنگ سان شاديون ڪريون ٿا. پارسين جي قوم به اسان وانگر ننڍي آهي ۽ ٻيو ته پرڏيهي آهي. پر گهڻو ڪري هڪ هنڌ (بمبئيءَ) رهن ٿا. پنهنجي زردشت ڌرم ۾ بلڪل چست ۽ پڪا آهن. شادي فقط پنهنجي قوم اندر ۽ پارسي خون ۾ ڪن ٿا، اسان سنڌين ۾ نه آهي ورن، نه جاتي باقي واهه ۾ پورو ڪل سنڪر يعني Mixtra آهي. شايد انهيءَ ۾ ڪا سنڌپڻي جي خوبي هجي.

سنڌ ۾ هوندا هواسون ته نه رڳو شهرن ۾ پر ڳوٺن ۾ به رهندا هواسون. مکيه ڌنڌا ته دوڪانداري ۽ نوڪري هوا ۽ ٻنهي هنڌ تي سگهندا هوا. پر آهستي آهستي ڪيتي به ڪرڻ لڳاسون. ائين ڪيتي ۾ به سڌارو اچڻ لڳو ۽ هن وقت سنڌ ۾ هجون ها ته ممڪن آهي ته ڪيتي ۾ جهجهي پيداوار جو فائدو به وٺون ها، ڪن هنڌن ته نوان ڦل لڳائڻ به شروع ڪيا مٿلن ولايتي نارنگي (Grape fruit) ۽ انگور..... البت سخت محنت جو ڪم۔ هر ڏيڻ، گڏ ڪرڻ، لاٻارو ڪرڻ مسلمانن کان ڪرائيندا هوا پر ورهاڱي کان پوءِ

کيٽيءَ جو ڏندو وسري وين ۽ جتي زمين کين ملي اتي به وڪڻي هليا ويا. ٻيو ته نوڪريءَ کان وڌيڪ دڪانداري ۽ واپار کي وڃي لڳا، ڄڻ سنڌي هڪڙوئي ڏندو ڄاڻندا هئا.

سپاويڪ طور ڪري چئجي ته شهر واسي ٿي پياسين. ننڍڙن ڳوٺن ۽ واهڻ وارا به جڏهن جهاز مان بمبئيءَ لٿا ته پهرين واٽڙا ٿي ويا ۽ پوءِ موهجي پيا ۽ هاڻي چنبري پيا آهن. ڪٿي بمبئي ڪٿي سندس ڳوٺ! هاڻي اهڙا شهري ٿي پيا آهن ڄڻ ته ڳوٺ ڪڏهن ڏٺو به ڪونه هئائون. جي ڪري دوڪانداري شهر کان ٻاهر هونديس ته به شهر جي ويجهو ۽ پار ٻچا شهر ۾ ئي هوندا. انهيءَ جو سندن جيون تي اثر خوب پيو آهي. ننڍڙي شهر ۾ سڪيو ٿيو ته وڏيري شهر ۾ ويندو يا پار موڪليندو. تان جو سڀني جون اکيون بمبئيءَ ڏي آهن. ڄڻ ته ڪو آدرشي شهر آهي. هندستان ۾ اگر ڪو وڏو شهر آهي جو گهٽ ۾ گهٽ هندستاني آهي ته اهو بمبئي شهر. ديس، خوراڪ، وندر، رسم، ادب، آداب ۾ هو پرديسي شهر آهي، ڄڻ ولایت جو ننڍو نقل آهي. رڳو ماڻهن جي چمڙي سانوري رهجي ويئي آهي. انهي ۾ هر قسم جا ۽ هر پراڻا جا شخص رهن ٿا. پر بمبئي جو مهاراشٽري سڄو مهاراشٽري نه آهي، ساڳيءَ طرح بمبئيءَ جو گجراتي، راجستاني، پنجابي وغيره. سو بمبئيءَ جو سنڌي ڪو سڄو سنڌي رهي نٿو سگهي. جيڪڏهن ڪجهه سنڌپو اٿس ته بمبئيپو جهجهو اٿس. پر عجب آهي ته بمبئيءَ جا سنڌي خوب سنڌين جي ٻاهرين اُٻتار ڪن ٿا. سڀني پراڻتن ۾ شهر نه پر ڳوٺ جيون کي رنگ روپ ڏيندا آهن. بنگالپو بنگال جي ڳوٺن ۾ ملندو نه ڪلڪتي ۾. شهر جو جيون هن زماني ۾ هڪ رنگو ۽ هڪ روپي ٿيندو ٿو وڃي ۽ بمبئي جو هڪ رنگو زور آهي. مايا ميٽڙ ۽ مايا جي ڪيل ۾ روح رچڻ جنهن شهر ۾ رنگ روپ پيو روز روز چڪر ۾ ڦري اُتي ڪهڙو ”پٽو“ بيهڪ کائي سگهندو ۽ سنڌپو يعني ڪنهن گڻ يا خوبيءَ جي بيهڪ. جنهن جو فخر ڪري سگهجي.

منهنجي خيال ۾ جيڪڏهن ڪو گڻ اسان سنڌين ۾ آهي ته اهو تڏهن
 قائم رهندو جڏهن گهڻا سنڌي هڪ هنڌ رهندا ۽ انهيءَ کي پنهنجو وطن
 ڪري سمجهندا ۽ انهيءَ هنڌ کي ٺاهڻ۔ جوڙڻ ۾ سنڌين جو وڏو حصو
 هجي. اهو هنڌ ۽ شهر گانڌيڌام ٿي سگهي ٿو ۽ نه بمبئي. وڏن ويجهڙ لاءِ
 شاهي پٽ، شهر جي بناوٽ آدرشي، آب هوا صحت بخش، ٻولي سنڌي يا
 ڪڇي يعني ڪڇي سنڌي، اڳين سنڌ جي سرحد تي، اڳي ڪڇي اسان
 وٽ مهمان هوا ۽ هاڻي اسين سندن مهمان، ٻئي هڪ خاندان ۾ پڻ شاخن
 جا. مون به هندستان جا ڏهاڪو چڪر هنيا آهن پر جڏهن گانڌيڌام ۾
 ويندو آهيان ته شهر پنهنجو ٺاهيل سمجهندو آهيان ۽ سنڌي ٻولي شدمد
 سان ڳالهائيندو آهيان، ڇو جو چارو طرف سنڌي ۽ ڪڇي ڏسندو آهيان.
 خاص ڪري مون جهڙي وڏڙي کي اُتي سانت ۽ آرام ملي ٿو. بمبئيءَ جا وڏڙا،
 بمبئي جو گهمسام ۽ سوڙهه ڇڏي اُتي وڃي وسن ۽ وطن بڻائين ۽ ٻارن کي به
 اُتي پاڙهين ته پوءِ چئبو ته پائي پر تاب جو خواب سچو ٿيو ۽ سنڌيپڻي کي
 ڪو استان مليو. پر بمبئيپڻي ۾ سنڌپڻو رهندو سو هڪ ڀر ۾ ۽ سُورو هڪ
 وهڻ آهي.

پارليامينٽ جي اندر

راجسٿان ۾ جڏهن منهنجي نوڪري پوري ٿي، ۽ چڱو جو پوري وقت تي ختم ٿي، تڏهن اپريل 1952 ۾ مان دهلي وڃي پنڊت جواهر لال سان گڏيس. خبرچار ورتائين ۽ پوءِ چيومانس ته مونکي ڪو منهنجي لائق ڪم ڏئي. تڏهن مون ڀانيو ته مونکي پنهنجي گهر پنهنجي پرانت گجرات ۽ ضلعي ڪڇ ۾ موٽي وڃڻو پوندو. ڳوٺن جو ڪم وٺندو هوم ۽ ساموڊهڪ وڪاس (Community Development) جي يوجنا شروع مس ٿي هئي ۽ اها يوجنا ڳوٺن جي بهبودي لاءِ هئي. اهو ڪم کيس به پيارو هو ۽ جيسين پاڻ هونديس پئي هليو. سو چيائين ته R.K. Patel جو يوجنا ڪميشن ۾ انهيءَ ڪم جي چارج ۾ هوندين سان وڃي گڏج. شري پٽيل I.C.S. جي نوڪري ڇڏي سارو. جنڪ شيوڪ بڻيو هو. همدردي سان ٻڌائين پوءِ چيائين ته ڪڇ ۾ ڪم ڪرڻو ائين ته ڪڇ جي ڪمشنر سان وڃي گڏج. مان انهي ڪم ۾ ڪيئن دخل ڏيان؟ دل ۾ چيم ته آءٌ جهونو ڪانگريسي ۽ وڃ ڪڇ جي ضلع جي ڪمشنر وٽ عرضدار ٿيان سو ڪوڙو نٿو لڳي. ڳالهه دل تان لاهي ڇڏيم ۽ سڀ قسمت جي بازيءَ تي رکيم.

چونءِ انهن ڏينهن ۾ گورنرن جي سالياني ڪانفرنس راشٽرپتي پون ۾ ٿئي ۽ شري جئرامداس آسام جو گورنر به اتي لٿل هو. پراڻو ۽ ويجهو ساٿي هو ۽ دهلي ۾ ڪيترا ڀيرا اڳ گڏيا هواسين. ساڻس گڏجڻ ته سپاويڪ هو. شري شيوڪرام ڪرمچند ۽ آءٌ ٻئي گڏجي هن وٽ وياسين. ڄانهه ويني پيتيسين ۽ حال احوال ورتوسين. ڳالهين ڪندي شيوڪرام کلي چيس ته راجيه سيا ۾ بارهان جڻا نامينيت ڪيا ويندا؛ چونءِ توهين ملڪاڻي جونالو سنڌ جي پاران ڏسيو. مون کي به عجب لڳو پر ڳالهه وڻي. پر جئرامداس کي به ڳالهه پسند پئي ۽ چيائين ته مان ضرور ڪوشش ڪندس. نهرو سان ۽ خاص ڪري راجيندر بابوءَ سان چڱو رستو هوس. نهرو سان مان جڏهن گڏيو

هوس ته به اها ڳالهه ساڻس ئي ته چو نه ڪو سنڌ مان به نالو ڏسيو وڃي. مون پهرئين ڪماري جيني سپاهي ملائي جو نالو ڏنو. جڏهن نه باسيائين ته وري ٻيئي پر تاب جو جنهن سنڌين جي وسيل لاءِ هڪ شهر (گانڌيدام) اڏيو هو. تنهن جو نالو به ڏسيم. پر ڏنم ته ٻئي نالا نه آڻيس، تڏهن ڪري بس ڪيم. (ڪماري جيني ته پوءِ بمبئي ڪائونسل جي ميمبر ۽ ڊپٽي چيئرمين بڻي.) سو مان جئرامداس سان گڏجي پوءِ وري جيبور موٽيس ۽ هن مون بابت پوري ڪوشش ڪئي، جا ساب پيئي. وقت آيو تڏهن منهنجو نالو به ٻارهن جڻن ۾ شايع ڪيو ويو. تڏهن خود جئرامداس مونکي هڪ خط لکيو.

راج پون، شلانگ

13 اپريل 1952

پيارا ملڪاڻي،

منهنجون دلي واڏايون، مونکي به گهڻي اُميد هئي ته تون ٿاڻيو وينديون. مون ٻنهي جڻن کي ڀارت ڪئي هئي ۽ تو بابت خبر چار ڏني هيم، جيئن ٺيڪ فيصلو ڪري سگهن، تازو وتان هڪ خط آيم، جنهن مان سمجهيم ته مڙيوئي خير ٿيندو....

جيرامداس

مونکي ٻئي سڃاڻندا هئا ۽ خاص ڪري نهرو کي مون لاءِ قدر هو. پر ڪو ڪپندو هو جو ڳالهه کي وٺائي ۽ نالو ڏسي جيرامداس نالو ڏسيو ۽ سندس راءِ به وزن واري هئي. ڪي ماڻهو ناراض ٿيا هئا جو سنڌين کي وسائڻ مهل جيرامداس سنڌ ڇڏي گورنر بڻجي ويو. پر انهن جي درشتي سنڪڇت هئي. هڪ سنڌي اهڙي وڏي عهدي تي ته ضرور ڪپي جو وقتي سنڌين جي گهريل شيوا ڪري سگهي. مان سندس ٿورائتو آهيان پر مون جهڙا ٻيا به ڪيترا آهن جي سندس شڪر مڃيندا.

پارليامينٽ ۾ اچڻ کان پوءِ منهنجي رهڻي ڪرڻيءَ جو نمونو ٻيو ٿي پيو. نارٿ آئوٽينيو ۾ رهيس جتي ميمبرن لاءِ ٻه سؤ کان مٿي فلٽس آهن. هڪ هڪ فلٽ ۾ ٻه ڪمرا پر نئين ۽ عمدي سامان سان جهنجهيل. مان ته پٽ تي وهڻ ۽ صندل تي سمهڻ لاءِ هريل هوس. پر سنڌي ٿي ڪري هنن تي به هيٽري ۾ هري ويس. ميمبرن ۾ پنج سيڪٽر مس هريل هوا. هڪ ٻه سيڪٽر مس سامان سرو سنڀالي سمهيا. اسان کي ڄڻ زوريءَ ولايتي نموني رهڻ سيکاريو ويو.

راجپهه سڀا ۾ وهندو هوس ته گدين وارا وهڻ لاءِ صوفا ۽ سڀا جو هال ايئر ڪنڊيشنڊ سو ويٺي ننڊ ڪنيو وڃي. شاهي هال، اونهي ڇت، عاليشان ڪمانون ۽ رعبدار چيئرمين جي ڪرسي - پانءِ ته اهڙي شاندار هنڌ ڀڙڪو ڪيڏ به ناشاناتو ٿيندو. هن ننڍڙي نگر اندر سڀ سڪ - پوسٽ ۽ تار آفيس، ننڍي اسپتال، وڏي ڪنٽين، تنهن ۾ وڏي لئبرري ۽ تيهان وڏو سينٽرل هال. سڀ ڪڇ شاڻي، عاليشان ۽ پيڪيدار. ڄڻ ته مان هت ڪنهن ڀل مان گهري آيو هوس.

روزاني بينڪ سوالن جوابن سان شروع ٿيندي آهي. انهي ڪلاڪ ۾ سؤن ميمبرن سان هال ڀريو پيو هوندو آهي. ڪئين اجايا پر ڪي سجايا سوال به پڇيا ويندا آهن ۽ سوالن منجهان اُتندڙ ٻيا سوال به پڇندا آهن. ڪي ميمبر سوالن اُتارڻ ۾ قابل ٿين ٿا پر گهڻو ڪري مخالف ڌرين وارا. پر انهي ڪلاڪ اندر وزيرن جي سڄي پرک ٿيندي آهي. اڪثري ته اڌ جوابي، ڊيبل جواب يا ناجواب ڏيندا آهن. پر سوال جواب ۾ ڪڏهن ڇڪتاڻ به ٿيندي آهي ۽ گرمي چڙهندي هئي ته اسان جو چيئرمين ڊاڪٽر راڌا ڪرشن وڃ ۾ پئي ڪو چرچو ڪندو هو جو پنهنجي ڌرين کي ڪلائي ٿڌو ڪندو هو. مون ڏٺو ته انهي ڪلاڪ ۾ واري موجب جواهر لال ضرور حاضر هوندو هو. جواب ڪو نائب وزير پهرئين ڏيندو هو. پر وقتي اُتي انهي کي

وٺائيندو هو. وڌيڪ ڄاڻو هو سو جواب خاطر خواهه، بلڪ ڪڏهن ڪنهن
 تڪي سوال کي حاضر جواب به ڏيندو هو. جواب ڏيڻ کان اڳ من ۾ جواب
 سوچي پوءِ اُٿندو هو. ترت جواب جي پلٽياڙي وندرائيندڙ هوندي هئي.

پر سڌن ۾ بلن تي بحث هلندا هئا ته ڄڻ هال خالي ٿيڻ لڳيندو هو.
 سڀ ڪنهن کي ڳالهائڻ جي سر سر ٿيندي هئي ۽ وقت پوري ٿيڻ تي هر
 ڪو منت ڪندو هو ته سر باقي هڪ منت، سر باقي هڪ مکيه ڳالهه. تان
 جو پاڻءِ ته زوريءَ کيس وهارڻو پوندو هو. پوءِ وهندو به ڪين هو پر ٻاهر لابيءَ
 ۾ وڃي گپ شپ ڪندو هو. ٻڌڻو يا سڪڻو ڪين هو پر ٻڌائڻو ۽ سيڪارڻو
 هوس ٻاهر اڪثري ڪو به ٻڌڻ جي نه ڪندو هو ته اهو ”ميمبر“ سمجهبو هو.
 ٻڌڻ جو ڪم ۽ ور ور ڏيئي ساڳي ڳالهه ٻڌڻ پوءِ به اُپاسي نه ڏيڻ سو صرف
 اسپيڪر جو ڪم هو ۽ ڏاڍو اڻوڻندڙ ڪم هوندو هو. در حقيقت کيس
 ”لسنر“ چوڻ ڪپي ۽ نه اسپيڪر. اسان جو چيئرمين ته سوالن جي ڪلاڪ
 بعد هال ڇڏي اُتي ويندو هو. پر ڪي قانون خاص ڪاميٽين جي ويچار لاءِ
 موڪلڻا هئا. انهن جو ميمبر ٿيڻ لاءِ ميمبر آجهرندا هئا. ڇو جو ڪمائڻ يا
 دؤرو لڳائڻ جو وجهه ملندو هو. پر ڪاميٽين ۾ هڪ هڪ فقري ست ۽ لفظ
 تي ويچار سان بحث هلندا هئا. هر ڪنهن کي ڪڇ نه ڪڇ چوڻ جو وجهه
 ملندو هو ۽ وروڌي دلن جا ميمبر به چڱي دلچسپي وٺندا هئا. منتري مهوديه به
 جي سڌارا سندن ۾ شايد نه قبول ڪري سي ڪاميٽي ۾ قبول ڪندو آهي.
 اهڙيون ڪاميٽيون جيڪر گهڻيون وڌيڪ ٿين ته هر ڪنهن ميمبر کي
 ڳالهائڻ جو وجهه ملي ۽ قانون جو اڀياس وڌيڪ گڏ ٿئي. رڳو قانون پاس
 ڪرڻ لاءِ سڌن ۾ ڪارروائي ٿيڻ ڪپي.

پر پارليامينٽ ۾ هر ڪنهن وٽ به بحث هلن ٿا، جي بلڪل
 دلچسپ ٿين ٿا، هر ڪنهن ملڪ بابت ڪڇ سماچار ملي ٿو. ديس جي
 پيچيدن مسئلن تي گرما گرم رايا ٻڌجن ٿا. پوءِ جاتي، مڪاني ۽ شخصي

سوال بلڪل هلڪا پيا نظر اچن ۽ ميمبر پاڻڪي نه رڳو هندستان پر دنيا جو نگرواسي پيو سمجهي. مون به ڪئين وشين ۾ ٿورو گهڻو پهرو ورتو پر خوب لکيم ۽ گهر ۾ ويهارو کن فائيل ٺاهيم جن ۾ ڪارائتا ڪاغذ سانڍي رکيم. ڪڏهن ته پرديسي ملڪن جا بزرگ، حاڪم مشهور ماڻهو ايندا هئا ۽ سينٽرل هال ۾ سندن مرحبا ڊاڪٽر راڌا ڪرشن ڪندو هو. تنهن مان ڪو خاص ڪين سگهيو هو پر حوصلو ۽ شان وڌندو هو. ڄڻ ته هڪ اڌ اٺڇ وڏيرو ٿيس. تنهن وايو منڊل، سو وجهه هاڻي ڪونهي. ارمان جو هن وقت پارليامينٽ ۾ رهي ڪري به اسين ننڍڙيءَ دنيا ۾ ڏيڏروانگر ننڍڙي ڪوهه ۾ پيا غوطا ماريون. اسان جو زمانو نهرو ۽ ڊاڪٽر راڌا ڪرشن جو هو جڏهن پارليامينٽ جو عظيم آل-شان هو.

پر پارليامينٽ جو سچو رنگ اهو رهندو جو سندس ميمبرن جو هوندو. اهو رنگ يڪ رنگ نه پر پهورنگ هو. سڀ ميمبر گهڻي قدر ڪنهن نه ڪنهن پارٽي جا ميمبر ۽ آءِ ڪانگريس پارٽي جو ميمبر هوس. ماهيانو چاليهه رپيا بروقت ڀريندو هوس، ۽ هر هفتي يا ٻئي هفتي پارٽي جي سينٽرل هال ۾ چانهه جي پيالي پيئندي ميٽنگ ٿيندي هئي. پاڻءِ ته ماهيانو چوندو خاص انهن ميٽنگن لاءِ ڏيندو هوس. نهرو پارٽي جو ليڊر ٿي ڪري حاضر هوندو هو پر پارٽيءَ جي رنگ ۾ نه وزيراعظم جي روپ ۾. ساڻين ۾ مکيه ساٿي هوندو. چانهه به پيئندو ٻيڙي به چڪيندو ۽ ڪرسي کي آرام ڪرسي بنائي لڀي وهندو هو. پوءِ به اکر صلاح جا، به اکر سمجهاڻ جا، به اکر چرچي جا ۽ ضرورت ٿي ته به اکر تاب تنڪي جا به چوندو هو. پر جيئن ڪو بزرگ همراھ ۽ ساٿي چوي ڪڏهن پارٽيءَ اندر دل جو دروازو کولي ڪي سور به سليندو هو. ڪڏهن دنيا جي ڪنهن گشت تان موٽندو هو ته دنيا تي نظر ڊوڙائيندو هو. سو فخر سان ٻڌائيندو هو ۽ اسانجو قدومات وڌائيندو هو. سي ميٽنگون نه هيون پر دليون کولڻ ۽ گرم ڪرڻ جا اوراڻا هئا. انهن کان سواءِ

آءِ هاڻي بي چين آهيان. پارٽيءَ جا ميمبر به دل کولي پاڻ ۾ ڳالهيون ڪندا هئا، جن جي پارليامينٽ ۾ هوند بترڪ به ٻاهر نه ڪين. وزير به ڪن لائي سندن ڏوراپا ۽ مهڻا سهندا هئا. سيني جو اندر ٿڌو ٿيندو هو ۽ سيني جي گرمي پارليامينٽ جي مخالف ڌرين لاءِ سانڍي رکي ويندي هئي.

پر ميمبر گهڻو وقت سينٽرل هال ۾ چانهه ڪافي پيئندي ۽ ڪڇ ڪائيندي کائيندا آهن. هر ڪو پنهنجي ياري ياري ٺاهي وهندو آهي يا هڪ مان ٻيءَ ۾ ۽ ٽئين ڏي ويندو آهي. انهيءَ وقت سڀ پيا کائين ۽ کين ۽ سڀ پيا هڪ ٻئي کي وٺن. انهن ٽولين ۾ هڪ ٻئي سان لڳ لاڳاپا ٺاهيندا آهن. ڪا سازش هوندي ته هال ۾ مٺي طرح ۽ اشارن سان ٺاهي ويندي پيو ته سڌن ۾ جيڪي وهي واپري ٿو تنهنجو اثر ڪهڙو سو هال ۾ ٿي پڌرو ٿئي ٿو. ڏونڪو سڌن ۾ وڃي ۽ پڙاڏو هال ۾ پڌجي. اخبارن وارا سڄو ڏينهن هال ۾ پيا ڦرندا ۽ نويسيندا آهن تان جو ڪا چيڊي خبر ڪنهن وٽان جهٽين. اهو هال رڳو ملڻ جو هال نه آهي پر ملڪ جي نبض ٽپاسڻ جو به آهي.

پر هر ڪو ميمبر هڪ شخصيت به رکي ٿو. اڪثري صبح جو دير سان اُٿندا ڇو جو دير سان سمهن ٿا. اُٿڻ سان روزانيون اخبارون پڙهندا. هڪ به.... ٿي اخبارون پڙهڻ هنن لاءِ ضروري آهي. شايد انهن ۾ ڪڇ سندن بابت يا ساڻين بابت يا پارٽي وغيره بابت هوندو. اخبارون به ڄڻ سياسي ٿي آهن ۽ سياستدانن جي ڪمن ڪرتوتن بابت آهن. هر ڪو ميمبر من ۾ چونڊو ته اخبارن ۾ ڪنهن به طرح منهنجون نالو پوي نه ته ميمبر ڇا لاءِ ٿيس ۽ اخبارون به سڀ کان وڌيڪ سياستدانن لاءِ لکيون وڃن ٿيون. اڄ ڪالھ سياست کي اهم ٿو سمجهيو وڃي. پر ڪيترن ميمبرن جي فليٽس ۾ پارليامينٽ جا روزانا ڪاغذ ڍڳ ٿيا رکيا هوندا آهن. اُهي لفافو به ڪو نه کولين ۽ ڏسن ته منجهنس ڪهڙو لئو پيو آهي. جي کوليندا ته رپورٽون ڪٿي پاسي رکندا. سندن ڪتابن جي جاري تي ڪتاب ورتي رکيا هوندا. ٻيون

شيون رکيون هونديون. پارليمنت جي ڪارروائي جون وقت به وقت ڇپيل رپورٽون سي به ڪين پڙهندا. اُهي رپورٽون الائي ڇو سڀني ميمبرن کي موڪليون وينديون آهن. آخر ته ڪاپاڙي جي ساهمي ۾ ائين آني سير جي حساب سان وڪامنديون آهن. مون به ائين آني سير تي هڪ ڊگ وڪڻي ڇڏيو. جنهنڪري ڪي سوچو نه وڃي لئبرري ۾ پڙهي؟ پر لئبرري جي به هڪ ڪهاڻي آهي. هزارين ڪتاب لکن جي لئبرري سارو ڏينهن جهلڪيدار بتيون پيسون ٻرن ۽ پنڪا پيا ڦر ڦر ڪن. پر هيڏي هال ۾ به ٽي ميمبر مس هوندا. ميمبرن کي پڙهڻ جي عادت هوندي ته به هت وسري ويندين ۽ پنج ست سيڪڙو اڀياسي هوندا ۽ جي هڪ يا ٻن ڪمن ۾ ڄاڻو هوندا. اڪثري ميمبر اُتا مارت تي ڳالهائيندا آهن. تقريرن ۾ به اڀياس يا ويچار جي جهلڪ ورلي ملندي

سڄو ڏينهن پارليمنت جو سڌن پاڻءِ ته خالي پر سينٽرل هال ۾ پرپور. ڪنٽينن جي گراهڪي خوب. چانهه ۽ ڪافيءَ جا پيالا جام پوءِ سڄو هال ڪل ۽ تهڪڙي سان پيو وڃي. سانجهن جو ميمبر اڪثري گهر ۾ نه ملندو. ڪو نه ڪو شغل. ڪنهن نه ڪنهن وٽ چانهه يا ڪانو هوندو. جي هلنديءَ وارا ميمبر تن جي گهرن ۾ ميٽنگون، صلاحون، سازشون، سانت جو يا اڀياس جو ڪو وقت ڪونه ملندس. اڄ ڪالهه سڄي هندستان لاءِ ريلوي جون پاسون ڪيسي ۾ اٿن. هفتي ۾ ڪم از ڪم هڪ ڀيرو نڪرندو ۽ اڪثري پنهنجي پرائٽ ۾ ويندو. پنهنجي تڪ ۾ ڦيرو ڏيئي ووٽرن سان ملي سو ورتي. يا خانگي ڪم تي يا پارٽيءَ جي ڪم تي ٻر گهڻو ڪري چونڊن پٺيان. ميونسپل چونڊ، پئنيچات جي چونڊ، وڌان سيا جي چونڊ. چونڊن ۾ بحرو وٺڻ هٿن جو مکيه ذمرو ٿي پيو آهي. ٻيو ته ڪليڪٽر، ڪمشنر، چيف انجنيئر وغيره بالا عملدارن سان ملڻ ۽ ڪنهن جو ڪم ڪرائڻ يا ڪنهن جي خلاف قدم روڪڻ. حڪومت جي ڪم ۽ وزيرن جي ڪمن ۾ سندن

دست اندازي هڪ ڏکيو مسئلو ٿي پيو آهي. جتي ۽ جنهن وٽ ويندو اتي رعب سان ۽ شان سان ۽ ڪڇ دٻائڻ جي ويچار سان، کليو کلايو يا ڍڪيو. هن جو منهن پيو کلي ۽ ٻولي ته ”مان پارليمنٽ جو ميمبر آهيان.“ ايماندار هوندو يا نه قابل هوندو يا مورڪ، شيوڪ هوندو يا پڪشڪ، پر سڀني جو اهم يا و بلڪل تيز ته مان به ڪا چيز آهيان.

پارليمنٽ جي ٻاهر

اڪثري مان پارليمنٽ ۾ فقط پهريون اڌ ڏينهن يعني ٻه ڪلاڪ هوندو هوس. ڇو جو جن شيوا جي ڪمن ۾ منهنجي دلچسپي هئي سي جوڙجڪي ڪم هوا. انهن ۾ ميمبرن کي دلچسپي ڪانه هئي ۽ جڏهن بحث هلندو هو تڏهن هائوس جڻ خالي ٿي ويندو هو. ٻيو ته اهي اڪثري پرائنٽڪ راجن جي حوالي هوا. پر انهن ڪاريه ڪمن جا اڪل ڀارت سارو جنڪ دفتر دهلي ۾ هوا. جڏهن سرپمان نارائڻ ڪانگريس جو سيڪريٽري هو ته هن A.I.C.C جي دفتر ۾ جوڙجڪي ڪم جو کاتو کوليو ۽ انهيءَ جي چارج مونکي ڏنائين. خيال هو ته سڀني پرائنٽن ۾ اهڙو کاتو کوليو وڃي ۽ تنهن کان سواءِ اهو به ويچار هو ته ڀارت پنجن ڀاڱن ۾ ورهايو وڃي ۽ انهن پنجن جي مان ڊيڪ ريڪ ڪريان. ٻه چار ميٽنگون نھرو جيءَ راجنواس ۾ ٿيون، جتي هن نئين کاتي جي ڪم تي ويچار ڪيو ويو. پر جلد ئي مون ڏٺو ته جوڙجڪي ڪم ڪنهن کي به ڪو نه ٿي آڻڻو. جتي ڪٿي ڪانگريس ڀارتي ۽ وڏائن سياڻن يا منتري منڊلن جي پاڻ ۾ چڪتاڻ هئي. هر ڪنهن ڪانگريسيءَ جي خواهش هوندي هئي ته ڇو نه آءٌ وڏان سپا ۾ چونڊجي وڃان، پوءِ ڪنهن ڪاميٽيءَ جو ميمبر ٿيان، ڊپٽي وزير، وزير ۽ ڪئبنيٽ وزير ۽ آخر مکيه وزير ٿيان. ڏاکڻ جي پهرئين ڏاڪي تي پير لڳو نه آهي ته ڏينهن رات چڙهڻ ۽ ڪنهن کي تڏڻ جي ڪوشش شروع ٿي نه آهي.

سڀني ڪانگريسين جون اڪيون چونڊن ۽ وڌان سڀا ۾ گهٽڻ ڏي هيون. پوءِ اندر پلتي ماري ويهي رهڻ ۽ مٿي رهڻ ۽ مٿي چڙهڻ تي هيون. هر ڪنهن قسم جي چونڊن ۾ گهٽڻ پوندا هئا. ڇو جو انهن جو اڳي پوءِ اثر سندن چونڊ تي پوڻو هو. هڪ ڀيرو چونڊ ۾ ڪامياب ٿيا ته مٿيون پوءِ ٻارهان. پوءِ الاونس، روزانو الاونس، دستوري (Ferquisites) الاونس. ڪئين سھنج حاصل ٿيا ٿي. سماج ۾ پڇنديءَ وارا، راج ۾ هلنديءَ وارا ۽ خانگيءَ طرح سکيا. ڪانگريس پارٽيءَ ۾ چڻ هڪ ئي وجهه هو چونڊجي وڃڻ. پارٽيءَ جو ميمبر ٿيڻ ته پاڻ سڪڻو پاڪر ۽ سڀا وڃڻ ته پاڻ ڀريءَ ۾. ٻنهي وچ ۾ چڪتاڻ، لوپ، بازيگري وڌندي ويئي. جوڙجڪي ڪم جو نالو به ڪونه ٿي وڻيو. عام جي اهڃڻ کي هٽائڻ ۽ سڪ سھنج وڌائڻ وسري ويا. سريمان نارائڻ انهن جهڳٽن مٿان ۾ پورو هو ۽ جوڙجڪي کاتي ڏي نالي ماتر به ڏيان ڪونه هو. تنهن لاءِ وقت ڪونه هوس. تان جو منهنجو کاتي جي فقط ٻاهرين پٽي وڃي رهي ۽ ڪرسيءَ تي ننڍون ويٺو ڪندو هوس. سمجهيم ته هاڻي ڪانگريس پارٽيءَ جو پٽو ۽ رستو ڦري ويو آهي.

تن ڏينهن ۾ شري گلزاريلال ننڍا اڪل ڀارت شيوڪ سماج جو ڪم شروع ٿي ڪيو ۽ مون کي انهيءَ ڪم ۾ لڳايائين. آهستي آهستي A.I.C.C دفتر مان پير ڪڍائيندو ويس تان جو هڪ ڏينهن اتي جي دفتر ۾ وڃڻ چڏي ڏنم. پر ڪنهن کي ڏرو به اونو نه هو ته مان ڇو دفتر چڏي ويس. ڪي ڪين هو ۽ ٿيو به ڪي ڪين. رڳو اهو ڪٽڻيل نڪتو جو ڪانگريس پريزيڊنٽ مون کي پنج پيرا A.I.C.C جو ٽائيل ميمبر ڪيو ۽ ڪانگريس اجلاس ۾ وڃي جوڙجڪي ۽ ٻين ڪمن تي ڪڏهن ڳالهائيندو هوس. ڳالهائڻ جي موڪل ملي پر ڪم جي نه پيو پارليامينٽ جي پليننگ ڪاميٽي جو به ڪي سال ميمبر هوس.

جڏهن پنج ورسي يوجنا شروع ٿي تڏهن نهرو ۽ ٻين محسوس ڪيو ته جنتا کي يوجنا جي ٻوجهه هئڻ ڪري جيئن منجهانئس پورو فائدو وٺي سگهن. نه رڳو ايترو پر ڪئين ننڍا سهنج جا ڪم جي يوجنا ۾ نه هجن - جهنگ ڪپڻ، ڪڏون ڀرڻ، ڪچا رستا ٺاهڻ، اسڪولن ۾ ڪوئي به ٺاهڻ، سي شرم دان ڪڇي تيار ڪجن. يعني شرم دان ڪري يوجنا کي سوايو بنائڻ. پر سڀ کان وڌيڪ جنتا کي يوجنا بابت سجاڳ ۽ سچيت ڪرڻ، جيئن ڳوٺ، بلاڪ ۽ ضلع جي يوجنا قدري پاڻ بڻائين ۽ تعميل ۾ مدد ڪن. ”ڀارت شيوڪ سماج“ انهيءَ واسطي کڙو ڪيو ويو ته جنتا کي يوجنا جو من ڇت ڏين. ڀارت شيوڪ سماج ۾ چار ڪم ۽ چار کاتا هئا. هڪ ڪئمپن جو کاتو وڊيارٿين لاءِ ڪئمپون ڏيڍ هفتي لاءِ جن ۾ جوان صبح جو يوجنا موافق شرم دان ڪندا هئا ۽ سانجهي جو يوجنا جو اڀياس ڪندا هئا. سڀ ڪم غير سرڪاري نموني ۾ پنهنجو پاڻ ڪئمپ وارا ڪندا هئا. هر هڪ ڪئمپ ۾ ٽيهه چاليهه ڄڻا ۽ اهڙيون هر سال سو ڏيڍ سو ڪئمپون ٿينديون هيون. ست اٺ سال خوب هليون تان جو تعليمي وزارت اوچتو بند ڪري ڇڏيون. ٻيو ڪم هو ”لوڪ ڪاريه ڪيتر“ يعني ڪنهن خاص ڳوٺ ۾ يوجنا اندر ڪم. تنهنجي تپاس ڪرڻ ۽ شرم دان سان ڳوٺ ۾ بازن جو ڪم ڪرڻ ۽ نقدي ۽ دان سان ٻارن جا اوائلي اسڪول هلائڻ، چوڪرين لاءِ سبڻ جو ڪم سڪارڻ، مردن لاءِ لئبرريون کولڻ، ۽ جوانن لاءِ والي بال وغيره رانديون شروع ڪرڻ. هڪ سڪاريل ڪاريه ڪرڻا هڪ لوڪ ڪاريه ڪيتر جي چارج ۾ هوندو هو ۽ سرڪار فقط سندس پگهار لاءِ گرانٽ ڏيندي هئي. اهڙا ٻه اڍائي سو ڪيتر قائم ٿيا ۽ هر هڪ ڀرانت ۾ ڪوليا ويا ۽ مان انهن جي چارج ۾ هوس. ڀارت شيوڪ سماج جو هيءُ ڪم بنيادي هو ۽ بلڪل ڪامياب ٿيو. تيون ڪم هو ”جن جاگرڻ“ يعني جنتا کي يوجنا بابت سجاڳ ڪرڻ.

چوتون ڪم هو جڳهين جا ٺيڪا ڪٽڻ ۽ ڏوڪڙ ڪمائي سماج جو سارو ڪم بنا سرڪاري گرانٽ جي هلائڻ. اهو شروع ٿيو پر ڏنگو هليو. ٺيڪا ته مليا ۽ سرڪار اُڏارا پئسا به ڏنا. مون تي ڏاڍو زور رکيو ويو ته لوڪ ڪاريه ڪيترن ۾ ڳوٺن جا به ٺيڪا ڪٽان، پر مون صاف انڪار ڪيو. معمولي ڪم ڪندڙ مون کان سؤ ميل پري ۽ ڪنهن به چاچ تپاس بنا تن کي ٺيڪا ڏيڻ يعني ڄاڻي وائي ڳوٺن ۾ رشوت خوري وڌائڻ. ٺيڪن جي کاتي سڄي سماج کي بدنام ڪيو ۽ لکن جو فائدو باسي لکن جو نقصان ڪڍيو. سارو ڪم سرڪاري پئي لڳو. پروگرام سرڪاري پوڄنا موافق سرڪاري گرانٽن سان، سرڪاري رٽائرڊ عملدارن يا وزيرن يا مون وانگر ميمبرن جي مدد سان. جيڪو اوتساهه اوائل ۾ هو سو آهسته آهسته ٽڌو ٿي ويو. لاچار ڏهن سالن کان پوءِ مون استعفا ڏني. جيتوڻيڪ سماج جو چيئرمين ٿيڻ جي آڇ ڪئي ويئي.

مون اڳ ڄاڻايو آهي ته جڏهن 1952 ۾ راجستان وسائڻ جي ڪم مان فارغ ٿيس تڏهن پنڊت نهروءَ کي عرض ڪيم ته مون کي هڪ وڪاس يوجنا Community Development ۾ لڳائي ۽ پوءِ شري پٽيل کي چيم ته مون کي ڪڇ ۾ اهو ڪم ڏئي. اها گهر ڪيم ڇو جو اهو ڪم ڳوٺ سڌار جو ۽ قومي پيماني تي هليو ٿي. تڏهن اهو عرض نه اونيئو ويو. پارليامينٽ ۾ دل گهريو ڪم آيو رهيو پر ڪو ڪم ميمبر گهري ۽ ڪري شري ايس ڪي ڊي هڪ نهايت ئي اُتساهي منتري هو ۽ هن کي پنڊت نهروءَ جي خوب پئيرائي هئي. مون به ملڪ جو دورو ڪيو ۽ ڪئين وڪاس يوجنائون ڏٺيم. اڀياس ڪيم ۽ انهن بابت لکيم. يوجنائن جو مکيه پريوجن هو ته ڳوٺاڻا پارٽي هڪ سارو جنڪ سماجڪ سمجهن ۽ پارٽي ۾ گڏجي ڳوٺ جو سڌار ڪن، اهو سڌار نه رڳو آرٽڪ يا ڪيتيءَ جو پر تعليمي، سماج، صفائي ۽ صحت جو وغيره. سڌار لاءِ نه رڳو سرڪار پر ڳوٺاڻا به جوابدار رهندا ۽ پنهنجو يوگ دان ڏيندا.

چاهي نقدي يا جنسي يا پورهئي جو ڳوٺ کي جاتي واد مان ڪڍي ساروجنڪ بنائڻ، سو سڌاري لاءِ هڪ انقلابي خيال هو. ڳوٺ ۾ هر هڪ قسم جو سڌار ٿئي ۽ ڳوٺاڻا سڌار- وادي ٿين اهو مکيه مقصد هو. جنتا کي جاڳرتا جي تازي هوا لڳي پر ڪاريه ڪرم جي رفتار ڊري هئي. ڳوٺاڻن جو يوگ دان گهڻي قدر ڪاڳري هو. هوڏانهن سرڪاري عملو وڌيو ۽ گرام شيوڪن جو لشڪر وڌيو. نوڪر شاهي جو يوگ دان آهي ڍڙ زبان، رشوت وغيره. تان جو پهريون جوش ڄڻ ختم ٿي ويو.

وڪاس يوجنائن تي وري ويچار ڪرڻ لاءِ يوجنا ڪميشن هڪ Team on community projects etc. جنوري 1957 ۾ وهاري ۽ شري بلونٽراءِ مهتا، (جو پوءِ گجرات جو مکيه منٽري ٿيو) ٽيم جو چيئرمين هو. ٽيم پنهنجي رپورٽ نومبر ۾ پيش ڪئي. سندس مکيه سفارش اها ته جنتا جي سهڪار بنا ڪم بنهه زور نه وڻندو ۽ انهي سهڪار کي سنسٽا روپي بنائڻ کپي. هڪ لفظ انهن گهريو جو پوءِ چالو ٿي ويو. (Democratic Decentralisation) يعني ته لوڪ تنتر ستا جي ورڇ ٿيڻ کپي. انگريزي لفظ لنڊو ۽ ڳرو ۽ ڏکيو. جلد ئي هڪ جهونو پر عمدو لوڪن لاءِ پيارو لفظ ”پنچايتي راج“ ٺاهيو ويو. اهي پنچايتن سماجڪ سڌار لاءِ نه هيون. جات پيد تي نه پر پاڻن تي ٻڌل هيون ۽ هر هڪ ڳوٺ پاڻءِ ته هڪ پاڙو هو. پنچايت جا ميمبر ٽائيل نه پر ڳوٺن جا چونڊيل، پنچايت رڳو ڳوٺ لاءِ نه پر پرڪنڊ (Block) پنچايت اٽڪل هڪ سؤ ڳوٺ لاءِ، ضلع پنچايت پريشد ضلع لاءِ ڄڻ ته سڌار جي اتساهه کي سنسٽائون ٺاهي عملي جامو پهرايو ويو. پراڻين پنچايتن ۾ نئون سامه وڌو ويو. ڪانگريس پارليمنٽري پارٽي هڪ ڪاميٽي بڻائي ته انهن نين پنچايتن جو ڪم ڪيئن پيو هلي ۽ مان به انهي ڪاميٽي جو ميمبر هوس.

پر هڪ بيماري جلد ئي پيدا ٿي چڪي هئي، يعني چونڊن جي. ڳوٺن ۾ دل ۽ گروهه نهيا. ناٿا خرچ ٿيا ۽ سڌار جو ڪم بگڙي ويو. ٻيو ته هي پنڇايتون پنهنجي شڪستي سان نه پر مرڪزي سرڪار يعني نهرو جي زور تي ٿڳيون ٿي. انهن ۾ به سياسي پارٽيون گهري پييون ۽ سياستدان ۽ وڏان سڀاڻن جا ميمبر گهڙي پيا ۽ پنڇايتن جون واڳون وڃي جهليون. سڌار جي جڳهه سياست وڃي والاري ۽ شهرن جو مرض ڳوٺن ۾ ٽهليو. جڏهن نهرو جو هٿ نه رهيو ۽ ملڪ ۾ کاڌي جي شين جي ڪمي رهي تڏهن سڄو کاتو کاڌي ۽ ڪيتي وزارت کي دان ڪيو ويو. اڳيون ڳوٺاڻن جو اتساهه ٻوسائيو ويو. هر سڌاري بدران رڳو ڪيتي سڌار تي ڌيان ڏنو ويو ۽ سڀني ڪمن ڪارين تي ڪارو سياسي رنگ چاڙهيو ويو.

مسٽر بلونتراءِ مهٽا رڳو رپورٽ نه پيش ڪئي پر هڪ ساروجنڪ غير سرڪاري سنسٽا به 1958 ۾ ڪڙي ڪئي. آل انڊيا پنڇايت پريشد. پارليامينٽ اندر ۽ ٻاهر مون سندس رٿ جي تائيد ڪئي ۽ کيس ساٿ ڏنو. جڏهن ڪاريه واهڪ ڪاميٽي بني ته مونکي ڪاريه واهڪ ميمبر ڪيائين، ۽ پرشد سان منهنجو لاڳاپو پوءِ به 1968 تائين رهيو. پئنچن جي سکيا جو کاتو منهنجي چارج ۾ رهيو ۽ مرڪزي ٽريننگ انسٽيٽيوٽ سان گهاٽو تعلق هو. پر پوءِ اوچتو ئي اوچتو سرڪار ٽريننگ جو ڪم سڄي ملڪ ۾ بند ڪري ڇڏيو ۽ پئنچات راج کي نظر انداز ڪري ڇڏيو. نهرو جي ايامڪاري ۾ لوڪ تنتر راج مٿاڇرو ۽ شهري هو. لوڪ تنتر جو بنياد ڳوٺن ۾ پنڇايتي راج ٿي سگهي ٿو. اهو زور وٺي ها ته لوڪ تنتر هن وقت ڏولائي ۾ نه پوي ها. پر مرڳو ئي پنڇايتي راج کي غرق ڪري وڌو اٿس. ڪير چوي ته لوڪ تنتر ڪٿي ۽ ڪيترو بچندو ۽ ڪيترو ٻڌندو.

دنيا ۾ انسان کان سواءِ ٻيا به پراڻي آهن. جانور پڪي، جيت وغيره مان ڀانيان ٿو ته پڪي ته هر ڪنهن انسان کي وڻندا آهن. جانور ڪن کي، جيت ڪن ٿورڙن کي، مون کي عجب لڳندو آهي ته ايشور ٻيا جيو پلي پيدا ڪيا پر انسان شايد بي خياليءَ ۾ پيدا ڪيائين. دنيا ۾ انسان جيترا جيو ڏکيا ۽ ماريآ آهن، شڪار شوق ۽ خوراڪ سانگي اوترا جهنگلي جانورن به نه ماريآ هوندا. پر انسان جنگين ۾ ڪروڙها ٻيا انسان به ماريآ آهن ۽ جلد شايد انسان ذات به ختم ڪري ڇڏي ٿي ته انسان ۾ جيڪي اوگڻ آهن سي ڪنهن به جانور ۾ نه آهن. پاليل يا جهنگلي جانورن کي اسين گگدام چوندا آهيون ۽ مٿن ديا ڪرڻ سکندا آهيون. ڪي جانور ته پيار وڃون پاليندا آهيون. مون ڪڏهن جانورن ڏي ڌيان ڪو نه ڏنو هو ۽ نه ئي پاليا هوا. جيل انڊر هليون اسان جي وارڊ ۾ پيهي آيون ۽ مون به ڪري هڪ پالي، پيار وڃون نه پر وندر لاءِ ڪراچيءَ ۾ 1947 جڏهن انسان انسان سان ڪلور ۽ ٽهر ٿي ڪيا تڏهن مان آرتوار صبح جو به ڪلاڪ جانور خاني ۾ من جي سانت لاءِ ويندو هوس ۽ ماڻهن کان جانورن جي صحبت پسند ڪندو هوس. هاڻي به Zoo ۾ ڪلاڪ وڃي وهندو آهيان، خاص ڪري ڍنڍ جي پکين پرسان.

جڏهن پارليامينٽ ۾ هوس ته هڪ ڏينهن شريمني رڪمي ڊيوِي ارنبيل هڪ (Prevention of cruelty to animals Bills) يعني جانورن تي اتياچار بند ڪرڻ جو بل پيش ڪيو. اڳي به اهڙو بل پهريئن 1890ع ۾ پاس ٿيو هو ۽ پوءِ 1917، 1938، 1940 ۾ درستيون ڪيون ويون ته به انهن ۾ ڪافي نقص هوا. بل بي ڪلاس راجن ۾ ۽ ٻهراڙي ۾ لاڳو نه هو ۽ ڪاسائڪي گهرن، هل چاڙهن، ڊاڪٽرن جا جيئرن جانورن تي عجيب تجربا انهيءَ ۾ نه هوا. شريمني رڪمي جو هن ڪم ۾ اهڙو پير ۾ هو جو ڏاڍي پاڻ سان هڪ بل 5_3_1954 ۾ پيش ڪيائين ۽ مٿس ڳالهائين. سڀني جون دليون ڀڄي ويون ۽ پنڊت نهرو اهڙو بل سرڪار طرفان پيش

ڪرڻ جو انجام ڪيو. هن ڳري سوال جو هر پهلوءَ کان اڀياس ڪرڻ لاءِ هڪ خاص ڪاميٽي به ٺاهي ويئي. تڏهن شري رفيع احمد قدوائي خوراڪ ۽ ڪيتي جو وزير هو ۽ ڪاميٽيءَ کي هر ڪنهن قسم جون هن سهوليتون ڏنيون. غير سرڪاري ميمبر 14 مان 9 هئا ۽ اهي رڪمڻي ديويءَ جي سفارش تي رکيا ويا. مان رڪمڻي ديويءَ کي پنهنجي نه سڃاڻندو هوس پر گانڌيجيءَ جو ماڻهو سمجهي منهنجي به سفارش ڪيائين. مون شروع کان وٺي ڪاميٽيءَ جي ڪم ۾ خوب بهرو ورتو. ڪاميٽيءَ پنهنجو دورو 5-10-1955 تي شروع ڪيو ۽ 13 وڏا شهر ڏسي دوري ۾ 310 مکيه ماڻهن کان گواهي وٺي ۽ آخر بئنگلور ۾ ويهي رپورٽ تي بحث ڪيو. شهرن ۾ ڪوس خانا، جانورن تي تجربن جون اسپتالون، جانور خانا اڪيٽين ڏٺا. رپورٽ لکڻ کان اڳ به بنيادي سوال اُٿيا ته جانور ڇا ۽ نرديتا ڇا آهي. هڪ بينگالي ميمبر چيو ته مڇلي جانور نه آهي جو پاڻيءَ مان نڪتي نه آهي ۽ مٺي نه آهي. مڇي ته نرديتا ئي نٿي سگهي. اسپين سنڌي چوندا آهيون ته مڇي درياھ جو ميوو آهي. نيٺ ڪاميٽيءَ جانورن جي هڪ وصال وياڪيا ٺاهي. جانور يعني انسان کان سواءِ ڪوبه جيو. انهيءَ ۾ غيبي جنٽر (Bacteria) به اچي ويا. نرديتا جو به اهڙي وصال وياڪيا ڪيائون. يعني جانورن کي اجايو ايذاءَ ڏيڻ يا ڏکوڻ جا اڪيچار نمونا هئا. مثلاً جانورن کي اجايو مارڻ يا ڊوڙائڻ. (2) اجايو رکڻ، ٻڌڻ، ڪٽڻ (3) جانور ڪهي انهيءَ جو ڪو خاص غصو وڪٽڻ (4) جانور کي ريل چيل ڇڏي ڏيڻ (5) مٿس گهڻو بوجو سٿڻ (6) بي قياسي نموني ڪهڻ (7) ڇڏي جانور کان ڪم وٺڻ (8) جانورن کي وندر لاءِ ويڙهائڻ (9) بيماري ڏهري جانور کي بک ۾ پاهه ڪرڻ وغيره.

اڳي مون انهن ڪڪرن ڏي ڌرو به ڌيان نه ڏنو هو. ڏٺو هوم ته تانگي ۾ ڏهه پندرهن ٻار وهاريندا هئا ڇڻ ٻار ۾ تور خير ڪا آهي، ڏٺو هوم ته گهوڙو پيو ڊوڙي پر تانگي وارو ڪٽيندو پيو هلي. ڏٺو هوم ته گڏهه مٿان ڳرو ٻار پر ٻار کي قابو ڪرڻ لاءِ پٺيان واڻ جي ڌوريءَ جا سِير ڏيئي ڦٽ ڪري وجهي پر هي طرح طرح جا ساڻن ڪاسائڪا ڪم خيال ۾ ڪونه آيم. سي به اهي ڏک شهرن ۾ جانورن کان ڪم وٺي ڪمائڻ ڪري تان جو مالڪ جي دل پٿر وانگر ٿي وڃي ۽ ڏک رواجي پيو لڳي. پر ڳوٺن ۾ جانورن کي مال يعني ملڪيت ڪري ليکيندا آهن. اُتي مالڪ ذري گهٽ بکيو ۽ مال گهڻي قدر بکيو. زمين کيتيءَ لاءِ ۽ مال جي چاري لاءِ به تان جو کيتيءَ جي پومي چاري لاءِ پومي هضم ڪيو وڃي. ماڻهو مال بنا رهي نٿو سگهي ڇو جو مال کير ڏئي، پورهيو ڪري ۽ گوشت به ڏئي. سٺي کيتي ۽ عمدو مال گڏيا سڏيا پيا آهن. پر مال تي ڌيان گهٽ، خاص ڪري چاري تي.

بيو ته مال اسان وٽ بيشمار آهي. 1956 جي شمار ۾ تيهه ڪروڙ مال (گايون، مينهن، ٻڪريون، ريڊون وغيره) هو ۽ ذري گهٽ ڏهه ڪروڙ مرغيون (Poultry). يعني ته دنيا جي آدمشماري 300 Crore جي ٽي پتي اسان وٽ مال آهي ۽ انهيءَ مان ڏهه سيڪڙو مال بيڪار آهي، جو نه ڏئي کير ۽ نه ئي پورهيو. ايڏي ساري مال کي ڪيترو نه کاڌو کپي ۽ هوڏانهن گانءِ ۽ مينهن پئي رکيا ٿا وڃن، گانءِ وچڙا ڏيڻ لاءِ ۽ مينهن کير لاءِ. نتيجو اهو جو ڍڳو کيتيءَ لاءِ سنڀاليون ٿا. پر گانءِ ماتر پوڄا لاءِ مينهن کير لاءِ پر پينسو پيو بڪ مري ريڊ رڪون ته ٻڪري به ٿا رڪون! هاڻي فيصلو ڪرڻ کپي ته نيٺ گانءِ رڪون ۽ نه مينهن، نه ته مينهن گانءِ کي ڳڙڪائي ويندي ٻڪري غريب جي گانءِ سا ٻڪري رڪون پر نه ريڊ. پوءِ گانءِ ۽ ڪري جو اولاد سڌاريون ۽ ٻنهي کي خوب کاڌو ڪاريون. اُٺ ۽ گهوڙو ته اڳيئي لڏين پيا ۽ وهت بدران موٽرون ۽ ترڪون پييون هلن.

بل ۾ هڪ جانورن جي ڀلي لاءِ بورڊ (Animal Welfare Board) مقرر ڪيو ويو ۽ راجهه سڀا طرفان 1962 تائين مان انهي بورڊ جو ميمبر هوس. پر هي مسئلو ڳرو ۽ جهونو آهي ۽ انهيءَ جو علاج به ڪي سال گهري انسانن جا اهڃاڻ به ايترا جهجهيا ۽ پيچيدا آهن جو مان ڀانيان ٿو ته جانورن ذري گهٽ ناس ٿي ويندا، تنهن کان پوءِ اسان کي سرت سمجهه ايندي، جانورن بنا هيءَ دنيا ڪجسي ۽ بناوٽي پيئي لڳندي ڇڻ ڳڳدامن لاءِ ديا گم ٿي ويندي ۽ انسان ديا ڪرڻ وساري ڇڏيندو.

وڏو سيلاني

پارليامينٽ جي ميمبرن کي ڪئين سک ۽ سهنج ٿين ٿا. هڪ سک جا مون به جهجهو فائدا ورتا يعني ننڍي هوندي کان گهو مو هوس ۽ هاڻي ته وڏي پيماني تي رولو ٿي پيس. ڪيسي ۾ سڄي ملڪ جي ريلوي پاس هئي پر انهيءَ پاس سان مون پاڙيسري پرديسي ملڪن ڏسڻ جو فائدو ورتو. هڪ ڏهن ميمبرن جي ٽولي ٺاهيسين ۽ خيال ڪيوسين ته نيپال، برما، سيلون، ملايا، افغانستان وغيره ڏسندا سين. ڪشمير کان وٺي دورو شروع ڪيوسين ڇو جو تن ڏينهن ۾ نه ڊيسي يا نه پرديسي هو ۽ وڃ ۾ پئجي لٽڪيو. عبدالله کي بند ۾ رکي بخشي غلام محمد کي مکيه وزير بڻايو ويو هو. هن ۽ صادق ۽ ٻين وزيرن وٽ ڪانا ڪاڏا سين ۽ حال احوال ورتوسين. سياسي ۽ اقتصادي حالتون منجهيل هيون ۽ اسين به منجهي پياسون. ڄمونءَ ۾ فوجي آفيسرن سان گڏ هڪ (Armoured Jeep) يعني هٿيار بند جيب ۾ پندرهن ميل سرحد تي چڪر هنياسين ۽ هٿ جي دوري بنيءَ سان پاڪستان جا سرحدي رکوال (Guards) به ڏسي سگهياسين. تڏهن ڪشمير هر طرح هندستان تي اڏين هو. ويندي ڪاڏي خوراڪ لاءِ ۽ سيلانين جي شيلن ۽ شغلن لاءِ ڪو حساب

ڪونهي ته شروع کان وٺي اڄ تائين هندستان ڪيتري ۽ ڪهڙي مدد، سڌي يا اڻ سڌيءَ طرح، ڪشمير کي ڪئي ۽ انهيءَ مان نيٺ ڪيترو تيل ۽ ڪهڙي ڪٽر نڪرندي. پر هندن جي نبض چنتا ڀري هئي ۽ ڏٺيسين.

هڪ سال کان پوءِ 1954 ۾ ٻيو سفر نيپال جو شروع ڪيوسين. نڪرڻ کان اڳ ڪڏهن شري جواهر لعل سان ۽ سندس (External Affairs Ministry) يعني پرديسي معاملن جي وزارت جي سيڪريٽري سان گڏجي پڇي پوءِ ويندا هواسين. موٽيندي هڪ ننڍو مخفي نوٽ به پيش ڪندا هواسين. پاڻ تائين ريل گاڏيءَ ۾ ۽ ڪلاڪ اندر هوائي جهاز ۾ ڪٽمنبو اڏي تي. ڀارتي ايلڇي به اسان جي سواگت لاءِ آيو هو. پر لهڻ شرط هڪ نيپالي انبوهه اسان کي گهيري ويو ۽ پوءِ نعرا هڻڻ لڳو. چي ”هستڪيپ مت ڪرو“ يعني اسان جي راڄ ۾ دست اندازي نه ڪريو. مهيني کن کان پوءِ هنن جي وڌان سڀا جون چونڊون ٿيڻيون هيون. اسين اُلٽو واٽڙا ٿي وياسين ڇو جو اسين ڪڇ سد پائونا (Good_will) جي خيال کان ويا هواسين. اسان سان هڪ نيپالي ميمبر مايا وٽي چيتري به هئي. اسان جي ايلڇيءَ کي به خبر ڪانه هئي ته هوائي اڏي تي اسان جو هي حال ٿيندو. سوسائين اسان ڏهن جڻن کي موٽرن ۾ وهاري دريون بند ڪري شهر جي ٻاهرئين رستي کان وٺي هڪ شاهي محل ۾ وڃي ست ڏينهن بند ڪري رکيائون. محل ٻاهران نعرا پيا ٻڌندا هواسين. وڏو وزير (K.B.Kriralala) هو ۽ رات جو اوندهه ۾ وڃي هڪ ڏينهن وٽس کانو ڪاڌوسين. هڪڙي ڏينهن اوچتو پشوپتي مندر شهر کان ويهارو ميل پري ڏسڻ وياسين، سو جڻ ڪي ڪين ڏٺوسين، باقي ڏاڍو گهڻو ٻڌوسين. اسان جي ايلڇيءَ هڪ وڏو کانو ڪيو جتي محل اندر ڪيترن کي گڏياسين.

ڀارت جي آزاديءَ کان پوءِ نيپال به آزاد ٿيو. درحقيقت نيپال انگريزن جي ايامڪاري جي ڏينهن کان سواءِ هميشه آزاد هو. نيپال بلڪه ڪاهون ڪيون هيون، ٿپيت ۽ بهار تي. نيپال جو ملڪ هڪ پتي اُتر ۾ اونچا پهاڙ هڪ پني وچولا جبل ۽ هڪ پتي ڏکڻ ۾ ترائي- جبلن جي تري ۾ آهي. ترائي جسي بهار جو ٽڪرو آهي. بهاري هندو آدمڙ چانورن جي پوک، بهار جون موسمون... نيپال جي اها ترائي سندس لاءِ اخبار خالو (Granary) آهي. نه ته هوند بک مري. انهيءَ ترائي کان مٿيو هڪ شاهي پيلو آهي. پنجاه ميل ويڪرو ۽ اٽڪل اڍائي سؤ ميل ڊگهو. جنهن جهڙو هندستان ۾ اعليٰ شڪار گاهه، خاص ڪري چيٽن جو، ٻيو ڪونهي.

انگريزن جي وڃڻ کان پوءِ هو پورن آزاد رهڻ چاهين ٿا. وٽن ڪڇ آهي به ڪونه. سٽي سڳي سوڌو واپار لاءِ هندستان تي دارومدار اٿن. وڏا برفاني پهاڙ اٿن ۽ ڪئين درياھ اُتان نڪري هندستان ۾ ٻوڙان ٻوڙ ڪن ٿا. انهن کي قابو ڪرڻ لاءِ شاهي بند گهرجن، جئن ڪوسي درياھ. پوءِ پنجاه لک ايڪڙ آباد ڪري سگهجن ٿا. بجلي جي طاقت به پيدا ڪري سگهجي ٿي. ٻنهي مان ٻئي فائدو وٺي سگهن ٿا ۽ ورتو اٿن.

ٻيو ته نيپال پهاڙن اندر ٻوسائيل آهي ۽ ٻاهر وڃڻ لاءِ رستا ڪپن. اهي رستا گهڻو ڪري ڏکڻ ۾ پهاڙن هيٺ هندستان ڏي وڃن ٿا. اهي ٺاهڻ ۾ اسان کين خوب مدد ڪئي آهي. پر هو اُتر طرف به ٻاهر نڪرڻ لاءِ رستو چاهين ٿا ۽ اهو چين کين ٺاهي ڏنو آهي. سندن جيئدان واپار تي آهي ۽ گهڻو ڪري هندستان سان. پر ٻين ملڪن سان واپار به ڪرڻ چاهين ٿا. تنهن ليکي ٻنهي ملڪن جو پاڻ ۾ شڪ شبهو آهي. در حقيقت هندستان سان سندن لاڳاپا گهرا ۽ پراڻا آهن. سندن ڌرم هندو ۽ ٻڌ ڌرم جو ميل ميلاپ آهي؛ سندن ٻولي هندي ۽ نيواري جو گڏيل مربو آهي. سندن مهاراجا راجپوت ونش جو ليکيو وڃي ٿو. سندن گورڪا سپاهي اسان جي پلٽڻ ۾ آهن. سندن

واپاري ۽ گورکا سپاهي دارجلنگ ۽ گورکپور ۾ وڏيون ڪالونيون اڏي ويٺا آهن. سندن وديارتي پاتنا ۽ وارانسيءَ وٽ وڌيڪا آهن. سندن سياسي جماعتون هندستان جي جماعت سان ڳنڍيل آهن. سندن وڏا هندستان ۾ اجهو وٺندا آهن. اسان سان جهڳٽو ڪندا ته اسان کان وڃڻ نه سگهندا، رڳو اسان کي ڏيرج ڪپي ۽ انهن کي جلد اُسرِي بالغ ٿيڻ ڪپي. سمجهن ٿا ته چين هڪ هائو آهي جو کين پهاڙن سوڌو مهاراجا سوڌو هيو ڪري هضم ڪري ڇڏيندو. ثبوت سندن لاءِ هڪ چٽا ۽ ڌمڪي آهي.

سال بعد اپريل 1955 ۾ آواڊي (Awadi) ڪانگريس کان پوءِ اسين ڏهاڪو ميمبر، هوائي جهاز رستي مدراس کان ڪولمبو وياسين ۽ هڪ وڏي موٽرڪار (Station Wagon) ٻن هفتن لاءِ پاڙي تي ورتيسين ۽ ٽپڙن سوڌو انهي ۾ سڄي سيلون جو ڌڪڻ کان اُتر ۾ جافنا بندر تائين سفر ڪيوسين. آب هوا، قدرت جو نما ۽ ٻڌ تيرت اسانن جي ڪري سيلانين لاءِ سيلون نهايت مزيدار آهي. ڪئين سکيا سنڌي به هوا جن وٽ خوب ڪانا کاڌاسين. اُتي جي مشهور يونيورسٽي (Peradenia)، جا آڪسفورڊ يونيورسٽي جو پورو نقل آهي، نه رڳو تعليم جي پر انهيءَ کان وڌيڪ رهت رهڻي ۾ سا به ڏٺيسين. ايراضي ۽ پکيڙ ۽ قدرت جي سندرٽا ۾ آڪسفورڊ کان به ڪثر. پوءِ انراڌپور پولو نورا، سگريا به ڏٺاسين، جي ٻڌ تيرتن ۽ پراچين آستانن جي ويچار کان هند ۾ سانچي ۽ سارا ناٿ سان ڪلهو لڳائين ٿيون. ٻڌ پنين (Banyan) درخت جو هڪ ٻه پڻ مون اُتان پوتر يادگار لاءِ ڪنيو. در حقيقت سيلون جو سنهالي آدم سٺ سيڪڙو کان مٿي ٻڌ ڌرم جو ۽ پنجويهه سيڪڙو هندو (تامل) آهي. انهن ٻنهي جو پاڻ ۾ سلوڪ آهي. ڇهه سيڪڙو ملايا جا مسلمان مورا آهن جي عربن وانگر مذهبي مسلمان نه آهن ۽ پوءِ ڪڇ ٻڌ سياو جا ٿي پيا آهن.

پر ٻوليءَ جو جهڳٽو تازو ڇيڙيو ويو آهي. سيلون ۾ ڪجهه صدين کان ڪي تامل ڪاهي آيا ۽ اُتر سيلان ۾ شاهي بينڪ بنائي وينا. ڪيتي توڙي واپار ۾ برڪ آهن ۽ اٽڪل ڏهاڪو لک آهن. انهن کان سيلون وارا ڪوءِ ڪائيندا آهن. پر ڏهاڪو لک ٻيا به تامل مان مزور آيا آهن جي Kandy جا تامل ليکيا ويندا آهن. اهي ويهارو لک تامل پنهنجي ٻولي کي سرڪاري ٻولي رکڻ چاهين ٿا. هوڏانهن سنهالي پنهنجي ”سوڙيا“ کي سرڪاري ٻولي ڪرڻ چاهين ٿا. ٻوليءَ جي جهڳٽي ڪري وچان ئي انگريزي ٻولي مٿن سوار آهي. سيلون تي اڃا نه رڳو انگريزي ٻولي سوار آهي پر انگريزي رهنمائي، ادب، آداب وغيره انگريزي آهن، جڻ ته پنهنجي سڀيتا جو ڪو به قدر ڪونه اٿن. گهڻو پڙهيل ته انگلنڊ کي پنهنجو Home ڪري ليکيندو. انهيءَ ڪري واپار ۽ چانهه جي Plantation ۾ انگريز اڃا به زور آهن. آزاديءَ کان پوءِ به اڳي وانگر سياست ۾ نه پر آرٽڪل ڪيتر ۾ تيهان زور آهن. پر هڪ ٻيو سوال به جهڳٽي جو باعث آهي. ڏهاڪو لک تامل مزور آهن جن کي سيلون ۾ نگر واسي حق نه ڏنا ويا آهن. لعل بهادر شاستري سيلون سان ٺاهه ڪري اٽڪل چئن لکن کي اهو حق وٺي ڏنو. اهو ٺاهه به تڏهن ڪيو هو. انهن جڏهن شريمني سرڀماو بندر ٺاڪا وزيراعظم هئي. پر جو حق ٻن سالن اندر تن لکن کي ملڻو هو سو ويهن هزارن کي مس اڃا تائين مليو آهي. هاڻي ٻيهر هوءَ وزيراعظم ٿي آهي ۽ اُميد ته ٺاهه جلد عمل ۾ ايندو ۽ ڇڪتاڻ گهٽ ٿيندي. سيلون جو سفر ختم ٿيو تڏهن اسين جافنا مان جهاز رستي راميشور وياسين ۽ مشهور مندر ڏسي دهلي موٽياسين.

تن سالن کان پوءِ اسان جي ٽولي جون 1958 ۾ ملایا ڏي ويئي. هن پيري اسين فقط پنج جڙا هواسين. جهاز رستي مدراس کان سينگاپور هڪ هفتو لڳي ٿو ۽ موت مهل به هفتو لڳي ٿو. اسان کي ساڳئي جهاز ۾ موٽڻو هو. ملایا جي ننڍن بندرن - پينانگ، سويتنهام، ملاڪا ۾ هڪ هڪ ڏينهن ۽

سينگاپور ۾ چار ڏينهن. پوءِ موٽر رستي تي ڏينهن ملایا ۾ گھمياسين ۽ کوالالمپور راڄڌاني به ڏٺيسين. مٿيوئي هفتي ۾ گھڻو ڪين ڏٺوسين. پر جهاز ۾ هندستاني مسافرن کان خبرون چارون ورتيونسين. ملایا ۾ خاص به شيون ٿين ٿيون۔ قلعي ۽ ربر۔ قلعي زمين کان ڏهين فوٽي اندر ٿئي ٿي. ۽ اهي سؤ سالن کان چينن جي هٿ ۾ آهن. قلعي ڪڍي ڇاڻي ڳاري انهن جون سرون ٺاهي پرديس موڪلين ۽ انهيءَ پيدائش ۾ دنيا ۾ ملایا پهريون نمبر آهي. ڏکڻ ۾ ربر جا ڪيٽ (Plantation) گھڻو ڪري انگريزن جي هٿ ۾ آهن. (Tappers) چيني يا هندستاني آهن. پر چيني وڌيڪ محنتي ۽ هوشيار. هندستاني مزور کان پيڻو ڪمائين ٿا. ڪي ته مالڪ به آهن ۽ آهستي آهستي انگريزن کان خريد ڪندا وڃن ٿا. اهو سڄو ڪچو مال کوالالمپور ۾ اچي ٿو ۽ پرديسين ۾ وڪامي ٿو.

ملڪ ۾ ٻه پٽيون زمين اڃا گهاٽو بيلو آهي ۽ هڪ پٽيءَ ۾ ربر جي پوک ۽ قلعي جون ڪاٿيون ويهن سالن واريءَ جا ڏير ٿيو پون. ڀانءِ ته سڀ کاڌو ٻاهران ٿو اچي ۽ ملڪ واپار تي پيو تڳي. انهيءَ واپار تي ڪو ڀروسو ڪونهي ۽ ڪو به انٽر راشٽري جهيڙو اُڀرندي ايشيا ۾ ٿئي ته واپار کي وڏو ڌڪ لڳندو. اڪثري ربر جو اڳهه لهندڙ ۽ چڙهندڙ آهي ۽ هڪ قسم جي سٽيپازي آهي. ملڪ جو بچا و اڃا قدرتي انگريزن جي هٿ ۾ آهي. گهر ۾ نئين سياست بي آزمودگار آهي ۽ راجنيتي پارٽيون قومي نه پر فرقيوار آهن: ملائي ۽ چيني ۽ هندستاني. چينين کي هضم ڪرڻ ڏکيو ۽ هندستانين تي ڪو ڀروسو ڪونهي. خوب ٺاٺا ڪمائي وڃي هندستان ۾ خرچين ٿا. سندن ٻار به هندستان ۾ پڙهن ۽ شاديون ڪن. ملایا ۾ چيني نگرواسي ٿي، گهر ٺاهي، زمينون خريد ڪري ڪارخانا کولين ٿا پر هندستاني ڪهڙي به پرديس ۾ نگرواسي نٿا بڻجن ۽ آهستي آهستي ڌڪجي نڪرن ٿا. چيني جتي آهن اُتي هڪ مضبوط سماج ٺاهي گهر ڏندو کيتي اُتي ڪن ٿا. ۽ انهن

کي کير هٿ نٿو لڳائي سگهي. هندستاني ڏکڻ اڀرندي ايشيا جي سڀني ملڪن ۾ وسي سگهن ٿا ۽ واپار به خوب وڌائي سگهن ٿا. پر جات پات جي پيدن ڪري بولين جي فرقن ڪري ۽ نرالن پنٿن ڪري هڪ پڪو هندو سماج نٿا بنائي سگهن. هڪ ئي منشا سان پرديس وڃن ٿا ته ڪيئن ۽ ڪيترو ناٿو ڪمائي گهر کڻي اچجي. مزدور ٿي وڃن ٿا ۽ مزدور ٿي موٽن ٿا. پر هندستان ۾ کين آستان آهي ۽ نه پرديس ۾ آستان بنائڻ چاهين ٿا. تنهن کان هندستان جا مسلمان وڌيڪ ٿانئڪا آهن جي ٻاهر شاديون ڪري گهر ٺاهي وهن ٿا. هندستان کي پراچين ڪال وانگر وري اهي ملڪ وسائڻ گهرجن يا انهن سان واپار وڌائڻ گهرجي. هاڻي ته ڪارخانا به کولڻ گهرجن.

سينگاپور ته هڪ وڏو بندر آهي جتي اسي سيڪڙو چيني آهن جي واپار ۽ ڌنڌي ۾ قابل آهن. کليل بندر هئڻ ڪري روز سو ۽ ڏيڍ سو جهاز بندر تي اچن ٿا. واپار ڪري ماڻهو بلڪل سکيا آهن ۽ جڳهيون گهڻو ڪري پنڌرهن يا ويهه ماڙ آهن. ڏهن مان اٺن کي موٽر ڪارون آهن ۽ ڏينهن جو رستو اورانگهڻ به خطري ڀريو آهي. انهيءَ طرف جيڪو جهاز ڪيڏانهن به وڃي ٿو ته سينگاپور ضرور ڇهندو. هاڻي ته نه رڳو آميرڪا پر رشيا جو به انهيءَ پاسي ڌيان آهي ۽ هندي ساگر ۾ اڏڻ ۽ بندرن ۾ اڪيون اٿن. ٽن هفتن بعد موٽي اسين مدراس بندر تي آياسين. 1956 ۾ اسان جي پارٽي برما ۽ 1958 ۾ افغانستان ۾ ويئي. پر آءُ شامل ٿي نه سگهيس ڇو جو هڪ ٻن ڪاميٽين جو چيئرمين هوس ۽ انهيءَ ڪم ۾ ڦاٿل هوس. منهنجي خيال ۾ هندستان کي پنهنجي پاڙيسرين سان وڌيڪ واقف ٿيڻ گهرجي ۽ پاڻ ۾ گڏجي ڏکڻ اڀرندي ۾ صلح سانت جي جوابداري به کڻڻ گهرجي. ٻيو ته اسان هندستانين کي نه رڳو پئسي جو خيال رکڻ گهرجي پر هندستان جي سڀيتا، ڪلا، ٻولي ۽ ناگري لپي ڦهلائڻ گهرجي. سو تڏهن جڏهن اسان کي انهن جو فخر هوندو. هن وقت اسان کي هنن ملڪ ۾ فقط واٽڪو ۽ مزورڪو درجو

ڏنل آهي. دنيا جي ستن اٺن ملڪن ۾ هاڻي اٽم بم هٽايو جن بم کي واپس
 بم ٺهڻ پيا ۽ ٻيا ملڪ به ٺاهڻ جي ريس پيا ڪن. سڀ سمجهڻ ٿا ته ٽين
 مهاڀاري لڙائي لڳي ته انسان ذات دنيا مان ناس ٿي وڃي. ائين به سمجهڻ ٿا
 ته هن وقت جا هٿيار ٺاهڻ جي سخت ريس پيئي هلي، انهيءَ ۾ ڪنهن به
 ويل ڪنهن هنڌ هڪ ئي نتيجو نڪرڻو آهي. بم ڦاٽڻ ۽ جنگ شروع ٿي
 وڃڻ.

انسان بم کي ڦاٽڻ کان آخر روڪي نه سگهندو. اهو پڻ 1960 بعد
 ايترو وڌي ويو آهي جو عام جنتا ۾ هڪ خيال زور ورتو ۽ انهيءَ خيال جو
 هڪ لفظ ٺهي ويو آهي ته عام هٿيارن تي پورن بندش (Complete
 general disarmament) پوي انهيءَ تجويز کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ
 Geneva conference ٺاهي ويئي جنهن ۾ اٺ عيوضي اٺن ملڪن جا
 هئا. جن اٽم بم نه ٺاهيو آهي پر جو خوف اٿن. اها سالن کان جنوا ۾ ويٺي
 آهي پر آميرڪا ۽ روس پاڻ ۾ ريڪراءِ نٿا ٿين. مگر جون 1962 ۾ گهانا
 جي راڄڌاني آڪرا ۾ هڪ ڪانفرنس بم منع نامويعني (Ban the Bumb)
 ڪڍائڻ لاءِ ڪوٺائي ويئي. روس به هڪ World congress of general
 disarmament and peace 9 کان 14 جولاءِ تائين ماسڪو ۾ گهرائي هئي. انهن
 جو ٻڌي هندستان به اوچتو ريس ڪري Gandhi Peace Foundation طرفان
 هڪ Anite_ Nucear Arms Convention, 16 کان 18 جون دهلي ۾
 سڏائي آڻي انهيءَ جو ميمبر هوس.

دهلي جي ڪانفرنس ۾ اٽڪل هڪ سؤ ڊيليگيٽ هئا جن مان ٿورا
 پرديسي. ڪانفرنس جو مکيه مقصد هو ته اٽم بم جا آزمائشي سقوت بند
 ڪجن. انهيءَ ۾ ڪڇ ڪاميابي ٿي. ڪانفرنس هڪ ڊيليگيشن سري
 راجگوپال آچاري سان موڪليو ۽ سقوت بند ڪيا ويا. پر زير زمين جا ننڍا
 وسقوت بند نه ڪيائون، ڇو جو انهن جي سر زمين تي تپاس بابت هت پيد

رهيا ۽ اڃا آهن. ٻيو ته راج گوپال آڇاريه سڄاه ڏنو ته ڪو جهاز انهيءَ بحري علائقي ۾ گهري جتي وسڻو ٿيڻا آهن پر ڪير مسافر ٿيندا ۽ خاص ڪري ڪهڙا خلاصي ۽ ڪير جهاز جو ڪپتان؟ ٻيو سڄاهو ته سنيڪٽ راشٽر سيا (U.N.O) ۾ ٻه ٽي روڪ وجهڻ جو پرستاءِ پاس ڪجي. پر سوال اٿيو ته پوءِ عمل ۾ ڪئن آڻبو؟ راجيندر بابو سڄاهو ڏنو ته ڀارت ٻه نه ٺاهڻ جي بڪ طرفو دائمي پر تگيا ڪري پر اهو پاس نه ٿيو. چيني حملي کان پوءِ راجيندرا بابو به بڪ طرفي پر تگيا جي برخلاف هو.

هن سال 1970 ۾ چيني Satellite چوڙڻ کان پوءِ هندستان ۾ سخت هلچل جاري ٿي آهي ته اسان کي به خطري کي منهن ڏيڻ لاءِ ٻه بٽائڻ گهرجي. بلڪ هت به هٿيارن ٺاهڻ جي هڪ سخت حريفائي شروع ٿي ويئي آهي. سو به جڏهن يورپ ۽ آميرڪا ۾ شسترن تي روڪ وجهڻ جي هلچل زور آهي. اسان لڙائي نه ڏئي آهي پر رڳو ٻڌي آهي. گذريل ٻن مهياڀاري جنگين ڪري ڪيترو مال ۽ جان جو ڳرو نقصان ٿيو ۽ ٽئين ائٽم بم جي جنگ مان بيهڪ نقصان ٿيندو سو ٺاهيندڙ ئي محسوس ڪري سگهن ٿا. اسان لاءِ ڪڇ ريس آهي ۽ ڪڇ چين جو ٻي حساب پئو آهي.

آڪرا جي اسيمبليءَ ۾ (21-6-1962) اٽڪل ٻه سؤ ٽيڪنيڪل ماهر حاضر هئا ۽ ڪي مشهور ماڻهو جي جنگ خلاف هئا. هفتو گڏ ويٺا ۽ انهيءَ ۾ هندستان مان فقط پنج جڙا هئا ۽ مان انهن مان هڪ هوس. ڪو به پنجن ۾ ماهر نه هو. بلڪ اهي بحث اهڙا ٽيڪنيڪي هئا جو اسين اڻڄاڻ ڪڇ به سمجهي نه سگهياسين. ڪانفرنس پنڌرنهن کن ڪتابڙيون جمع جي مسئلي تي ڇپايون هيون جي اسين پڙهي ڪڇ ٿو ور سمجهي سگهياسين. بحث ۾ ڪو به بهرو نه وئي سگهياسين. رڳو وات کولي عجب ۾ ويهي ٻڌوسين. پر جيڪي جنگ خلاف هئا تن سان خوب ملياسين ۽ اهي يورپ ۽ آميرڪا ۾ پرڪيات هئا.

ستن ڏينهن کان پوءِ ڪتابڙين ۽ ڪاغذن جو ٿلهو ڪٿي اسين لنڊن ۽ برلن مان ٿيندا ماسڪو جي ڪانفرنس ۾ وڃي شامل ٿياسين. هي Peace ڪانگريس روسي سماج وادين سڏائي هئي ۽ فقط نالي ۾ دنيا جي سڀني ملڪن جي ڪانگريس هئي. انهيءَ ۾ ٻه هزار ڊيپليگيٽ 121 ملڪن مان آيل هئا. تنهن کان سواءِ پنج سؤ چٽا خبرو Observers ۽ ٻه سؤ اخبارن جا عيوضي هئا. ڪانفرنس ڏي ڏهه هزار کن تارون واڌاين جون آيون ۽ ڪانفرنس ماسڪو جي نئين ۽ شاهي محل ۾ ٿي. آمريڪا مان 190 چٽا، انگلنڊ مان 140 ۽ هندستان مان 135 ڊيپليگيٽ آيا هئا. هر ڪنهن ملڪ جي ڊيپليگيشن کي پنهنجو ليڊر هو ۽ اسان جي شريمني راميشوري نهرو ليڊر هئي. هر هڪ ڊيپليگيشن ڌار ويهي گڏيل رايو لکي ۽ پوءِ ڪانفرنس ۾ ڪاغذ پيش ڪندي هئي. خيال جي آزادي نه هئي، ۽ ايڏي مجموعي ۾ ٿي به نٿي سگهي. هڪ شاهي پردرشني هئي ۽ دنيا جي ملڪن ۾ ڌاڪو وڃائڻ لاءِ ته روس به جنگ خلاف آهي. پر هڪ مهينو اڳ روس اوچتو پنجاهه آزمائشي زير زمين وسٽوٽ ڪيا هئا.

ڪانفرنس ۾ صلح ۽ جنگ بند ڪرڻ جي ڪا به ڳالهه ڪانه هئي. هٿيار گهٽائڻ بابت ۽ ڪيترا ۽ ڪهڙا گهٽائجن انهيءَ ۾ ٿي منجهي پيا. ڪا به حڪومت يڪطرفو هٿيار يا ائٽم بم بند ڪرڻ واري نه هئي؛ نڪو ڪو اهڙو زبردست ليڊر هئو جو ڪانفرنس تي پنهنجو ڌاڪو ڄمائي سگهي. جپان ۽ هندستان ۾ ڪجهه اُميدون هيون پر انهن جو آواز جهپيل ۽ گهٽيل هو. سڀني جي سر تي اهو پوت ويٺل هئو ته دنيا جي ٽن سؤ ڪروڙ آدمي ۾ هر هڪ انسان جي مٿان 500 تنن جا خوفناڪ ڦاٽندڙ بم تيار رکيا هئا؛ ته هڪ وار جنگ چڙهي ته پوءِ ڪو به ملڪ پاڻ کي انهيءَ جي اثر کان بچائي نه سگهندو. ته ڪيئن حڪومتون جن وٽ هن وقت اٽلوشتر نه آهن تن وٽ اهي موجود رهندا. ڪا نه ڪا حڪومت غصي ۾ ريا پيل ۾ آڻيو ٻيو چوڻيندي ته

ٻيا ملڪ پاڻ کي روڪي نه سگهندا؛ ته اڻٽم ٻر جي ٺاهڻ جي روڪڻ جو هي وقت هو ۽ پوءِ روڪي نه سگهيو. هاڻي رڳو اڻوڻسٽر کي روڪڻ ڪافي نه آهي. پر سڀني شسترن تي بندش وجهڻ گهرجي. اها بندش اهڙي جبري هجي جو پنجن سالن اندر دنيا بنا ڪنهن به شستري جي هجي، ته هر سال جيڪي، جيترا ۽ جهڙا شسترا آهن تن جو ڏهه پندرهن سيڪڙو انداز گهٽايو وڃي؛ پر سڀني جي من ۾ هو ته ڪو ملڪ شل همت رکي يڪطرفو قدم کڻي. ڪانفرنس 1962 ۾ ماسڪو ۾ ٿي ۽ هاڻ جون 1970 آهي. چين هڪ زبردست Satellite چوڙيو آهي ۽ چوڙيندو رهندو. هندستان به ڊپ وچون ڪونه ڪو اهڙو ڪم ڪندي ڳالهيون بندش وجهڻ جون ۽ ڪارناما وڌيڪ ملڪن ۾ وڌيڪ پيانڪ ٻر ٺاهڻ جا آهن. انسان انسان کي نيسٽ و نابود ڪرڻ لاءِ ٻانهون ڪنجهي بيٺو آهي. ڪنهن به هڪ انسان جي دماغ ۾ ڪا رڳ ٽرڪي ناهي، پوءِ ويٽنام ۾ يا مصر ۾ ته دنيا شايد هڪ پٺيٽ جو گولو بڻجي پوي انسان مشين جي وس ۽ مشين تقدير جي هٿ ۾ ۽ تقدير شايد چاهي ٿي ته انسان انسانيت وساري شو جو ڪرال ويس ڌاري وناشڪاري ناچ ٺچي. ٻر همانڊ ۾ شايد اهڙا تانڊو ٿيندا هوندا. هر ٻر ٻر ٻولاناٽ.

پنگي (ڪشت) ۾ ڪتي

اڳ ڄاڻائي آيو آهيان ته ڪيئن 1932 ۾ اءِ نڪر ٻاپا سان دهليءَ ۾ وڃي گڏيس ته هن مون کي اُڪير مان جهلي ڪرسيءَ تي وهاريو ۽ پوءِ گانڌيجيءَ جي آگيا سان هريجن شيوا جي ڪم ۾ لڳايو. جڏهن هندستان ۾ آيس تڏهن به هريجن شيوا ڪ سان منهنجو گهرو ناتو رهيو. پارليامينٽ ۾ ويس ته ”سينٽرل هريجن ويلفيئر بورڊ“ جو ڏهاڪو سال ميمبر ڪيو ويس. تڏهن اهو بورڊ هوم منسٽري جي ماتحت هو ۽ شري گووند ولف پنت هوم منسٽر جي حيثيت ۾ بورڊ جو چيئرمين هو. سال ۾ بورڊ ٻه ڀيرا پنت جيءَ جي بنگلي تي گڏبو هو ڇو جو هن ڪم ۾ سندس گهڻي دلچسپي هئي.

سال 1956 ۾ هڪ ميمبر سوال اُٿاريو ته آزاد هند ۾ پنگي وشتا جون ڪچيون ۽ کليل ٽوڪريون مٿي تي کڻي گند جي گدام (Depot) تي پهچائين ٿا. اهو نظارو نهايت غليظ آهي ۽ اهو رواج لعنت جوڳو آهي. سرڪار کي اهو بند ڪرڻ گهرجي. پنت جيءَ کي اها ڳالهه من ۾ چڀي ويئي ۽ هڪدم پنجن ميمبرن جي ڪاميٽي ٺاهي ويئي ته ”مٿي تي گند جون ٽوڪريون کڻڻ ڪيئن بند ڪجن. تنهن بابت ڪاميٽي سفارشون ڪري“ ٻئي سال 1958 ۾ ڪاميٽيءَ هڪ سوالنامو تيار ڪري ملڪ ۾ ڦيرايو ۽ 1958-1959 يعني ٻن سالن جو ملڪ جي هر هڪ پراڻت ۾ دورو ڪيو ۽ هر هڪ پراڻت ۾ پنج يا ڇهه ميونسپالٽيون ڏنيون. تان جو 1960 ڪاميٽيءَ رپورٽ پيش ڪئي ۽ جيئن ته مان ڪاميٽي جو چيئرمين هوس تيئن رپورٽ جو سرڪاري نالو هو (Report of scavenging Conditions Enquiry Committee). پر چالو نالو پئجي ويو آهي Malkani Committee Report. پنگين بابت 223 سفارشون ڪيل آهن ۽ جيئن ته سرڪار سمجهو ته انهيءَ ڌنڌي بابت پهرين ۽ پوري رپورٽ هئي تنهن ڪري حڪم ٿيو ته سڀني پراڻتڪ ٻولين ۾ ترجمو ڪئي وڃي. انگريزيءَ ۾

هندي ۾ رپورٽ تيار ٿي ته ايتري ۾ چين جو حملو ٿيو ۽ وڌيڪ ترجما بند ڪيا ويا. پوءِ هريجن سيوک سنگھ فقط 223 سفارشن جون ڪتابڙيون انگريزيءَ ۽ هنديءَ ۾ شايع ڪيون ۽ انهن جو خوب پرچار ڪيو.

جڏهن ڪم شروع ڪيوسين ته ڏنوسين ته سڄو ڌنڌو ”الف“ کان وٺي ”ي“ تائين گندو هو. ڪاڪوس جي بناوٽي، وشتا ميٽرڙ، ميٽري پوءِ توڪري ۾ ڪٽڻ، گڏ ڪري گودام مان گاڏين ۾ ڪٽي وڃڻ، گاڏيون وڃي ڊلاو (dumping ground) تي خالي ڪرڻ ۽ آخر اهو ڪڏن ۾ پورڻ. انهن سڀني ۾ ڪاڪوسن مان گند ميٽرڙ ڪنو ڪو جهو ڪم هو نه سر مٿان توڪرين کي ڍوڻ جو. ڪاميٽيءَ کي فقط توڪريون بند ڪرڻ جو ڪم ڏسڻو هو پر هن چئن پنجن ٻين ڪڪرن ڏي به ڌيان ڇڪايو ۽ 223 سفارشن جو هڪ پوٽ تيار ڪيو. سڀ سفارشنون وزارت ۽ پارليامينٽ سوبڪار ڪيون ۽ تڏهن جي گره منٽري شري لال بهادر مون ڏي هڪ شڪر گذاريءَ جو خط لکيو.

ٿوري ۾ هي سفارشن هيون: (1) پنگين کي لوھ جو هڪ ڪرچڙ (Scrapper) ڏنو وڃي، جنهن سان گند ميٽري توڪري ۾ وجهڻ ۽ هٽ نه خراب ڪن، قيمت هڪ رپيو (2) ميٽرڙ کان پوءِ اهو ڏيڪيو بالٽيءَ ۾ وجهڻ، قيمت اٺ رپيا، ٻه ٻه بالٽيون ڪٽي وڃڻ لاءِ لوھ جي هلڪي هٿ گاڏي يعني (Wheel burrow) ڏني وڃي جا گند گدامن تي پهچائي، قيمت ڏيڍ سؤ رپيا. پڇاڙيءَ ۾ موٽر ٽرڪون ڊلاو تي وڃي ڍوئين ۽ ڊگهين ڪڏن (Trenches) ۾ وڃي خالي ڪجن، ڊلاو تي ڪم لاءِ پنگين کي رٿڙجي تري سان جتيون ڏنيون وڃن جيئن سندن پير نه خراب ٿين، قيمت ڏهاڪو رپيا. سفارشنون ٿوريون، هلڪيون ۽ سستيون پر عمل ۾ ڏاڍاڍيون ڏڪيون. هٿ گاڏن، ڪرچڙ، دستان ۽ جتين لاءِ 75 سيڪڙو دان ۽ (Grant) هڪ دفعي ڏيڻ لاءِ سرڪار ٻه ڪروڙ ڪڍي ڏنا.

ساڳيءَ ڪاميٽيءَ کي ٻه سال پيا مقرر ڪيو ويو ته دورو لڳائي رپورٽ پيش ڪري ته ڪيتري قدر سفارشون جو عمل ٿيو هو. اسان ڏٺو ته هڪ ڪم تي جيڪو سو ڏيان ڏنو ويو هو هٿ گاڏين تي. پراڻت پراڻت ۾ گاڏي جو نمونو اور ۽ غلط آخر هڪ ماڊل نموني ڏسيو ويو پر تيسين ٻن سالن اندر گرانٽون ڪپي ويون. گاڏي جي مرمت، گاڏين کي ڪنهن، هنڌ سنڀالي رکڻ، بالٽيون هفتي ۾ ٻه ٽي ڀيرا ڌوئڻ، ڇهن مهينن کان پوءِ پراڻيون بالٽيون مٽائڻ سو ڪنهن کي به ياد ڪونه هو. پاڇا ڪثري ڀنگياڻيون صفا ڪنديون هيون ۽ انهن گاڏن هلائڻ کان توڪريون ڪٽڻ پسند ڪيائون. بدليون صفا ڪري گهرن ۾ پاڻي پري رکڻ يا ان رکڻ ۽ گاڏن تي ٻار گهمائڻ پسند ڪيائون. اسان جيڪي سستا اوزار ڏسيا هئا تن ڏي ڪنهن جو به ڌيان ڪونه ويو. عام طرح اسان جي ڪاميٽيءَ تي نالو ٿي پيو Wheat-borrow Committee

پر سڀ کان ڳوري ڳالهه هئي گرانٽ جي جا هوم منسٽري هڪ ڀيرو ڏني سان ڏني. پراڻيون غليظ رسمون سال ٻن ۾ ڪين ختم ٿينديون آهن ۽ رڳو ناٿي جي زور سان ڪين بدليون آهن. ٻه ڪروڙ گهڻي قدر زبان تيا پر هڪ بنيادي فائدو ٿيو. ميونسپالٽين محسوس ڪيو ته هن هيڏي گندگيءَ لاءِ پاڻ جوابدار هيون، ڀنگين محسوس ڪيو ته هن گندي ڌنڌي لاءِ ڪين ساڌن ملڻ ۽ پگهار به وڌيڪ ملڻ گهرجي. پر ڪيترن جوانن ۾ پاونا پيدا ٿي ته هي حيواني ڌنڌو ڪين ڇڏڻ ڪپي. ٽيون ته سماج شيوڪن وري اهو محسوس ڪيو ته ڀنگي شيوا اُتم شيوا هئي ۽ عام جنتا ۾ ڀنگيپڻي تي بحث مباحثا ٿيڻ لڳا. اڳئين لڪ لڪ ۽ ڇپ ڇپ ڪا نه رهي ۽ ڪاري ڪني ڌنڌي جو اصلي روپ ڏسڻ لڳا ۽ سماج اڪين تان پردو لاهي پنهنجي ڪڍي حالت ڏني.

جڏهن سرڪار هٿ جي گاڏن لاءِ گرانٽون ڏيڻ بند ڪيون ۽ سمجهيم ته ميونسپالٽيون ۽ ڀنگي اهي گاڏا چالو نه ڪندا تڏهن کان وٺي مون هڪ بيو علاج سوچيو. جيسين هٿن سان گند ميڙيو ڪنيو ڏيو ۽ ڊيو ويندو تيسين گندگي ضرور رهندي ۽ ڀنگيءَ جو ڌنڌو نيچ ليکبو ۽ ڀنگي پاڻ اچوٽن ۾ به اچوٽ رهندا. دورا ڪندي جڏهن آءٌ ڪيرلا ويس ته اُتي هڪ نئين قسم جو پايخانو (ڪيرلا ۾ به ڪاڪوس چوندا آهن) ڏٺو جو ”اُٺائو“ نه پر ”جل بهائو“ هو. اندران هو به هو رواجي Flush latrine هو پر ٻاهران نرالو هو. پيشاب ۽ گند وهي وڃي هڪ ڪچي کڏ ۾ ٿي پيا، جا ٿي فوت ويڪري ۽ اٺ فوت اونهي هئي. هٿ سان سير مس پاڻي اُچلڻ سان سڀ گند وهي وڃي کڏ ۾ بيو ٿي (۽ نه ٽيهه سير پاڻي جيئن وڏن شهرن ۾ ٿيندو آهي). اها کڏ چار پنج سال پيئي پراڻي جيسين سڀ گند ڦري عمدو پاڻ ٿي پوندو آهي. کڏ مٿان ڪاري چن جو ٿلهو ڍڪ رکبو آهي. جو موٽر ٽرڪ مٿان لنڱهي وڃي. ڪل خرچ هڪ سؤ يا ڏيڍ سؤ مس. ڇا جي بانس ڇا جي مک، ڇا جو گند ميڙڻ، اُٺو عمدو پاڻ. ڇڻ ته ڀنگيپڻو ختم ۽ ڀنگي ذات به ساڻس ختم.

انهيءَ پايخاني جا ڪئين هندي انگريزي نالا آهن۔ پر اوريام ۾ Leach cum pit, E.S.P., P.R.A., Hand flush Latrine. پيتا چوندا آهن؛ گجرات ۾ باولا (ڳوٺ جو نالو) ۽ مهاراشٽر ۾ سُلپ؛ پر پايخانو ساڳيو. اوائلي ۾ سرڪار انهيءَ کي ڳوٺاڻو (rural) پايخانو سڏيو. مون انهيءَ کي سُلپ پايخانو ڳوٺن ۽ شهرن ٻنهي لاءِ سڏيو. ڪي سال پرچار ڪندي هيلٿ منسٽري منهنجي چوڻ تي هڪ ڪتابڙي ڇپائي ۽ هزارين ميونسپالٽين ۾ ورهائي. ته جن شهرن ۾ زير زمين گند جو نيڪال نه آهي انهن ۾ شهرن ۾ اهو پايخانو ناراهيو وڃي. هندستان ۾ هڪ سؤ کان گهٽ شهرن ۾ اڌو گابرو زير زمين گندي پاڻيءَ جو نيڪال آهي ۽ ٽن هزارن کان

مٽي شهرن ۾ اُٺائو ڪاڪوس (Dry) ٿين ٿا. ٻيو ته بهائو (Flush) پاڻخانو سيپٽڪ ٽنڪ (Septic Tank) ليٽرين کان گهڻو سستو آهي. پاڻي گهڻو گهٽ (هڪ سير) کپي ٿو. جڳهه بلڪل ٿوري والاري ٿو غلاطت کي بدلي ڀاڙ ٺاهي ٿو. اهڙن پاڻخانن کي شهرن ۾ وڏي پيماني تي ڪرائڻ جو ڪم ڪيرلا جي ڪمپوننت سرڪار همت ڪري سڀ کان اڳي ڪيو. تازو گجرات سرڪار به اهڙا زبردست قدم کنيا آهن پر ٻيا پراڻا به آهستي آهستي پيا ڇڙن. رڳو من جي سستي، پئسي جي تنگي ۽ انتظام جي ڪمي آهي.

ڀنگي مڪتيءَ جو سوال هاڻي هڪ وڏو ۽ اهم قومي سوال ٿي پيو آهي. سرڪار ميونسپالٽيون، صحت ۽ صفائيءَ جا ماهر، سارو جنڪ سنسٽائون سڀ يڪراءِ آهن ته (1) هن کان پوءِ اُٺائو پاڻخانو نين جڳهن ۾ ٺاراهڻ بند ڪيا وڃن؛ (2) فقط بهائو (flush) ٺاراهيا وڃن (3) هر هڪ گهر ۾ پاڻخانو (ضروري جاءِ) ضرور ٺاهيو وڃي (4) هن شاهي ڪم ۾ سرڪار کي مدد ڏيڻ گهرجي. هندستان ۾ 1971 جي آدمشماريءَ ۾ شايد ڏهه ڪروڙ شهري آدم هجي. يعني ٻه ڪروڙ کن گهر؛ پر اٽڪل هڪ ڪروڙ گهرن ۾ ڪو به ڪاڪوس ڪونهي. باقي هڪ ڪروڙ گهرن ۾ رواجي چلن وارا ڪاڪوس آهن. ٻن ڪروڙ ڪاڪوسن تي ڪل خرچ اٽڪل ٻه سؤ ڪروڙ رپيا ٿيندو. منهنجي خيال ۾ هڪ پتي مالڪ، هڪ پتي ميونسپالٽي ۽ هڪ پتي پرائنٽڪ سرڪار کي ڏيڻ گهرجي. اهو ڏهه سالي پروگرام شهرن ۾ شروع ٿيڻ گهرجي، جتي ڪاڪوس ۽ ڀنگي پتي آهن. جتي سرڪار ۽ ميونسپالٽيون دان نه ڏيئي سگهن اُتي قرض ڏين جو ٽن سالي قسطن ۾ موٽائي وٺن.

هي سوال مان اهم ۽ آسان ٿو سمجهان. هندستان کي هڪ بلڪل گندو ديس ٿو سمجهان ۽ انهي بابت هڪ ڪتاب به لکيو اٿم. A clean

people and an unclean Country خوب هليو آهي ۽ تي پيرا چپيو آهي. سڄي بهراڙي ذري گهٽ ڪاڪوسن کان سواءِ ۽ ڪليا پٽ ڪاڪوس ڪري سمجهي ٿي. ماڻهو لوڻو ڪڍي صبح شام ”جهنگ“ ۾ پر سڄ پڇ ڪوه يا تلاءِ يا نهر يا درياه وٽ ويندا آهن. اُهي ڪوه وغيره بلڪل گندا ڪن ٿا. شهرن ۾ اڌ گهرن کي مس ڪاڪوس آهن ۽ باقي ”جهنگ“ ۾ وڃن ٿا، يعني پاڙي واري جي گهر ٻاهران يا کڏ ۾ يا پاسي کان ميدان ۾ وغيره. هندستان ۾ ڪو رستي کان لهي هيٺ ميدان ۾ ويو ته ڦاٿو. ڪٿي پير رکي چو جو هر هنڌ گند پيو آهي. شهرن ۾ ماڻهو ڪلي ڪلايو رستن تي وهن ٿا، جو ڏسي پرديسي ماڻهو عجب ڪائين ٿا هي ماڻهو آهن يا ڍور. شهرن اندر نالي ۾ ڪاڪوس پر سڄ پڇ دوزخ آهن. ”اگر دوزخ بروي زمين است همين است، وهمين است وهمين است.“ ڀارت ديس جو اسان صفائي جي سانگي اهو حال ڪيو آهي.

هڪ ڀيري ڀارت شيوڪ سماج جي ڪم ڪندڙن کي پنڊت نهرو ٻه اکر چيا ته ”مون کان وس پڇي ته هڪ ڏينهن اندر شهرن جون گنديون بستيون (slums) ڊهرائي پٽ ڪري ڇڏيان.“ مان پاسي کان بيٺو هوس ۽ وٺايم ته ”منهنجي وس هجي ته ساري ديس جا ڪاڪوس ڊهرائي پٽ ڪري ڇڏيان.“ هن جي وس گهڻو ئي هو پر هن جو ڌيان ننڍين خرابين ڏي گهٽ هو. منهنجي وس گهڻو گهٽ هو پر هن ڪم ۾ مون وسان ڪين گهٽايو آهي. هزارين ڪاڪوس ۽ گندگي جا ڍير ڏسي منهنجون ڪاڪوسن ۽ سسي ويو آهي. مان پٺيان ٿو ته سڀني هندستانين جون ڪاڪوسن ۽ منو ٿي ويو آهي. ٻين لاءِ جي گندگيون بانسون آهن سي سڀ اسان لاءِ روز مره جون رواجي باتيون آهن. گندگي دور ڪرڻ ۾ اسين جهوني جڳ جا جوڳي آهيون. اهو سر رڳو مان نه پر سڄو ملڪ پيو ٻولي.

هندو سماج پراچين ڪال کان چئن ورڻن ۾ وڙهايل هو. برهمڻ، ڪٽري، وٽس ۽ شودر. اُهي ورڻ ڪرم يعني ڌنڌي موجب ۽ اُهي ڌنڌا شروع ۾ اباڻا ۽

موروثي هوندا هوا. صدين گذرندي ڌنڌي مٿان گڻ به ٿاڦايا ويا ۽ سمجهيو ويو ته براهمڻ جا گڻ گيتا موجب ”دمه، شمه، تپه، شوچم...“ ڪٿري جا گڻ ”شوري، تيج، هوشيار، بهادري“ وٽس جا گڻ ڪيتي. پسون، پالڻ، واپار، شودر جا گڻ ”چاڪري نڦري...“ هندن ۾ هڪ لوڪ مڃتا تي ته برهمڻ برهما جي مڪي مان، ڪٿري سندس بازن، ویش پيت مان ۽ شودر پيرن مان پٺڏا ٿيو. جي ڌنڌا شروع ۾ شايد سمان هوا سي اسمان ۽ ڄم کان اونچا نيچا سمجهيا ويا. سنڌ ۾ چوڻي هئي ته اُتم ڪيتي، وڌندڙ واپار ۽ نيچ نوڪري ممڪن آهي ته اڳي جڏهن هندستان آزاد هو تڏهن ائين ليکبو هو. پر صدين جي غلاميءَ اهو قصو التو ڪري وڌو. اُتم نوڪري، مڌير ڪيتي ۽ نيچ واپار. هاڻ آزادي کان پوءِ وڏو ڦيرو ايندو ۽ اتم ڪيتي، مڌير واپار يا اڏيوگ ۽ نيچ نوڪري ليکي ويندي جي ڌنڌا آهن تن سان ڌنڌي وارن جو گڻ يا اوگڻ نه ليکيو ويندو. ڌنڌا ڦرندڙ گهرندڙ ٿيندا ۽ نه اباڻا. ڌنڌن جو پيد ڌنڌي وارن جي هوشيار (Skill) موجب ليکيو ويندو هت جي ڌنڌي جواهر وڻي مان ٿيندو جهڙو دماغي ڌنڌن جو بلڪ ڪئين ڌنڌن ۾ هت ۽ دماغ ٻئي پيا ڪم ايندا. پر هندن ۾ اڃا اهو پيد رکيو ٿو وڃي ته ڪي ڌنڌا بازن جا آهن سي نيچا. ته ڪي ڌنڌا صفا آهن ۽ ڪي گندا، پهريان اونچا ۽ پويان نيچا. پوين ڌنڌن وارن کي ڌري گهٽ زوريءَ ڄم کان نيچو ۽ اچوت بڻايو ويو. دنيا ۾ جتي ڪٿي دماغي ڌنڌن جو وڌيڪ قدر آهي ۽ بازن جي ڌنڌن جو قدر گهٽ آهي، جيتوڻيڪ مشينن ڪري اهو پيد گهٽ ٿيندو ٿو وڃي. دنيا ۾ به صفا ۽ گندا ڌنڌا گهٽ بنيا وڃن ٿا. اسان وٽ اهي پيد اڃا قائم آهن ڇو جو مشين جو رواج گهٽ آهي ۽ سائنس جو علم ڪتابي آهي ۽ اهو گيان جيون ۾ نه آهي. ڪي ڌنڌا برابر گندا آهن. ڪاسائڪو ڪم، چمڙي جو ڪم، گند ۽ گوڻهه ڪٽڻ جو ڪم، شراب ٺاهڻ جو ۽ وڪڻڻ جو ڪم. انهن ڪمن تي هندن ڪوبه ٿيان نه ڏنو ۽ ڌنڌا ڪڏا ۽ وڌيڪ گندا ڪري ڇڏيائون. پاڻ ته

اُهي ڏنڌا ئي هوا ۽ ڏنڌا ڪنڌڙ هندو سماج کان ٻاهر هوا، اچوت هوا ۽ ڄاڻي
 ڄم کان اچوت هوا. گندو ڏنڌو ڇڏي پيو ڪو ڏنڌو وڃي ڪن ته به اچوت هوا
 ۽ پيڙهين کان وٺي اچوت هوا ۽ رهندا. هندن جو ڌرم ۽ تنو گيان اعليٰ پر
 انهن جو سماج، ڌرم ۽ رواج، اڌرم ٿي پيو آهي. منهنجي خيال ۾ اچوتپڻي جو
 ويچار ۽ مڃتا ٻئي اڌرمي آهن ۽ تياڳ ڪرڻ ڪپن. اهو مهاڻا گانڌيءَ اسان
 کي سيکاريو ۽ هندو ڌرم کي پراڻي پاپ کان پوتر ڪيائين.

بيو ته گندا ڏنڌا به ضروري ڏنڌا آهن پر انهن کي سائنس جي هر طرح مدد
 وٺي صاف سٿرو ڪرڻ گهرجي. ڀنگي ڏنڌي کي صاف ڏنڌو ڪرڻ، بلڪه
 ڀنگيپڻي جون پاڙون پتي ڪڍڻ، منهنجو چڻ مکيه جيون ڪاريه ٿي پيو آهي
 ۽ خاطري اٿم ته جلد اهو ڪارج منهنجي جيئري يا جلدئي سڌ ٿيندو. پوءِ
 اچوتپڻي جي پاڙ پتجي ويندي ۽ سڄو ڀارت صاف ۽ سٿرو ٿيندو. پر ڀنگي
 معنيٰ شايد ڀڳل ٿل انسان، سواچوتپڻو ناس ٿيڻ سان ئي انسان سڄو بڻبو.
 سو تڏهن جڏهن جات پات ناس ٿيندي ۽ جنم کان اونچ نيچ جو پيد متجي
 ويندو. اهو ڪم ڳرو ۽ تيهان وڌيڪ ضروري آهي. تنهن لاءِ ڪو پيو گانڌي
 گهرجي يا ڪو سماج ۾ انقلاب اچي. ايشور جي شرشتيءَ ۾ گانڌي درلپ
 آهن پر انقلاب ڪئين ٿين پيا. زماني جي اها طلب آهي ته ڏنڌن ۾ اونچ
 نيچ نه ٿيڻ گهرجي ۽ نيچ ڏنڌن وارا ڄم کان اچوت نه ليکيا وڃن. منهنجو
 ايمان آهي ته اهو انقلاب ضرور ايندو ۽ جلد ايندو. گيتا جي پنجين آڏبءَ ۾
 چيل آهي ته ”وديا ونيه وارو برهمڻ گڻو هاڻي، ڪتو ڪتو ڪائيندڙ. تنکي
 سياڻو سم درشتيءَ سان ڏسي ٿو.“ سڀني ۾ ساڳي آتما پسي ٿو. ڪئين
 سلوڪن ۾ سم ٻڌي سم پاونا اُچاريل آهي. الائي ڪهڙي انڌ ۾ اسان سماج
 ۾ اسمانتا آندي آهي.

جيون تڪ شيوا ڪم

پارليامينٽ ۾ 1952 کان 1962 تائين ڏهه سال هوس. ڇهن سالن کان پوءِ گانڌي پيس فائونڊيشن وارن هڪ آڇ ڪئي ته فائونڊيشن جو سيڪريٽري ٿي ۽ جيترو پارليامينٽ مان ملندو اتيئي سو ڏينداسين. بشرطيڪ ميمبريءَ جي استعفا ڏيندين. مفت ڪم ڪرڻ قبوليم پر ميمبري ڇڏڻ قبول نه ڪيم. جڏهن اٺ سال کن گذريا ته ماما راميشوري نهروءَ چيم ته ميمبري ختم ٿيڻ بعد اچي هريجن سيوڪ سنگهه جو سيڪريٽري ٿي ڪم هلا. اها آڇ به قبول نه ڪيم. ڇو جو مون ۾ سيڪريٽري ٿيڻ جون لياقتون نه هيون. آفيس سنڀالڻ حساب ڪتاب صاف رکڻ، سڄي ديس ۾ ويهارو شاخن تي تڪي نظر رکڻ ۽ سڀ ماڻ مڻ ۾ ڪم هلائڻ. ڪم گهڻو ۽ ٻئي قسم جو هو. مان ته پروفيسر جي سپاءِ جو هوس. لکڻ، پڙهڻ، ڳالهائڻ، دورا ڪرڻ، ملڪ ۽ دنيا ۾ ڇا پيو هلي سو جاچڻ، لائق ماڻهن سان گڏجڻ ۽ عمديون سنسٽائون ڏسڻ وغيره. تن ڏينهن ۾ پينگي مڪتي ۾ به گتيل هوس. پنجن ڪاميٽين جو ميمبر، تن مان تن جو چيئرمين، ۽ پنج ڀيرا سڄي ڀارت جا دورا لڳائڻ. سوچيم ته هريجن ڪم سو به پينگين جي شيوا جو ڪم ڪندس پر هريجن سنگهه جو سيڪريٽري نه ٿيندس. شڪر جو جلد ئي ماما راميشوري نهروءَ جي آس پوري ٿي ۽ هڪ قابل ۽ لائق ۽ اُتساهي سيڪريٽري شري جيون لال جيرامداس ملي ويس ۽ جنهن جلد ئي ڪم کي زور وٺايو.

ڪڇ وقت خيال آيم ته ڇو نه موتي پنهنجي ڪڇ ۾ وڃان ۽ پنهنجي وطني شهر گانڌيڌام جي وڃي شيوا ڪريان. پاڻي پرتاب ڪنهن اندر جي جوش وڃون هڪ عمدو بندرگاهه سنڌين جي وطن لاءِ ڳولي لڏو هو جو هر طرح سنڌ جي هوند سڪي لاهي. هڪ آدرشي شهر بنايو هوائين. منجهس ڌنڌي جو هوش، شهر اڏڻ جي قابليت ۽ ڪو سنڌين لائق وڏو ڪم ڪرڻ جو

جوش هو. پر هڪ خاصيت جي ڪمي هيس. شهر وسائڻ جي. نه پاڻ شهر ۾ اچي ويٺو ۽ نه ٻين کي آڻي وسائي سگهيو. گهڻو ئي ڄاڻندو هو پر ڪم ۾ ساڻي ڳولڻ نه چاهيندو هو. نگرواسي جي رهندا هوا سي ڄڻ ”پرتاب نگرواسي“ هوا ۽ ائين نه سمجهندا هوا ته هي ڪواسان سنڌين جون نگر هو. منهنجو ساڻس 1927 کان وٺي جهونو ۽ سٺو سنڀندو هو. گهڻي ئي دل جون ڳالهيون مون سان اوريندو هو پر ڪڏهن ڪو اشارو به ڪونه ڏنائين ته چونه هاڻي گانڌيڌام تو اچي وسائين؟ اها شهر جي بدقسمتي آهي ته سندس ديھانت کان پوءِ هيڏو شهر پاڻ ته ننڍڙو ڪو ٿي پيو آهي. چو جو اهو ڪونه سوچيائين ته مون کان پوءِ ڪير؟ هميشه انديشو کيس به هوندو ته مان سڀاڻي هوندس يا نه؟

پر شڪر جو ٽئين هنڌان به آڇ آڻي جا سال کان پوءِ مون قبولي. دهليءَ ۾ شري شيوڪرام ڪرمچند لاجپت پون ۾ رهندڙ جو لالا لچپترا جي لوڪ شيوا منڊل (A.I. Servants of people Society). جو ڪن سالن کان جيون ٽڪ ميمبر (Life Member) ۽ انهيءَ وقت سيڪريٽري هو. اسان جو پاڻ ۾ رستو جهونو ۽ ويجهو هو. شيوڪرام شيوا جي جنسي مورتي هو ۽ سيڪريٽري به آدرشي. سنڌ ۾ اسان گڏجي هريجن شيوا ۽ هن ڀنگي شيوا به ڪئي هئي. مزاج ۽ سڀاءُ به ٺهڪي ٿي آيا. هوڏانهن سوسائٽي ۾ ڪيترا پراڻا قومي شيوڪ هو جن ۾ آءُ به هڪ هوس. اهڙي ڪٽنب جو ڀاتي ٿي قومي ڪم ڪرڻ ۽ بي گهر ٿي آخر جا چار ڏهه لاجپت پون ۾ سڪيارتا گذارڻ، تن منهنجو من موھيو. ميمبر ٿيڻ قبوليم ۽ 8 اپريل 1962 صبح جو 115، نارٿ اوينيومان ٽيٽر سوئي اچي لچپت پون ۾ رهيس. جڳهه سٺي، اڳيان چڱيرو گاهه جو ميدان، پٺيان موچارو پاڇيءَ جو باغ ۽ چارو طرف نگرواسين جون پرورتيون ۽ ڪارج. وڏو ڪٽنب ۽ جهجها پاڙيسري ڏسي دل خوش ٿي ۽ جلد انهن سان رلي ملي ويس.

مون حياتيءَ ۾ ڪي اهم فيصلا ڪيا آهن جي هاڻ سمجهان ٿو ته نيڪ ڪيم. هڪ اهو ته وڪالت نه پر پروفيسري ڪيم. جيتوڻيڪ پتا ناراض ٿيو. ٻيو ته سرڪاري نوڪري ڦٽي ڪري قومي ڪم هڪ اعليٰ انسان جي رهبريءَ هيٺ ڪيم. ٽيون ته سنڌ ڇڏي هريجن شيوا ڪيم. منهنجي درستي پوءِ رڳو سنڌ جي نه پر اڪل ڀارت جي ٿي. چوٿون ته جيون جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ اڪل ڀارت سنسٽا جو ميمبر ٿيس ۽ خانگي گهر ڇڏي راشٽري ڪٽنب جي گهر ۾ لنگهي پيس.

پر شروع کان وٺي مون سوسائٽيءَ وارن کي چٽايو هو ته آءٌ مکيه ڪم پنگي مڪتي جو ڪندس. پهريان ٻه سال آءٌ سوسائٽيءَ کان آجيوڪا لاءِ ڪڇ ڪين وٺندو هوس ۽ هريجن شيوڪ سنگهه ۽ ڀارت شيوڪ سماج کان گهرج سارو وٺندو هوس. پر پوءِ شري لال بهادر شاستريءَ مونکي پڪو ميمبر ڪيو ۽ سوبه 74 ورهين جي عمر ۾. اها سوسائٽيءَ جي لائق هئي جو ايڏي وڏيءَ عمر ۾ پنهنجي ننڍي ڪٽنب ۾ مون جيڏو پاتي ورتائون. هن وقت سوسائٽيءَ ۾ 22 ميمبر آهن جن کي ويهن سالن تائين ضروري گهرجون پوريون ڪرڻ جيترو اُچورو ملندو آهي. شروع ۾ ميمبر راشٽري ڪمن ۾ لڳل هئا پر پوءِ گهڻو ڪري سڀ آزاديءَ جي هلچل ۾ گهڙي پيا. پر شومداس ٽنڊن، بلونتراءِ مهٽا، لال بهادر شاستري ۽ هن وقت وشونات داس پريزيڊنٽ ٿيا ۽ سڀني آزاد ڀارت ۾ وڏا عهدا ماڻيا. تنهن ڪري گهڻا ميمبر سياسي خيالن جا آهن ۽ ڪوشش ڪري وڌان سڀائن ۽ لوڪ سڀا ۾ گهڙڻ چاهيندا آهن. جئن ته اڪثري ڪانگريسي پارٽيءَ جا ميمبر هئا، تنهن ڪانگريس چونڊن ۾ خوب بهرو وٺندا آهن. هن وقت ڪانگريس جي پروگرام ۽ نيتيءَ بابت ڪانگريس پارٽيءَ ۾ قوت پئجي چڪو آهي ته اسان جي ميمبرن ۾ به قوت نظر اچي ٿو.

پر سڀني کي چڻا آهي ته لوڪ تنتر کي ڪن خطرناڪ ڳالهائين ۽ ملڪ ۾ ڪن ايڪتا پيدا ڪجي. انهيءَ لاءِ سوسائٽيءَ جي راجنيتي وياڳ ۾ هڪ ”لوڪ تنتر رکشا پرشد“ ٺاهي ويئي آهي، جنهن جو شري درگاداس، مشهور اخبار نويس، پريزيڊنٽ ۽ مان وائيس پريزيڊنٽ آهيان. راجنيتي ميدان ۾ سڃاڻي آڻڻ ۽ مخالف فرقن جو پاڻ ۾ اتحاد آڻڻ. پهرئين ڪم ۾ منترين جا اجايا خرچ ۽ بيهودا لاڳو (Perquisites) هلچل مچائي گهٽ ڪجن ۽ پوءِ پارليامينٽ جي ميمبرن تي ڪا به واجبي روڪ وجهجي. انهيءَ جو اثر اُميد آهي ته نيٺ سڄي سرڪاري عملي تي پوندو. جنهن پريشد زور ڀريندي تنهن ووترن کي سندن فرض ادا ڪرڻ سيکايا ويندا ۽ لوڪ تنتر جي پاڙيڪي ڪئي ويندي انهيءَ پروگرام ۾ گهڻو ڪري سڀ شامل ٿيندا ۽ هڪ راءِ تي هڪ ئي هلچل ۾ ملڪ جي خدمت ڪندا.

جڏهن 1962 ۾ سوسائٽيءَ جو ميمبر تيس تڏهن سندس دهليءَ واري ڪم مونکي چڪيو. 1960 ۾ لڄپت پون اڏجي تيار ٿيو ته کليل پٽن تي ڪي ٻيڙا اچي وهندا ۽ دل بهلائيندا هئا. جلد هڪ رٽائرڊ عملدار ساڻن اچي شامل ٿيو ۽ ٻين جي ٽولي ۾ هڪ نئون ٻارڻ وڌائين. صبح جو گڏجي پرارٿنا ڪندا هئا ۽ سانجهيءَ جو پاڻ ۾ ڪڇ ڇهل پهل يا ڪنهن سماجي سوال تي بحث مباحثو ڪندا هئا. وقتي ڪنهن ساڌوءَ کي يا ڪنهن قابل شخص کي آرتوار ڏينهن کونايو ويندو هو. تان جو اٽڪل ٽيهارو ٻين جو هڪ ميٽر پڪو ٿي ويو هو.

ڪنهن ڏينهن سري شيو ڪرام کي خيال آيو ته ڇو نه گهر گهر مان ”مٺي دان“ يا هڪ پئسو وڻجي ۽ هن ڪم ۾ ٻيو هڪ اُتساهي ٻيڙو به ملي ويس تان جو اٽڪل 1274 ميمبر ٿي ويا جي ماهوار 1300 رپيا گڏ ڪري ايندا هئا. اهو ڏن هڪ ڪاميٽي ترت ويهي پاڙي جي گهرجائو گهرن ۾ ورهائي ٿي. گهرن ۾ ٻارن کي سکيا ڏيئي، ڪو ڌنڌو سيکاري گهر کي

پنهنجن پيرن تي بيهارين ٿا. پاڙي جي گهرن سان واقفيت ٿئي ٿي ۽ پاڙي جي گهرن جي سک دک جي جوابداري کڻجي ٿي.

هڪ ڏينهن هڪ بيمار ضعيف پر پڙهيل جوان چوڪري لاجپت ڀون ۾ اوچتو گهري آئي ۽ جيڪي ننڍا ٻار ڏٺائين تن کي ساڻ وٺي رانديون ڪرايائين. پوءِ روز اچڻ لڳي ته ڪاڏي ويئي بيماري ڪاڏي ويو ضعف. پهرئين سال ٻاراڻو ڪلاس ڪولياڻين ڇاڪاڻ ته ٻارن کي پاڙهن ۾ سندس شوق هو ۽ هر هڪ سال هڪ نئون ڪلاس ڪوليو ويو. هن سال 1971 ۾ نَو ڪلاس آهن ۽ تن بعد پورا يارهن درجا ٿيندا. هاڻي اسڪول جي جڳهه به پيئي ٺهي. يا پن مان، ٻارن ۽ سندن مائتن جي مدد سان ۽ پاڙي وارن جي قرب سان. هن وقت اهو اسڪول دهلي ۾ هڪ آدرشي اسڪول ڪري ليڪيو وڃي ٿو ۽ ڪل اٽڪل 500 وديارتي منجهن پڙهن ٿا.

شيوڪرام هڪ ٻئي رٿائڻڊ ماڻهوءَ سان گڏجي گهر گهر مان پيو نه ته هڪ ڪتاب يا هڪ اخبار پني ايندو آهي. هن وقت لئبرري ۾ اٽڪل 25000 ڪتاب، 165 اخبارون اچن ٿيون. اسڪول وري هڪ ٻال سڀا کولي، جنهن ۾ ٻار سنگيت ناچ وغيره سگهن ٿا. لئبرري وارن وري ”ڪلچرل فورم“ کوليو جنهن ۾ هفتيوار ليڪچر ماهوار وندر ۽ سماجي ناٽڪ ۽ گانو به ٿئي ٿو. ڪي دوست روز صبح جو گڏجي آسن ڪندا آهن ۽ هڪ ساٿي کين آسن ڪرائيندو آهي. ڪنهن کي خيال آيو ته ڇو نه هڪ ننڍڙو دواخانو کولجي. هڪ هوشيار ۽ شيوڪ ڊاڪٽر ملي ويو ۽ هڪ ٻيو به هنڪي مدد ڪري ۽ ڪوٽ واڌ جو حساب رکي ٿو ۽ ساري ڪوٽ پاڻ ڀري ٿو. ممڪن آهي ته ڪنهن ڏينهن هڪ سندر آکاڙو به ٺهي ويندو. جنهن ۾ ڊيسي پرڊيسي ڪيل سيڪاريا وڃن.

ائين هڪ مان به ٿي ڪم ڦٽي نروار ٿيندا ويا ۽ هن وقت ڪل بارهان عملي ڪارج هلن پيا ۽ 262 ميمبر آهن، جي ساليانا ڇهه رپيا ڏيندا

آهن. ڪنهن به ڪم جي گهرج سمجهي آهي ته ڪو لائق ۽ جوابدار Convenor ڳوليو آهي. اهو سڀ جوابداريون پاڻ تي کڻندو آهي. - ميمبر ڪرڻ ۽ اٺ آنه ماهوار اڳاڙڻ ۽ ڪم کي همت سان اڳتي وڌائڻ. هڪ به ڪم ۾ عام چونڊ (Election) جو نالو ڪونهي. اتساهي ڪم ڪندڙن جي شخصي چونڊ (Selection) ساٿين جي يڪراءَ سان ٿيندي آهي. پئسو مليو سو خرچ ٿيو ۽ سرڪاري دان جي محتاجي ڪانهي. انهيءَ ڪري لڄيت پون جڻ انهن ماڻهن جو مانارو آهي جي شوق وڃون شيوا ڪن ٿا ۽ سماج کي ڪڇ ڏين ٿا پر وٺن ٿا. اهو لوڪ شيوا جو هڪ آدرشي ڪم آهي. سڄو ڪاريه لوڪ شيوا سمي طرفان هڪ شيوا منڊل جي نظر هيٺ هلي پيو. سمي جو سيڪريٽري شري شيوا ڪرام سماج جو به سيڪريٽري ۽ پريڪ آهي. مان سماج جو ميمبر سميءَ جو چيغرمين ۽ شيوا ڪرام جو ساٿي آهيان.

شهرن ۾ سامو هڪ شيوا جو هي هڪ آدرشي مثال آهي. سرڪار جي پروگرام ۾ ڪيترن وڏن شهرن ۾ اهڙا سامو هڪ شيوا ڪيندر هلن پيا پر سرڪاري ناڻي سان، سرڪاري ماڻهن جي مدد ۽ سرڪاري ڍنگ سان. پئسي جو ڳچ خرچ، شيوا ٿوري ۽ پاڻ ۾ ڪٽنبي طرح رهڻ ۽ مدد ڪرڻ بنهه نه لڄيت پون پر هڪ به سوسائٽيءَ جا ميمبر رهن ٿا جي جيون تڪ شيوا آهن. انهن جي آسري بيا شيوا ڪم به ملي وڃن ٿا، جي نالي ماتر اُجوري تي يا بنا اُجوري سڄو ڏينهن يا اڌ ڏينهن شيوا ۾ ڏين ٿا. انهن شيوا ڪن جو سڄي پاڙي سان دوستائو رستو آهي ۽ سڄو پاڙو پاڻءَ ته هڪ ڪٽنب ٿيو پوي خيال آهي ته لڄيت پون هڪ مرڪز بڻجي جنهن جي چوڌاري ڏهه پندرهن ننڍا ”پاڙا“ چار سؤ يا پنج سؤ گهرن جا ٿين ۽ سڀ گڏجي هڪ وڏي گڏيل ڪٽنب وانگر رهن. اڄ ڪالھ جي شهرن ۾ لکين ماڻهو الڳ رهن ٿا ۽ هڪ ٻئي کي نه سڃاڻن ٿا ۽ نه سڃاڻڻ چاهين ٿا. شهري سماج ڇر ڇر اڪيلن

انسانن جو ٿي پيو آهي جي انسانن وانگر انسانيت ۾ نٿا رهن، پر سوارت ۽ ريس ۽ لوپ ۾ رهن ٿا. اهي ڪئن هڪ ٻئي کي سڃاڻن، هڪ ٻئي سان برادريءَ يا رڪن ۽ هڪ ٻئي جي گهرج پوري ڪن. اها هن وقت جي تقاضا آهي.

جيون چالاڪ؟

تاريخ 12 سيپٽمبر 1966 جو دهليءَ کان گانڌيڌام (ڪڇ) ۾ هڪ بچي رات جو پهتس. صبح جو اٿڻ سان پيٽ ۾ ڪڇ بگڙ پڙ سمجهيم. هڪدم ويس ۽ بلڪل صفا پيٽ آيو. پوءِ ڀانئيم ته جيڪر ٿي ڪريان پر نه آئي. سال ٻن کان پوءِ ڪڏهن سفر ڪندي ائين ٿيندو هوم ته هڪ ٻه ڀيرا ڪاڪوس ۽ هڪ ٻه ڀيرا ٽي ڪينڊو هوس ته پيٽ صاف ۽ بت نيڪ ٿي پوندو هو. اڌ ڏينهن آرام ڪندو هوس ۽ پويون اڌ ڏينهن ساڳيو ڪم. جن ڪي ڪين ٿيو هوم. هيئر ڀانئيم ته ائين ئي ٿيندو پر اوچتو انوکي ويٺن ٿي. ساڄو پاسو ٿورو جڏو ۽ چهرو به ذرا چپو ٿي پيو. اڌ رنگ جي چپيت لڳي هيم پر شڪر جو هلڪي. ڪڇ پاڻ کڻي ورتم ڇو جو رهت رهڻي، عمر پر نيمن ۽ سنجم موجب هئي. ڊاڪٽرن جو چوڻ ٿيڪ هو ته ”وڏي عمر 76 تنهنجي خلاف آهي.“ اهي ست وڃن سمجهي جيون جو روپ رنگ ڦيرايو. سمجهيم ته ”ملڪاڻي نمبر پهريون“ ختم ٿيو ۽ هي ملڪاڻي نمبر ٻيو آهي. من ۾ هڪ وڏو ڦيرو آيو ته هاڻي مان ٻڌو آهيان، جواڳي ڪڏهن خيال سڀني ۾ نه آيو هوم. هاڻي خبردار ٿي رهڻو پوندو ۽ جو ڪم پڇندو سو ڪندس پر جوابداري کان سواءِ ڊڪ ڊوٽ ڪم ۾ ڌوڪ ڌوڪان ۽ اڳتي وڌڻ ۽ ريس ڪرڻ سي بنهه ڇڏي ڏنم. پاڻ ڀانئيم ته بت ۽ من کان ڇا پڇندو ۽ ڇا ڪري سگهندس؟ پيو ته اندر ۾ سوچڻ لڳس ته هي ٻيو ملڪاڻي پر ٽيون نمبر ڄاڻ

آيو ۽ شايد آخرين نمبر، تنهن لاءِ تياريون ڪريان. جيون جو اڳيون پتو نه ڇڏيم پر ڪي ٿير ڦاريون ڪيم.

پنهنجي بت جي مون هميشه سنڀال ورتي هئي ۽ نئين جوانيءَ ۾ به ٽي سال ٺاهه ٺوهه به ڪيم. قد البت ننڍو روش چڱو، پر وهڪو، بيهڪ، هلڻ ٺاهوڪا هئا. سونهن کي اهي ٽيئي انگ ڪپن ۽ منهنجي ليکي پويون انگ اول درجي جو آهي. مون وٽ منهنجي قد جو ليڪوئي ڪونه هو. ٿورو روش جو پر هينئر به پوئين جو ڪچ فخر اٿم. بت جي بيهڪ سڌي پر هاڻ اڳين لچڪ ڪانهي. آرسيءَ جو ڪڏهن به شوق ڪونه هوم ۽ چوندو آهيان ته ملڪاڻي سامهون وات تي ڏسان ته شايد سڃاڻي به نه سگهان. سونهن جو خيال ته جلد خواب ٿي ويو پر صحبت جو خيال اڃا به ساڻ اٿم. ڪئين ڪثرتون سالها ڪيون اٿم ۽ هاڻي به ڪندو اچان. صبح سانجهيءَ وٽ سارو پنڌ ۽ سال 1924 کان آسن جي مونکي منهنجي فيلسوف ڀاءُ گهنشام سيڪاريا، سي ڪندو ايندو آهيان. اهي عمر لاءِ آهن، خاص ٻڌايي لاءِ هر هڪ آسن ۾ پيٽ جي ورزش ٿيندي آهي ۽ پيٽ ٺيڪ صاف رکندو آهي. صبح جو تون ننڍي هاج لاهيندين ته آءُ وڏي هاج لاهي وٺندس. دوستن جي گهرن ۾ ٻار منهنجي تهڪن جي اهل ڪندا هئا ته ”تهڪن وارو دادا“ آيو آهي ۽ تهڪ ڏيئي بتائيندا هئا. اهو تهڪ ڪچ منهنجو وات ۽ گهڻو منهنجو پيٽ ڏيندو هو. تهڪ مون مان وهي ويندا هئا.

ننڍ به مونکي ايتري ڀاڳي پائي وٺندي هئي. ڪاليج ۾ بيٺي بيٺي نند ڪندو هوس؛ پروفيسري ڪندي ويٺي ويٺي نند ڪندو هوس ۽ پوءِ سمهڻي پئي. هاڻي به آرام مون لاءِ حرام نه آهي ۽ ڪلاڪ ڏيڍ ڪم کان پوءِ آرام ۽ نند منهنجي جيون جو حق ٿي پيو آهي. دوا کان وٺي ويندو آهيان ۽ جي ڊاڪٽر چوي چار گوريون روز ڳيهه ته آءُ فقط ٻه سي به لاچار وٺندو آهيان. بيماريءَ ۾ هڪڙي ڏينهن ۾ فقط ٻي ڪامپليڪس جي گوري ۽ بغي.

ڏينهن فقط ڪچي ٿوم جي هڪ ڳري باقي تخت تي لپتي ٿڌا ڊگها ساهه پريندو آهيان.

منهنجا هٿ ننڍا، ٿلهيرا ۽ بي ڍنگا آهن پر اهڙا ڪارائتا آهن جو انهن جو مونکي فخر آهي. پنهنجو سڄو ڪم پاڻ ڪندو آهيان، ويندي ڏيڍ ڪپڙو روز ڏوٽڻ، گهر ۾ شيون ٺاهي هٿيڪيون رکڻ، ڪچرو گڏ ڪري بهاري ڏيڻ. پنهنجا برتڻ به وقتي پاڻڻ، ڏوٽڻ، هنڌ وڃائڻ، ويڙهڻ ۽ سوبه سڀ فينسٽائيءَ سان ۽ نه بيگر ۾. هاڻ سڄو هٿ چٽ ڏاهو ۽ ڏاهو سڄو پر پڻ هٿن جو ڪم ڏيڍ سان ڪندو آهيان. منهنجي ليکي هٿ هڪ عمدي ۾ عمدي مشين آهي. بلڪ مشينون ٺاهڻ، جوڙڻ ۽ ڊاهڻ جي مکيه مشين آهي. ڪي سال ست ڪٽيندو هوس پر هاڻي بيماريءَ کان پوءِ ساڄو هٿ لولو. چٽ ڪٽڻ کان چٽو. پون ۾ باغباني به ڪندو هوس ۽ چڱو وڏو باغ فخر سان ٻين کي ڏيکاريندو ۽ ڪڇ ڪڍي ڪارائيندو به هوس. هاڻي به روز باغ جو درس ڪري ايندو آهيان. هٿ ڪجهه ٺيڪ هجي ها ته انهن ٻن ڪمن ۾ سنو وقت گذاريان ها. واڍڪو ڪم ٿورو سڪيس پر گهڻو نه. ڪٿي به ڪو هٿ جو هنري ڪم پيو هلندو آهي ته آءُ اکيون کپائي بيهي ڏسندو آهيان. سنڌ جي هنرن تي به ڪتاب لکي ورتم. هنر وارن جي واٽان. منهنجي خيال ۾ هر ڪنهن اسڪول ۾ هڪ ننڍڙو هٿ جي ڪم جو ڪارخانو (Workshop) هئڻ گهرجي. جتي ٻار هٿن جي هوشياري سکي ۽ پوءِ گهر ۾ ڪئين مشينون مرمت ڪري هلائين. ڪئين هندو هڪ هٿيا آهن ۽ ٻئي هٿ سان فقط ساھمي جهلڻ جو هنر ڄاڻن. تنهن ڪري هٿن جي هنرن ۾ سک، ڪرستان ۽ مسلمان کائن وڌيڪ برڪ آهن. ٻڌايي ۾ ڪوبه هٿ جو هنر هلائڻ وڏي نعمت آهي.

بت هٿ ۽ ٻيون اندريون سڀ ڪال جون قوت آهن ۽ اڄ تازا توانا، سڀاڻي ڏٻرا ۽ جڏيڙا، پر شڪر جو ”من“ ڪال جو چنبو هلڪو ڪري

سگهيتو جي ياد شڪتي ڀري ٿئي ٿي ته عقل شڪتي پڪي ٿي سگهي ٿي ۽ پاونائون ۽ پرتگيائون بلڪ زور وٺي سگهن ٿيون. مونڪان نالا ته اڳي به هيتري ۾ وسري ويندا آهن ۽ هاڻي وسرن ته بي ڌڙڪ چوندو آهيان ته پائي مان هاڻي وڏي عمر جو ٿيو آهيان. پر پنهنجو ”عقل، مت، شرم“ نيڪ رکندو آهيان. بلڪ، ڪوشش ڪري عقل کي تازو ۽ ٿي سگهي ته تيز ڪندو رکندو آهيان. ٿورو لکڻ، ٿورو پڙهڻ، ٿورو ڳالهائڻ اڃا تائين چالو رکندو آهيان. روز ڪونهن ڪتاب نه پڙهان ته پٺيان ته اڄوڪو ڏينهن اجايو ويو، هفتي اندر ڪڇ نه لکان ته ڀانءِ هفتو اجايو ويو. مهيني اندر پبلڪ ۾ نه ڳالهائڻ ته ڀانءِ ڳالهائڻ وسري ويو. ڪنڊ ۾ ننڍي لئبرري ننڍڙيءَ ڪوٺي ۾ رکي آهي سي ڪتاب سڀ ٻهر ٻاهر پڙهيا اٿم. پر ڏسان ۽ هٿ لايان ته پيو ٺران. ٻاهران ڀرسان وڏي لئبرري آهي ۽ ڪو ڪتاب ڪپير ته ڄڻ حاضر ٿيو. هي پويان سال جو هيترو وقت ڄڻ وڏي پيو اٿم ته اڪيچار ليک جي 1932 کان پوءِ انگريزيءَ ۾ لکيا هئم سي ڇنڊ ڇاڻ ڪري به ڪتاب ڇپائڻ لاءِ ڏنا اٿم. جي عمدا ڪتاب پڙهيا اٿم تن جو تات پرڄ بهيهر نظر مان ڪڍيو اٿم؛ ڪن مخزنن جا خاص ليک، جي ڪپي سانڍيا اٿم سي پڙهندو آهيان. مطلب ته هر طرح من کي چنچلتا مان ڪڍي ڪنهن اسٽرٽا تي آڻيندو آهيان. ٻيو اندريون ٻڌڻيون پيئون ٿين پر اکين جي يعني من جي تازگي پيو سانڍيان. گيتا جي ڪن سلوڪن من تي گهرو اثر ڪيو اٿم. ڇهين آڌيءَ جو 17 سلوڪ چوي ٿو ته جنهن جو کاڌو آرام ڪم ننڊ، جاڳ ”يڪت“ آهن تن جو يوگ سڀ ڊڪ دور ڪري ٿو. ڪي ٿورڙا آهن جن جو جيون پوري حساب سان ”balanced“ سان هلي ٿو. ڪڇ نه ڪڇ گهڻ ۾ يا ڪڇ نه ڪڇ ڪميءَ ۾ هوندو اٿن. تن، من، آتما جو نيڪ ميل نه هوندو. گانڌيجي چوندو هو ته ٻڌ ڀڳوان ايترو وقت ڌيان ڇو ڪندو هو، ڪي چوندا ته چيئن ڍو ڇو ڀڳتي ۽ ڀڄن ۾ ايترو مست رهندو هو؟ ٻڌ ڀڳوان جيڪر چوي ته ڇو

گاندڙي پنهنجي جيون ۾ آخرين گهڙيءَ تائين ڪمن پٺيان ڪاهي پيو؟
 جواب ڏيڻ ڏکيو. شايد يگ ڌرم بدلجي ٿو ۽ هن يگ ۾ ڪرم مهنتو جو آهي.
 ٻيو ته هر ڪنهن مهاڀر ۾ ڪا نه ڪا شڪستي هاڻي ۽ وانگر گهري ٿي
 ۽ بت من ڌوڏي ۽ لوڏي ڇڏي ٿي. اهڙو مهاڀر پوءِ نٿو. آرام ڪاڌو وغيره
 حرام ڪري ٿو ڇڏي. پر ”يڪت“ مهاڀر جيڪڏهن ڪو هو ته گاندڙي هو
 ۽ هندستان ۾ گهڻا مهاڀر ته گهور تپسوي يا ڌيان ۾ پورا يا گيان جي
 ويچارن ۾ غرق هوا. اسين گاندڙيجيءَ يگ وارا ڪرم ۾ ڦاٿل ”يڪت“
 هو اسين. گيتا پراچين شاستر ۽ سڀني شاسترن جو نچور سمجهيو ويو آهي
 پر الائي ڪيئن رڪي رڪي ويهين صديءَ ۾ اوج ۾ آئي آهي. ڪئين
 ٽيڪائون نڪتيون آهن پر گاندڙيجيءَ گيتا کي هڪ مکيه شاستر ڄاڻي
 جيون جي ڪنجي سمجهيو آهي.

گيتا جي ٻارهين آڏيءَ ۾ چيل آهي ته ”من مون ۾ لڳاءُ نه ته لڳائڻ جو
 اڀياس ڪر. نه ته منهنجي آگيا سان ڪرم ڪر. نه ته منهنجي نمت ڪرم
 ڪر. نه ته جو ڪرم ڪرين تنهنجو ڦل مون کي اڀرن ڪر.“ اهي سڀ مون لاءِ
 ڏکيا ٿا لڳن پر ڦل جي خاص چنتا نه ڪندو آهيان. ڪو منهنجي ڪم جي
 گلا ڪري ته دل نه لوڙهيندو آهيان، پر ڪو ساڪ ڪري ته وڻندي اٿم ۽
 پبلڪ ساڪ ڪري ته خاص وڻندي اٿم. جيتوڻيڪ پبلڪ جي ننڍا ۽ ساڪ
 تي ڪهڙو ڀروسو ۽ جو عام ماڻهن جي ساڪ لاءِ آجهندو آهي سو اجايا
 سجايا ڪم به ڪندو آهي. پر ڪو ڪم جي ساڪ ڪندو آهي ته گهڻو
 ڪري من ۾ ايشور کي اڀڻ ڪندو آهيان. هي ڪايا ڪا اهڙي ڪانهي جو
 ايشور جي آگيا يا ايشور جي نمت ڪم ڪري سگهي، پر هاڻي
 ڪلياڻڪاري ڪم مون لاءِ سپاويڪ ٿي پيا آهن ۽ مشين وانگر ڪندو
 رهان ٿو.

پر پٺيان ته ڪڏهن ڌيان ۾ به وهان، پر من چنچل ۽ ڇت ۾ ڪرم جي

چنتا. هاڻي هن اوسٿان ۾ اها ڪوشش آهي ته ٻاهريون ڪرم ڪڇ شانت ڪريان پر اندر ڇت شدي وڌيڪ ڪريان. تان جو ڪم بدران آشير واد ڏيڻ ئي ڪافي سمجهان. اها ڳالهه بت ڪڇ مڃي تو پر ڇت اڃا باز نه آيو آهي. دل ۾ هڪ ٻيو به ڪٽڪو اٿم. مان اهڙو بيمار ۽ جڏو ٿي پوان، جو بت جت بيڪار ٿي پون ۽ التوبين تي بار ٿي پوان ته پوءِ هڪ جيئڻ جنجال ٿي پوندو. من قبول ڪري ٿو ته اهڙي جيون کان موت پلو ۽ موت هڪ چوٽڪارو آهي. پر خبر نه اٿم ته جڏهن ڪال ڪرال ڪندڙ تي اچي ڪڙڪندو تڏهن دل ڇا چاهيندي؟ جي دل من جي آڻ مڃي ته سماج مونکي موڪل ڏيندو؟ منهنجو خيال آهي ته ايندڙ دنيا ۾ پيدا ڳهڻائي هوندا ۽ انهن ۾ موت جو ڊپ وڌائڻ نه گهرجي. بلڪ ائين سمجهائڻ گهرجي ته هي هڪ ٻاهريون وستر آهي؛ جڏهن جهونو ٿئي ته اڇلي ڦٽو ڪجي ۽ وري نئون پهري جيون جي سفر تي نڪرڻ گهرجي.

اسان هندن موجب جيون جا چار آشرم آهن. برهمچاريه، گرهست، وان پرست ۽ سنڀاس. اهي آشرم ٽيڪ آهن پر گڏيا سڏيا پيا آهن؛ پويان به ڄڻ آهن ئي ڪونه. وان پرست اوسٿا ۾ منهنجي خاص نشنا آهي. اها اوسٿا خاص سماج جي قرض لاهڻ جي اوسٿا آهي. سماج ۾ منش جيون کاتي ٿو ڏک، سک پوڳي ٿو. سماج کان سواءِ هن جو وڪاس ۽ واڌارو ٿي نٿو سگهي. پر اها ڳالهه گرهستي اوسٿا ۾ وساري وئي ٿي. پاڻ ۽ پنهنجي ڪٽنب جي سوارٿ ۾ ئي پورو رهي ٿو ۽ سنسار کيس وڌيڪ ڪام ۽ لوپ ڏي چڪي ٿو. منهنجي ويچار ۾ وڏي آيوءِ ۾ سماج جو وڌيڪ ۽ ڪٽنب جو گهٽ خيال رکي ته چڱو: ٿورو يا ڪڇ به نه سماج کان وٺي پر گهڻو يا سڀ ڪڇ ڏئي. نائو قابليت، خاصيت جو ڪڇ ڏيئي سگهي. اهڙا ئي سماج سيوڪ آئيندي جا ”براهمن“ ليکيا وڃن. انهن جو ڪاريه ٿيندو. نشڪام شيوا اها شيوا ”يگيه“ سمان ٿيندي ۽ اها شيوا سماج ۾ هيٺن، ڊڪايلن ۽ غريبن جي ڪئي

ويندي

اسين جڏهن هڪ ٻئي سان گڏبا آهيون ته هڪ ٻئي کي ڪيڪاريندا آهيون ته ”خوش آهين؟“ جڏهين موڪلائيندا آهيون ته چوندا آهيون ته ”شل سڪيو هجين.“ اسان جي من ۾ اهوئي هوندو آهي ته جنهن کي کاڌو پيتو ڪپڙو لتو جڳهه ڏنڌو خوب آهي سوئي سڪيو آهي. سڪ جي معنيٰ اندرين جو ٻاهر يون سڪ ۽ خوشي معنيٰ ٻاهرين سڪن ماڻڻ جي خوشي. مان حياتيءَ ۾ انهيءَ حساب سان ”خوش“ ۽ ”سڪي“ رهيو آهيان. سٺو کاڌو پيتو وٺندو اٿم ۽ وقتي ملندو به اٿم. پر جيڪي ملندو اٿم سو آهستي آهستي ۽ ٿورو ٿورو ڪري کائيندو ۽ پيئندو آهيان. تون منائيءَ جي چڪي ٻيهي ويندي آءُ ڇڄي چوسي اها چار پنج ڏينهن هلائيندس. تون شربت جا ٻه گلاس چئن ڏڪن ۾ خلاص ڪري ڇڏيندين پر آءُ ڏڪ ڏڪ ڪري پانءِ ته برائيندي جوييگ توپيان.

ٻيو ته ڪڏهن به گهڻ ۾ نه گهلجي ويندس. يڪت آهار وهارسيه....
 منين شين جو سواد وٺندو آهيان پر انهن پٺيان آجهرندو نه آهيان ۽ اڪثري ٻين جي خرچ تي؛ کائيندي مشڪندو ڪشڪندو به آهيان. هن دنيا کي ”ڌڪاليا“ نه سمجهندو آهيان نڪي ڪي ”بتاليه“ سمجهندو آهيان. منش رڳو بت يا من نه آهي يا هن جو من بت جي پوجا لاءِ نه آهي. متس حيوان نه آهي جو حواسن ۾ رهي ٿو يا من نه آهي جو رڳو ويچارن جي لهرن ۾ ترنگي پيو. تنهن ڪري جڏهن گهڻو يا سٺو کائيندو پيئندو آهيان تڏهن ڪڇ پاڻ کي حيوان سمجهندو آهيان. بلڪه سڀاءُ موجب سڪ سمجهندو آهيان ۽ انهيءَ کي ٿارڻ ۾ پاڻ کي ڪڇ مرد سمجهندو آهيان. اڄ ڪالهر جا جوان جي کائين، کلن ۽ نچن پيا سي نوجوان نه پر ڪوئرا ڪچرا جوان سمجهندو آهيان.

پر مان ٻيا مزا به ماڻيندو آهيان. سنگيت جو شوق اٿم ۽ ارمان اٿم ته پوريءَ طرح نه سڪي سگهيس. مورتن ڏسڻ جو شوق اٿم پر هڪ ليڪ سڌي به ڪڍي نه ڄاڻان. اجنتا غفائن ۾ پئيءَ تي لپتي ڇت جا چتر ويٺو ڏسندو
 نرالي زندگي | 245

هوس. اعليٰ عمديون مسجدون، مندر ۽ مقبرا ڏسي دل ڏاڀندي نه آهي ۽ اڄ
 ڪالهه جون اونچيون ويهه ماڙ عمارتون هڪ قسم جا پيڙا سمجهندو آهيان.
 ارمان اٿم ته انهن ڪلاخن جي اڄ ڪالهه درگتي ٿي رهي آهي. پراڻين
 مان مزو وٺڻ پانءِ ته وقت زبان ڪرڻو آهي. هڪڙو ناچ گانو پسند آهي جو
 جيڪر نر مرد کي ناري بڻائي ڇڏي پر نئين مڙج انهيءَ ڪلا جي مڙج کان به
 زور سان ماڻيندو آهيان. پريات جو سوربه کي نمسڪار سيارِي ۾ سڄو
 ڏينهن سندس جوت جذب ڪندو آهيان ۽ پائيندو آهيان ته اها جوت
 ڪنهن ڏينهن اندر جي جوت به جاڳائيندي سمنڊ شاه سلطان ته اڪيون حد
 کان بيحد ڏي کڻي نيندو آهي ۽ سندس ڪناري تي لپتي لهرن جي لپات
 ڪلاڪن جا ڪلاڪ مون کي ننڊ ڏي لوڏي کڻي ويندي آهي. جبل ۽ پهاڙ ته
 ڌرتيءَ کان اونچو کڻي ويندا آهن ۽ دل ۾ ڪڇ پوڻ پيدا ڪندا آهن. آسمان
 جا تارا منڊل نه رڳو سهڻي صورت آهن پر من کڻي وڃي بي انت سان ملائيندا
 آهن. روز رات جو تارا ۽ چنڊ ڏسي پوءِ ننڊ ڪندو آهيان. جڏهن ڊڪ يا
 ڪشت آڏو ايندو اٿم ته هڪدم آڪاس ڏي جهاتي پائيندو آهيان ۽ پوءِ
 سمجهندو آهيان ته مان ڪهڙي ناچيز آهيان ۽ هن وصال برهمانڊ ۾ منهنجو
 ڊڪ سڪ ڪيترو نه ٿيڻ آهي. شهرن ۾ پانءِ ته انهن امول اپارمنن جي گهرج
 ئي ڪانهي. جيتوڻيڪ انهن تي ڪا به بندش نه پيل آهي. باقي ڪاٺ، پيٽڻ،
 نچڻ جا مڙا روز نوان ۽ روز وڌيڪ موھيندڙ ۽ پانءِ ته اڪيچار آهن. مايا جا
 موھ ۽ روپ ته جهجهه ۾ ماڻهوءَ بنهه سادين. هلڪين لستن جي پٺيان کڻي
 پاڻ گنوايو آهي.

بلڪل ننڍو هوس. ته گهر جي هڪ ننڍي ڪمري ۾ شايد هڪ ساڌو
 جو آستان هو. هفتيوار پوڻو پائبو هو ۽ اگر بيتين جو واس ڪبو هو. ڪوئي
 هميشه بند ۽ اسان ٻارن ليکي اندر ڪوپوت واسو ڪري ٿو. پاڙي ۾ هڪ شو
 جو مندر به هو جتي صبح سانجهيءَ گھنڊ وڃندا هوا ۽ ڪڏهن اسين ٻار

گھنڊ ٻڌڻ ۽ وڃائڻ لاءِ ويندا هواسين ۽ نه پوڄا لاءِ. ڪنهن به ٻائي يا ٻائيڻ کي گهر ۾ اچڻ جي موڪل نه هئي. پوڄا بنان ۽ ٻائيڻ بنا گهر ۾ ڪهڙو ڌارمڪ اثر ٿيندو؟ پوءِ اسڪول ۾ بيٺي ڏهه منٽ کن ڀارڻا ٿيندي هئي. جنهن وهيءَ ۾ مندر ۽ ڀائيڻ جو اثر جيڪر ٿئي سا وهي اسان جي ائين هلي ويئي. ڪاليج ۾ ئي ڪتاب سوامي رام تيرٿ ۽ ويڪانند جا پڙهيم ۽ پوءِ گيتا پڙهڻ ۽ ڪنٽ ڪرڻ سکيس ته مون لاءِ ڌرم جي ڪڙڪي ڪلي. پر ڀارڻا ڄڻ انگريزي ۾ ۽ ڌرمي ويچار به انگريزيءَ ۾.

گيتا پڙهندي ڪڇ شرڏا وڌي ۽ ڀارڻا ڪرڻ جي عادت پيئي، پر مندر يا ڪتا يا اُپديش اهڙي شرڏا ڪانه وڌائي. گيتا پڙهندي ڪئين سوال من ۾ ڇڙيا، جن جا جواب مليا. ڪئين ٽيڪائون پڙهيم ۽ گانڌيجيءَ جي گيتا سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيم. ننڍي هوندي جي ڪنٽ ڪيل سکمني ۽ پوءِ ڄڻ صاحب ڄڻ وسري ويم. پر ڪي مڃتاڻون پڪيون ٿي ويون. مثلاً سمجهيم ته جيون به هڪ يڌ جو مها ڪيتر آهي. اها يڌ سچ ڀڄ اندرين ۽ هردي جي اندر آهي؛ پر جي ٻاهرين يڌ آهي ته اندرين يڌ اول ختم ٿيندي ۽ اُن کان پوءِ ٻاهرين. اها يڌ نه رڳو ڪتري جات جو اباڻو ڏندو آهي پر هر هڪ منش جي جيون ۾ آهي، اها ڌرم يڌ آهي.

مونکي ”هي ايشور“ چوڻ جي ننڍي هوندي کان عادت آهي پر ڪڏهن ”هي رام“ به چوندو آهيان پر ڪڏهن به هري ڪرشن نه چوندو آهيان. جڏهن وڏو ٿيس ته پاڻ کان پڇڻ لڳس ته رام يا ڪرشن منش هوا يا ايشور هوا يا پرتويءَ تي ايشور جو اوتار ٿي آيا؟ لڳم ته ايشور ته پورڻ ۽ سڌ ٿيڻ گهرجي، اهو منش ٿي نٿو سگهي. منش اپورڻ ٿئي ٿو ۽ هي سارو برهمانڊ ڪنهن منش ڪيئن اڀايو هوندو؟ ڪنهن مها پرش جو جنم ٿئي ٿو ته منش صدين کان پوءِ انهيءَ کي ڀڳوان ڪري ليکين ٿا، جئن رام ڪرشن، ٻڌ. پر ڪوبه منش سرير ڌاري پاڻکي سرير جي پنڌڻن ۾ رکي ”ايشور“ جو اوتار ٿي نٿو سگهي. جي ايشور ڀارت ۾ اوتار ورتو ته ولایت ۽ ٻين ملڪن ۾ چورڳو

پيغمبر ۽ عيوضي موڪليائين. پر لڳم ته اوتار جي ڪلپنا کان سواءِ آءُ ايشور جو درسن شايد نه ڪري سگهندس.

هاڻي ڪرشن جي ڪلپنا ڪندو آهيان. منهنجي جيون ڏيڻ ۽ پاڻ تي هڪ سپاهي آهيان ۽ ڪرشن منهنجو سردار. سانجهيءَ جو ڪلپنا ڪندو آهيان ته ڪرشن مرلي ويٺو وڃائي جا مونکي مدر سرن سان موهي من جي شانتِي ڏئي ٿي. ڀانيان ته ٻه عمديون مورتون - هڪ ڪرشن سارتي جي ۽ ٻي ڪرشن مرليءَ واري جي هميشه حاضر هجن. ڪو چڱو پڇڙو ڪم ڪندو آهيان ته اندر واري ڪرشن کان ڄڻ ته منظوري وٺي ڪندو آهيان. ڪواٽرو وڏو ڳرو ڪم ڪو نه ڪيو اٿم جو پهرئين سندس آگيا وٺي ڪريان ۽ پنهنجي آپار شڪتي ڄڻ مون ۾ اوتي وجهي ۽ منهنجو سردار ٿي حڪم ڪري مان سمجهان ٿو ته گانڌي جڏهن ڪو مهان ڪم ڪندو هو ته ايشوريءَ آگيا ۽ شڪتيءَ سان ئي ڪندو هو. اهڙي اوستا ٿي سگهي ٿي جڏهن ايشور پاڻ اوتي مونکي پاڻ سان هڪ ڪري ڇڏي ۽ ”مان“ منجي وڃي.

سمجهان ٿو ته ڪرشن جي ڪلپنا منش لاءِ ضروري آهي. پر اها ڪلپنا هڪ ڪوڙو وهڻ يا ڀرم نه آهي. ڪلپنا آهي ته ايشور هڪ شڪتي آهي جا شڪتي منهنجي جيون کي تاري سگهي ٿي. سچ آهي جا مان محسوس ڪريان ٿو. پر وقتي پائيندو آهيان ته ايشور هڪ جوت آهي - ڇيٽن آهي - وس وارو آهي. مون ۾ به جوت جڳائي سگهي ٿو ۽ پوءِ جوت ۾ جوت ملي ويندي. ڀانيان ته گهر اندر هڪ انڌارو ڪمرو هجي جتي هڪ ڳاڙهي ٿڌي ننڍي جوت ڪنڊ ۾ پيئي جڳي ۽ انهيءَ تي ڌيان ڪريان ۽ انهيءَ ۾ مليءَ ٿي وڃان.

شاستر چون ٿا ته اها استتي ”آند“ جي آهي پر اهو آند ڀرم آند آهي جو منهنجي ڪلپنا کان به ٻاهر هجي. انهيءَ جو ذرو به انيو ڪريان ته هوند انهيءَ آند پٺيان ڪاهي پوان. هن عمر ۾ جڏهن منهنجون سڀ جوابداريون ڄڻ لٽيون ۽ ڪارج به اچي پورا ٿيا آهن تڏهن ڀانيان ته

ڪر شط جي مرلي ويهي ”شانتِي“ ۾ ٻڌان۔ جيسين ڪا اندرين جوت جڳي
 ۽ آند پراپت ٿئي. منهنجو ڌرمي جيون اجهوائين۔ ٻائي ٻاٺيٺ بنان، گروءَ
 بنان، مندر ٽڪاڻي بنان، اڳتي وڌيو. اهي ساڌن هجن ها ته شايد ٽڪو وڌان
 ها. پر هڪ منش کي ڪلپنا ۾ گرو ڪري سندس راهه ورتي اتم ته سندس
 روشنيءَ ۾ هلا. جيون ڇا لاءِ۔ انهيءَ اندران روشني پٺيان هلڻ لاءِ، نه مزا
 ماڻڻ لاءِ.

ليڪڪ جا ٻيا پستڪ

لکيل ڪتاب

- انار داڻا
- ڳوٺاڻي چهر (په ڀاڱا)
- ڀڳوت گيتا - مهاٿما گانڌي
- گجرات
- ٻاراڻيون ٻوليون
- مهاڀارت مان آکاڻيون
- مهاٿما سان ڳالهائون
- جيلي جيت

ترجمو ڪتاب

- آتم ڪٿا: مهاٿما گانڌي
- جواهر جيون: په ڀاڱا
- ڪشمير جو سير
- چرخي جو راز
- ڀوڳ ڪين جوڳ
- بک: روسي نول ڪٿا
- ڌمپدا
- گوتم ٻڌ: ڌرمانند ڪوسمبي
- مهاٿما گانڌيءَ کي جيئن مون ٻڌو ۽ سمجهيو: آچاريه ونوبا

"نرالي زندگي" ۾ پنهنجي حياتيءَ جي سموري جمع يونجي، عيب ثواب، حادثا ۽

حاصلات نهايت بهادريءَ سان لکندڙ ملڪاڻي صاحب جا وڏا ارڙهين صديءَ ۾ ملتان ضلعي ۽ بهاولپور رياست کان لڏي اچي ڪلهوڙن جي تڏهوڪي دارالحڪومت خداآباد ۾ ويٺا هئا ۽ پوءِ اچي حيدرآباد جا رڻ وسايائون وڌيڪ سندس لفظن ۾ ته "آءُ حيدرآباد جي هڪ ڪامل ڪٽنب ۾ ڄائو هوس. سنڌ ۾ عامل هڪ جاتيءَ جو نالو نه آهي، پر ڌنڌي يعني عمل ڪرڻ واري سرڪاري نوڪر جو. انهي ڪري عاملن کي پهرين "منشي" پوءِ "ڏيوان" چوندا هئا".

1941ع ۾ جڏهن حيدرآباد سينٽرل جيل اندر سورھ بادشاهه کي قاسمي ڏني ويئي

هئي، انهي وقت ساڳي جيل ۾ نارائڻ داس ملڪاڻي به "هندستان خالي ڪريو" تحريڪ ۾ حصو وٺڻ سبب موجود هو.

"نرالي زندگي" آتم ڪٿا جي سنڌي ٻوليءَ ۾ اهميت بابت هند ۽ سنڌ جي انتهائي

معتبر اديب نقاد ۽ شاعر ليچمن ڪومل لکي ٿو:

"نرالي زندگيءَ جي شروعاتي بابن ۾ تر علائقي جي غريب ماروئڙن جي غربت،

مفلسي ۽ ڏڪار وارين حالتن ۾ عوام جي دريدريءَ جو دل ڏاريندڙ داستان آهي ۽ پوين بابن ۾ ورهاڱي جي درد ۽ پنهنجن وطنين کان وڇوڙي جو ڏکونيندڙ احوال آهي.

نارائڻ داس ملڪاڻي 46-1945 ڌاري ٻه سال سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر به رهيو ۽

ڪانگريس جي سنڌ توڙي هند جي اهم اڳواڻن ۾ به پڻ سندس شمار ٿيندو هو. هو ورهاڱي وقت 57 سالن جو ڀيرو مٿس ۽ جهانديده انسان هو جنهن جي اکين گهڻو ڪجهه پسيو هو. انهي ڪري ان دور جا تاريخي احوال، مسئلا، ڪانگريس جي جدوجهد، مسلم ليگ جو اپڀڙ، سنڌ اندر هندو-مسلم فساد ۽ نفاق جو پڇ پڇ جنهن ۽ ان جي نتيجي ۾ ورهاڱو ٿيڻ، ۽ ڪراچيءَ ۾ سنڌي سکن تي حملو جنهن سبب سنڌي هندن ۾ پياڇ ٿي هئي، ملڪاڻي صاحب انهن جو اکين ڏٺو شاهد آهي. انهيءَ ڪري "نرالي زندگي" کي هڪ تاريخي دستاويز جي اهميت حاصل آهي.

نارائڻ داس ملڪاڻي تاريخ جي ان غير معمولي دور جو اهو نامور ڪردار هو جنهن

1947 ۾ سائين جي ايم سيد سان گڏجي سموري سنڌ جو دورو ڪيو هو ۽ سنڌي هندن کي

سمجهايو هو ته هو سنڌ کي نه ڇڏين ۽ هتي رهي پون.

ڊاڪٽر حميد سبزوئي

نئون نياڻو

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو: انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، پَرنڌڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه ٻهڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي **سرخ گلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،
 جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -
 ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَنَ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
 پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
 - اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . پَنَ The Reading Generation